

Zatiranje ljudskoga dostojanstva tijekom komunističke vladavine na primjeru dr. Josipa Gunčevića

Brekalo, Miljenko; Lukić, Anamarija; Stipić, Ivan

Source / Izvornik: **Quo vadis, homo: multidisciplinarni pristupi suvremenom čovjeku, 2019, 156 - 168**

Conference paper / Rad u zborniku

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:262:505115>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-07**

Repository / Repozitorij:

repository.unisb.hr - The digital repository is a digital collection of works by the University of Slavenski Brod.

IDENTITETI – KULTURE – JEZICI

Godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru

Quo vadis, homo: multidisciplinarni pristupi suvremenom čovjeku

sv. 5.

Nakladnik/Publisher

Sveučilišta u Mostaru, Filozofski fakultet /University of Mostar, Faculty of Humanities and Social Sciences

Za nakladnika/For publisher

Zoran Tomić, rektor/rector

Ivica Musić, dekan/dean

Sunakladnici/Co-publishers

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Osijek

Synopsis, d.o.o., Zagreb – Sarajevo

Za sunakladnike/For co-publishers

Miljenko Brekalo

Ivan Pandžić

Uredničko vijeće/Editorial board

Dražen Barbarić	Katica Krešić
Miljenko Brekalo	Ivica Musić
Mate Buntić, glavni urednik	Marko Odak
Karsten Dümmel	Jela Sabljčić-Vujica
Gordana Iličić	Ugo Vlasisavljević
Miro Jakovljević	

Znanstveno vijeće/Advisory board

Mladen Ančić	Tonči Matulić
Aleksandar Bogdanić	Đorđe Obradović
Damir Boras	Mirosljub Radojković
Božo Goluža	Božo Skoko
Vesna Kazazić	Iko Skoko
Stipe Kutleša	Ante Uglešić
Mile Lasić	Zoran Tomić
Ivo Lučić	Ružica Zeljko-Zubac

Tajnik/Secretary

Mate Penava

Lektura i korektura tekstova na hrvatskom jeziku/Croatian proofreading

Zdenka Leženić

Prijevod i lektura tekstova na engleskom jeziku/English proofreading

Zoran Pervan

Naslovnica/Cover

Marin Musa

Mate Penava

Tisak/Print

FRAM ZIRAL Mostar

Adresa uredništva/Editorial adress

Matice hrvatske b. b., 88000 Mostar

Telefon/Phone: +387/036/355-400

Faks/Fax: +387/036/355-401

E-mail: ikj@ff.sum.ba

Naklada/Circulation

500

Referiran u/Indexed in:

Central and Eastern European Online Library (www.cceol.com)

ISSN 2303-7423

Mostar	2019.	sv. 5.	str. 171

IDENTITETI – KULTURE – JEZICI

Godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru

*Quo vadis, homo:
multidisciplinarni pristupi
suvremenom čovjeku*

sv. 5.

PRES

Mostar, 2019.

sadržaj

Proslov	7
Ivica Šola LEVINASOVA FILOZOFSKA PARADIGMA ILI MOŽE LI MILOSRDNI SAMARITANAC NADVALADATI APOLONOVO, PROMETEJEVO I NARCISOVO NASLIJEĐE.....	9
Iko Skoko ♦ Davorka Topić-Stipić QUO VADIS, IUVENIS?.....	26
Matea Džaja ♦ Anđelka Raguž BETWEEN MATRICIDE AND PATRICIDE: FRANKENSTEIN THROUGH A KRISTEVAN LENS	41
Anita Zovko ♦ Jelena Vukobratović DOSTOJANSTVO STAROSTI NA POZORNICI SUVREMENOGA DRUŠTVA	61
Mateo Jurčić ♦ Andrea Miljko ♦ Lucija Mandić SIGURNOSNA RAZMJENA PODATAKA DRUŠTVENIM MREŽAMA: PRAVO NA OSOBNOST I PRAVNA ZAŠTITA OSOBNIH PODATAKA	77
Gordan Struić SUVREMENI <i>HOMO POLITICUS</i> U IZRADI PROPISA.....	102
Miroslav Vasilj ♦ Marija Bago FREKVENTNOST PORTRETA KAO NOVINARSKOGA ŽANRA FOKUSIRANA NA ČOVJEKA U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM I HRVATSKIM DNEVNIM NOVINAMA	119
Marija Putica UMJETNE NEURONSKE MREŽE.....	141
Miljenko Brekalo ♦ Anamarija Lukić ♦ Ivan Stipić ZATIRANJE LJUDSKOGA DOSTOJANSTVA TIJEKOM KOMUNISTIČKE VLADAVINE NA PRIMJERU DR. JOSIPA GUNČEVIĆA.....	155
Upute za suradnju i oblikovanje priloga	169

Proslav

Već petu godinu zaredom na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Mostaru održava se međunarodna znanstvena konferencija *Identiteti – kulture – jezici* čiji je ovogodišnji naslov bio: „*Quo vadis, homo: multidisciplinarni pristupi suvremenom čovjeku*“. Konferencija je održana 8. lipnja 2018. u organizaciji Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru, Instituta društvenih znanosti „Ivo Pilar“ iz Zagreba, Područni centar Osijek, te Zaklade „Konrad Adenauer“, Predstavništvo za BiH.

Povod ovakvu nazivu konferencije, kao i godišnjaka koji se nalazi pred vama, jest dvjestota obljetnica od objavljivanja djela Mary Wollstonecraft Shelley: *Frankenstein ili moderni Prometej*. Ta nas obljetnica potiče na ponovno promišljanje o bitnim čovjekovim odrednicama, o njegovu položaju u današnjem društvu, o njegovu stremljenju i težnjama. Uz dosad obrađivane problematike na prijašnjim konferencijama javila se potreba da ove godine pokušamo problematizirati današnjega čovjeka kojemu se s pravom nameće pitanje: Kamo ideš, čovječe? Naime, u današnjem dobu visoko razvijene znanosti, tehnologije i tehnike te mogućnosti komunikacije i razmjene informacija, čovjek je otuđeniji više no ikada – kako od samoga sebe, isto tako i od drugih. Moderan čovjek, dezorijentiran u moru zahtjeva za profitom, korisnošću ili pak slavom, živi u zaboravu temeljnih i općevrijedećih načela moralnoga života u kojem se gaji načelo „imati“, a ne „biti“, u kojem je *techné* stavljeno ispred *arete*, a pretjerani se individualizam pretvara u totalitarizam u kojem pojedinac postaje mjerilo svih stvari otvarajući tako širok put kaosu na mnogim područjima ljudskoga života. Čovjek, umjesto da postane sukreator, sve više postaje terminator ne samo sebe i drugih nego i prirode i temeljnih moralnih vrijednosti. Konačan proizvod takva čovjeka jest suvremeni frankenštajn(i). Unatoč pouci i tisućljetnu iskustvu da čovjek ne može biti „kao Bog“, što mu se svaki put obilo o glavu, on ponovno, živeći u zaboravu bitka, želi biti „kao Bog“ namećući iznova na svoja i pleća drugih ljudi *Prometejevo prokletstvo*.

U ime uredništva godišnjaka, kao i u ime organizatora konferencije, srdačno zahvaljujem svima koji su uložili svoj trud i rad na njezinu održavanju, tehničkom oblikovanju i pripremi pristiglih radova te svima koji su priložili svoje pisane radove za ovaj broj godišnjaka.

Mate Buntić

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

ivica.sola1@inet.hr

Izvorni znanstveni članak

UDK: 1 Lévinas E.

171

LEVINASOVA FILOZOFSKA PARADIGMA ILI MOŽE LI MILOSRDNI SAMARITANAC NADVALADATI APOLONOVO, PROMETEJEVO I NARCISOVO NASLIJEĐE

Sažetak

Temeljna ideja jest da je zapadna kultura počela s Apolonom (spoznaj samoga sebe) da bi ga naslijedili Prometej i Narcis, izvanbračno Prometejevo dijete, pa se „spoznaj samoga“ sebe pretvorilo u „gledaj samoga sebe“. Levinas, koji cijelu zapadnu filozofiju promatra kao egologiju s primatom mišljenja, ide drugim putem i nudi, nakon Apolona, Prometeja i Narcisa, novo „lice“ kao put Zapada – milosrdnoga Samaritanca dajući etici prednost pred ontologijom i gnoseologijom. Tako, stavljajući pravdu ispred slobode (i autonomije), kaže: „Nije Samaritanac postao bližnji zato što je spoznao, već je spoznao zato što je postao bližnji.“ Ali kako čovjek gubi povijest i prepušta ju tehnici koja postaje autogenerirajuća (posthumano društvo), Levinasova paradigma „etika, a ne ontologija, kao filozofia prima“ postaje aktualnijom no ikada.

Ključne riječi: ontologija; egologija; etika; beskonačno; heteronomija

LEVINAS' PHILOSOPHICAL PARADIGM, OR CAN THE GOOD SAMARITAN OVERCOME THE LEGACY OF APOLLO, PROMETHEUS AND NARCISSUS

Abstract

The fundamental idea is that the Western culture started with Apollo (know thyself), in order for it to be succeeded by Prometheus and Narcissus as an illegitimate child of Prometheus, so “know thyself” turned into “look at thyself”. Levinas, who looks at the whole Western philosophy as egology with the primacy of thinking, takes a di-

fferent path and offers, after Apollo, Prometheus and Narcissus, a new “face” as the path of the West – the good Samaritan, giving ethics the primacy over ontology and gnoseology. Thus, by putting justice before freedom (and autonomy), he says: “The Samaritan did not become our neighbor because he comprehended, he comprehended because he became our neighbor.” But as man loses history and concedes it to technology which becomes auto-generating (posthuman society), Levinas’ paradigm “ethics, and not ontology, as *filosofia prima*” becomes more current than ever.

Keywords: ontology; egology; ethics; the infinite; heteronomy

Uvod

U djelu *Narcisizam. Tri tekuće refleksije*¹ Patrizia Manganaro iščitava povijest Zapada kroz tri mitska lika: Apolona, Prometeja i Narcisa. Temeljna je teza da smo od apolonovsko-sokratovske paradigme, sažetaj u krilatici *Spoznaj samoga sebe*, došli do vremena u kojem se Apolon, nakon što je Prometej ukrao bogovima vatru i okrenuo čovjeka (samo) Zemlji, preobrazio u Narcisa s krilaticom *Gledaj samoga sebe*. Tu je kulturu, suvremenost, Lash nazvao „narcisističkom kulturom“ u kojoj vlada „mentalno stanje u kojem svijet postaje zrcalo jastva.“² Levinas u svojoj filozofskoj paradigmi dekonstrukcije ontologije smatra da je zapadna kultura kroz cijelu povijest, a ne tek danas, narcisistička pa shodno tomu povijest zapadne filozofije naziva egologijom kojoj je lijek etiku, namjesto ontologije, učiniti prvom filozofijom, odnosno Narcisa zamijeniti milosrdnim Samaritancem.

1. Etika kao *filosofia prima*. Levinasovo promišljanje o zapadnoj filozofiji shvaćenoj kao egologija i narcisistički monolog

Cijela zapadna filozofija je filozofija identičnoga, ontologija koja je povijest isključenja Drugoga. Na samom početku svoga prvoga velikoga djela *Totalitet i beskonačno* Levinas dijagnosticira da je za Levinasa zapadna filozofija bila ponajprije ontologija shvaćena kao redukcija drugoga na istoga. Taj primat istoga temeljna je Sokratova pouka, Sokrata koji je smatrao da čovjeku

¹ Usp. Patrizia MANGANARO, *Narcisismo. Tre riflessioni liquide*, Padova, 2016., str. 14. – 15.

² Christopher LASH, *La cultura del narcisismo*, Milano, 1996., str. 46.

„izvana“ ne može doći ništa što ovaj već ne bi imao odvijeka u sebi. Štoviše, ne primati ništa od drugoga, sukladno idealu autarkije, znači biti slobodan. Razum je taj koji je vrhovna manifestacija takve slobode koja neutralizira drugoga usisavajući ga u sebe, u istoga, uz pomoć neutralnog pojma.³ Zato je zapadna filozofija narcisizam jastva koje se smatra središtem totaliteta koji, ontološki⁴, u sebi sve usisava. Ja, afirmirajući se kao središte, doziva slobodu kao svoje načelo. No, postavlja se pitanje dolazi li prije sloboda ili pravda. Oko toga binoma vrtjet će se cijela Levinasova misao budući da se cijeli modernitet oblikuje kao potraga za slobodom, kao nastojanje oko samopotvrđivanja osobe, koja se nastoji osloboditi svakoga otuđenja. Tu se događa projekt u kojem slobodan subjekt reducira svaku drugost na jedan element vlastite imanentnosti. Svijest koja inkorporira u sebi svaku moguću transcenciju samo je jedna etapa u cjelokupnom procesu integriranja svih stvari u egološku matricu. Budući da stvari mogu biti shvaćene⁵, što će reći uhvaćene, to znači da njihova egzistencija nije apsolutna. No ako postoji apsolutno drugi, shvaćanje postaje nasilje bez obzira na to koliko to na prvi pogled bilo skriveno. Ako filozofija, kao i znanosti, teže k istini, ta je potraga za istinom sve dosad bila vođena pod plaštem totalizirajućega jastva, unutar imanentnoga procesa bez stvarnih transcendentnih izlazaka. Već Platon, u tom smislu,

³ „La filosofia occidentale è stata per lo più un' ontologia: una riduzione dell' Altro al Medesimo, in forza dell' interpretazione di un termine medio e neutro che garantisce l' intelligenza dell' essere. Questo primato del Medesimo ha costituito lezione di Socrate. Non ricevere nulla da Altri se non ciò che è in me, come se, da sempre, io possedessi ciò che mi viene dal di fuori. Non ricevere nulla o essere libero. La libertà non assomiglia alla capricciosa spontaneità del libero arbitrio. Il suo senso ultimo dipende da questa permanenza nel Medesimo, che è Ragione ... E che la ragione sia in fin dei conti la manifestazione di una libertà, che neutralizza l'altro e lo ingloba“, Emmanuel LÉVINAS, *Totalità e infinito*, Milano, 1996., str. 41.

⁴ „Lévinas pod ontologijom podrazumijeva filozofiju koja drugog (*Autre*) svodi na istoga (*Meme*). Prvenstvo Istog pred Drugim sokratovska je crta kojoj je filozofija cijelog svog vijeka ostala vjerna... Metafizika, premda je često poistovjećena s ontologijom, pojam je kojim Levinas nastoji pokazati mogućnost filozofije da se susretne s beskonačnim. Metafizika se, prema Levinasu, sastoji u transcendiranju, odlasku iznad fizičkoga svijeta, u žudnji za potpuno drukčijim i apsolutno drugim. Za Levinasa metafizika znači mogućnost izlaska iz totaliteta bitka. Filozofija je postala sustavno uništavanje transcencije upravo zato što je transcenciju smjestila unutar bitka te se tako zatvorila u Jedno - Sve sveobuhvatno koje od Parmenida do Heideggera ovladava filozofijom. Metafizika je nemogućnost totaliziranja, nemogućnost koja nije nedovoljna sposobnost subjekta, već nužni rezultat beskonačnosti drugoga“, Ante Vučković, „Etički govor o Bogu u Emmanuela Levinasa“, Ivan. MACAN (ur.), *Ljepota istine*, Zagreb, 1996., str. 221. i 226.

⁵ Levinas se služi etimologijom da bi pokazao kako je u cijeloj zapadnoj filozofiji spoznaja shvaćena na predložku ruke: *com-prehendo* znači objumiti, zgrabiti, ščepati... *Auffassen* je od uvijek bio *Fassen*, shvaćanje hvatanje. Usp. A. Vučković, *n. dj.*, str. 222.

definira filozofiju kao dijalog duše sa samom sobom pa je i otkrivanje istine tek prisjećanje onoga što „ja“ odavno već sadrži u sebi. Tako istina ne vodi čovjeka k izvanjskosti pa je tako shvaćen dijalog tek jedan oblik narcističkoga monologa.⁶ Sve se stvari i sva povijest tako reduciraju na totalnu svijest bez ikakve mogućnosti (samo)transcendencije. „Osnovna je crta Sokratova naučavanja prema kojoj učitelju ne ostaje drugo doli majeutička djelatnost: svako poučavanje usmjereno duši već je ondje sadržano... Svaka je filozofija, da upotrijebimo jedan Husserlov neologizam, egologija.“⁷ Vrhunac toga narcizama dosegnut je s Hegelom i njegovim panlogizmom.

Tako je projekt zapadne filozofije onemogućio da se „ja“ transcendira prema Bogu kao apsolutnom Drugom, nesvodivom na Istoga. Unatoč prividima, misleći je Zapad oduvijek bio nereligiozan pa je ateizam permanentno stanje Zapada: „Filozofija je ateizam ... negacija Boga koji se objavljuje i koji potom stavlja istine u nas.“⁸ U takvoj interpretaciji filozofskoga ateizma Levinas misli prije svega na njegove neohegelijanske verzije (uključujući marksizam kao naopaki hegelijanizam) kao i heidegerijanizam. Odbijanje bilo kakve heteronomije ne isključuje samo drugost Boga, već i svaku individualnu drugost, tako da se uz pomoć pojma, koncepta, uvodi anonimno i neutralno koje abolira specifičnost svake individualnosti⁹ koja potom postaje tema i moj posjed. Iz toga Levinas zaključuje da je cijela (politička) povijest Zapada povijest posesivnosti i dominacije nad drugima, što je našu kulturu učinilo kulturom uzurpatora i ubojica.¹⁰ Frenetična utrka za bogatstvom, kapitalizam, imperijalizam i kolonijalizam proizvod su projekta te totalizirajuće egološke teorije. Tu ne pomaže nikakvo usavršavanje znanosti ni jačanje emancipacije, već radikalni zaokret koji će izmijeniti fundamentalnu intenciju, zaokret koji ne će biti totalitet „istine“. „U istini misao izlazi iz same sebe prema bitku, pri čemu ne prestaje biti uza se, jednako samom sebi, bez gubljenja vlastite

⁶ Usp. Emmanuel LÉVINAS, *La Traccia dell'Altro*, Napoli, 1979., str. 12.

⁷ Questa è la lezione di Socrate secondo la quale al maestro non resta altro che l'esercizio della maieutica: ogni insegnamento introdotto nell'anima vi era già contenuto. L'identificazione dell'io – la meravigliosa autarchia dell'IO – è il naturale crogiuolo di questa trasformazione dell'Altro nell'Identico. Ogni filosofia è un egologia, per usare un neologismo husserliano”, *Isto*, str. 8. – 9.

⁸ „La filosofia è ateismo o piuttosto ireligione, negazione di un Dio che si rivela e che pone in noi delle verità”, *Isto*, str. 8.

⁹ Usp. E. LÉVINAS, *Totalità e infinito*, str. 41. – 42.

¹⁰ Vidi Emmanuel LÉVINAS, *Difficile libertà*, Brescia, 1986.

mjere, bez nadilaženja te mjere.¹¹ Misao koja misli samo prema vlastitoj mjeri mišljenje je prisutnosti, predstavljanja prisutnoga ili, u jednoj riječi, imanencija. Ovu perverziju nisu nadišli, iako su tretirali taj problem, ni E. Husserl, a poslije njega ni M. Heidegger ni M. Merleau-Ponty. Levinas ih pak, cijeneći prinos rečenih filozofa, nadilazi. On tvrdi da je neki odnos istinit i objektivan ne kada se traži spoznaja drugoga, na razini gnoseologije, nego kada se živi odgovornost prema drugome. Prvo smo odgovorni, potom pak dolazi spoznaja, kao u slučaju biblijske slike o milosrdnom Samaritancu koji nije postao bližnji zato što je ugledao drugoga, nego ga je ugledao zato što je postao bližnji. Relaciju koja je relacija znanja, a znanje je uvijek dominacija, moć i posjed, treba zamijeniti etikom, odgovornošću. Levinas smatra da sloboda kod Heideggera izvire polazeći od poslušnosti bitku pa nije čovjek taj koji podupire slobodu, nego je sloboda ta koja podupire čovjeka. Ni kod njega nema nadvladavanja egologije budući da dijalektika koja pomiruje slobodu i poslušnost u pojmu istine također pretpostavlja primat istoga koji karakterizira cijelu zapadnu filozofiju.¹² I Husserlova metodologija i Heideggerova ontologija nisu tako nadišle kognitivni primat, primat shvaćanja, takoreći i dalje u objektivirajućem i tototalizirajućem mišljenju koje daje prednost Istom pred Drugim.

Tu povijest Zapada, dvije sukobljene koncepcije, slikovito u sebi sažimlju dva lika: Odiseja i Abrahama, koji su simboli dviju vrsta iskustava. Odisej je simbol čovjeka koji traži samoga sebe, koji ima povjerenje samo u svoje snage, koji, kada kreće u potragu za istinom, ne transcendirira se, nego se vraća sebi, u svoj zavičaj. Kako sam mit kaže, Odisejeva točka dolazišta jednaka je točki polazišta. Abraham je simbol suprotnoga, to je čovjek koji izlazi iz sebe potaknut pozivom koji dolazi izvana. Abraham je slušać toga poziva, na koji

¹¹ „Nella verità il pensiero esce da se stesso verso l'essere, senza tuttavia cessare di restare presso di se e uguale a sé stesso, senza perdere la propria misura, senza oltrepassarla. Esso si sodisfa nell'adeguazione. Adeguazione che non significa un'assurda congruenza geometrica tra due ordini incomparabili – ma convenienza, compimento, soddisfazione. Il sapere dove il pensiero si mostra è in pensiero pensante a sazietà sempre alla propria portata”, Emmanuel LÉVINAS, *Di Dio che viene all'idea*, Milano, 1983., str. 185.

¹² „Certo, la libertà messa in opera dall'essenza della verità non è, in Heidegger, un principio di libero arbitrio. La libertà sorge a partire da una obbedienza all'essere: non è l'uomo che sostiene la libertà, ma è la libertà che sostiene uomo. Ma la dialettica che concilia così la libertà e l'obbedienza nel concetto di verità, presuppone il primato del Medesimo nel quale vive abitualmente tutta la filosofia occidentale e dal quale essa è definita“, E. LÉVINAS, *Totalità e infinito*, str. 43.

on odgovara, i uz pomoć kojeg se transcendira i upućuje prema nepoznatom. Njegova točka polazišta i dolazišta nisu identične kao kod Odiseja, njegov put nije egologija. Abraham je također i simbol čovjeka koji propituje svoju slobodu i autonomiju: „U trenutku u kojem primam drugoga susrećući se s njim, dolazi u pitanje sama moja sloboda.“¹³

Polazeći upravo od ljudske slobode, Hobbesove i Rousseauove socijalne filozofije, sve do Hegela i Marxa, pokušale su nadvladati konflikte koji proizlaze iz mnoštva volja, kontraktualizmom, koji bi trebao integrirati sve te slobode u neku autentičniju kolektivnu slobodu. No, učestalost ratova i nasilja nije umanjila uvjerenje da je sloboda posljednji temelj na kojem treba počivati ljudskost. Preokret koji nudi Levinas ne sastoji se pak u pukoj promjeni terminologije tako da bitak, identično, sloboda, svijest, grčkost i kultura Zapada, trebaju biti inkorporirani i apsorbirani od pojmova kao što su drugi, pravda, hebraizam... Potrebno je u tradiciji, kako u sekularnoj zapadnoj tako i u religijskoj, biblijskoj, pronaći uporišta za izlaz i rečenoga stanja i drukčiju vrstu mišljenja koje ne bi bilo narcističko, egologijsko, koje bi omogućilo napuštanje ontologije.

2. Ideja beskonačnoga i ideja stvaranja kao izlaz iz ontologije

Upravo će analiza ideje beskonačnoga kod Descartesa, onako kako je razvijena u trećoj meditaciji, pomoći nadvladavanju ontologije i otvaranju puta autentičnoj heteronomiji unutar zapadne filozofije. Riječ je zapravo, polazeći od sv. Anselma, o ontološkom dokazu Božje opstojnosti, koji polazi od ideje savršenoga bića od kojeg se savršenije ne može misliti pa ta ideja ujedno uključuje i egzistenciju takva bića. Descartes preuzima Anselmov dokaz dodatno ga produbljujući.¹⁴ Descartesov smisao cijele argumentacije sastoji se u ukazivanju na ljudsku konačnost, a ljudska konačnost i ideja beskonačnoga, koju Descartes poistovjećuje s Bogom, pripadaju zajedno.

Descartes to argumentira ovako: U meni postoje različite ideje. Uz ideje stvari i ideje čovjeka imam i ideju o Bogu. Pita se što zapravo misli pod idejom Boga i odgovara:

¹³ „Nel momento in cui ricevo l'altro, incontrandomi con lui, viene posta in questione la mia stessa libertà”, *Isto*, str. 118.

¹⁴ Usp. A. Vučković, *n. dj.*, str. 223.

„Pod Božjim imenom razumijevam stanovitu sućnost što je beskonačna, neovisna i vrhunski razumna, vrhunski moćna i koja je stvorila kako mene sama, tako i sve ostalo što postoji, ako što god ostalo postoji.“ Descartes uviđa da on svojom egzistencijom ne može jamčiti za tu ideju.

„Ja sam nesavršen i nemoćan“, veli on. „Biće sam koje ima želje, dakle ima nedostatke, biće koje se vara, dakle ne posjeduje cjelokupnu istinu, biće koje sumnja, dakle biće koje nije savršeno. Moja se konačnost pokazuje na svim stranama. Ja, dakle, ne mogu biti stvarni uzrok i temelj ideji beskonačnoga. Ona mora imati svoj izvor u njoj odgovarajućem biću, a to znači u beskonačnom biću, u Bogu. Bog, dakle, postoji i u mene je usadio ideju beskonačnog“.¹⁵

Ova ideja beskonačnoga Levinasu pak ne služi ni za kakvu sličnu svrhu, nego zato što ona dovodi u pitanje temeljne postavke zapadne filozofije: intencionalnost svijesti i autonomiju subjekta.¹⁶ Intencionalnost svijesti više ne funkcionira jer svijest ne može obuhvatiti svoj predmet tako da beskonačno ne može biti tema, ne može biti tematizirano, zarobljeno, što znači ujedno i depotenciranje subjekta, udar njegovoj autonomiji. Ideja beskonačnoga je „od goleme filozofske važnosti. Ona naime postavlja u pitanje postavku zapadne filozofije po kojoj se mišljenje i bitak poistovjećuju... Može li se pronaći smisao koji se više ne bi rekao terminima bitka ni bića, smisao koji prethodi bitku i ide iznad njega? ... Filozofija tim pitanjem ne dobiva novi pojam o Bogu, nego idejom beskonačnoga ona sama biva postavljena u pitanje. Uloge su, dakle, izmijenjene.“¹⁷

Pozitivna beskonačnost Beskonačnoga nije, dakle, definirana polazeći od njezine grandioznosti, od njezine univerzalnosti ili neograničenosti, nego od njezine apsolutne drugosti u odnosu na mene, u odnosu na konačno.¹⁸ No, gdje me u konkretnoj povijesnoj egzistenciji dodiruje ideja beskonačnoga? Levinas odgovara: „Ideja beskonačnoga socijalni je odnos.“¹⁹ Vučković taj obrat ovako sažimlje: „Ontološki odnos (razumijevanje i spoznaja) nije prvi odnos s Drugim. Drugi ostaje tuđinac, uznemirujuća zagonetka koja se ne može pretvoriti u sadržaje i kategorije znanja i svijesti. Prvi je odnos s drugim etički. On započinje bez spoznaje i ne može se pretvoriti u znanje. Drugi ne

¹⁵ *Isto*, 224.

¹⁶ *Isto*, str. 225.

¹⁷ *Isto*.

¹⁸ Usp. E. LÉVINAS, *Totalità e infinito*, str. 39. – 40., str. 201. – 202.

¹⁹ *Isto*, str. 33.

proizlazi iz mene. Dolazi izvana i on uspostavlja i određuje odnos koji je etički. Etika dolazi prije ontologije. Etika je filosofija prima.”²⁰

Mjesto ne kojem eminentno susrećem Beskonačno je lice Drugoga, gdje mi ono upućuje apel okrenut mojoj odgovornosti koja je prije spoznaje, zato drugi nije moja „tema”, objekt spoznaje, već poziv. Susret s Drugim je objava vječnosti. Drugi se pokazuje na različit način od drugih fenomena jer on nije tek „vidljiv”. „Drugi metafizički drugi nije kao kruh koji jedem... S tom stvarnošću mogu se hraniti i zadovoljiti u širokoj mjeri... Zbog toga motiva njihova drugost se reasorbira u mojem mislećem i posesivnom identitetu. Metafizička želja pak smjera prema apsolutno drugoj stvari, prema apsolutno drugom.”²¹ Susret s drugim je etički. Drugi se „spoznaje” kada smo odgovorni za njega, kada se „ja“ lišava vlastite konceptualizirajuće moći, kada mu s lica Drugoga stigne poziv: Ne ubij! Naime, čak i kada ubiješ, nije moguće zaposjesti drugoga i tada on ostaje drugi, neuhvatljiv. Ubojstvo izvršava moć nad nečim nad čime nema moći.²²

Od trenutka kada postoje Drugi, „ja“ otkriva kako je njegova moć podređena imperativu koji on nije ni izmislio ni izabrao, a ni slobodno prihvatio – to je imperativ koji se suprotstavlja spontanoj tendencije totaliziranja. No Drugi ne ograničava slobodu istoga, on ju poziva na odgovornost i time joj daje puniju dimenziju, uzdiže ga²³ noseći mu slutnju Beskonačnoga, nevidljivoga čiji je trag ljudsko lice koje nam svojom prisutnošću upućuje poziv. Polazeći od pitanja o istini, analizom iskustva dolazimo do odnosa koji je temeljniji od odnosa spoznaje, *noesis – noema*, shvaćajući pojam spoznaje u grčkom smislu teorije koja određuje odnos bića i bitka. No temeljnija struktura koja se objavljuje o odnosu prema Drugome ima karakter imperativa i etike. Etika zato ne može biti promatrana tek kao disciplina među disciplinama ili nešto što proizlazi iz teorijske filozofije kojoj bi ova bila prikrpa. Etički odnos nije nikakva „nadgradnja”, nego temelj svake spoznaje, pa tako i

²⁰ A. Vučković, *n. dj.*, str. 222.

²¹ „L'altro metafisicamente altro non e come pane che mangio... Con questa realtà posso nutrirmi e in larghissima misura soddisfarmi... è per questo motivo la loro alterità si riassorbe nella mia identità di pensante o di possidente. Il desiderio metafisico tende verso una cosa totalmente altra, verso assolutamente altro”, E. LÉVINAS, *Totalità e infinito*, str. 31.

²² Usp. *isto*, str. 203.

²³ Usp. *isto*, str. 202.

istine.²⁴ Odnos s apsolutno drugim nije ni spoznajni odnos ni kontemplativni odnos, nego odnos odgovornosti koji uključuje napetost, pokret, privlačnost, žudnju. Ovdje Levinas postavlja pitanje nastaje li taj odnos iz potrebe ili iz želje. U prvom slučaju riječ bi bila o „ja“ koje bi, na Platonovu tragu, tražilo ono što mu manjka pa je stoga egologičnoga karaktera jer se vraća istovjetnomu, sebi, i iskazuje tek nekakav apetit koji nestaje čim se priskrbi ono što mu manjka. Potreba je pokret istoga.²⁵ U drugom slučaju, u slučaju želje, „ja“ započinje pokret koji nikada ne pridolazi zadovoljenju, pokretu koji je beskonačno stremljenje u kojem se objavljuje duboka distanca i odvojenost. Potreba tako utemeljuje etiku ega, istoga, dok želja utemeljuje etiku drugoga. U tom smislu Levinas kaže da beskonačno nije nekakav beskrajni objekt koji nadilazi pogled, već je beskonačno želja koja mjeri beskonačnost beskonačnoga, zapravo mjera zbog nemogućnosti mjere. Manjak pak mjerljive mjere želje je lice. Upravo je u ovoj točki važna razlika između želje i potrebe. Želja je poput struje koju animira željeno i rađa se polazeći od svoga „objekta“, ona je objava. Nasuprot želji koja se rađa iz drugoga, potreba proizlazi iz praznine duše te polazi od subjekta, odvija se na egologijskoj matrici.²⁶

Osim ideje beskonačnoga, koja je Levinasu bitna zbog razbijanja totaliteta, u istom smislu jednako je važna ideja stvaranja. Velika snaga same ideje stvaranja, kako ju formulira monoteizam, sastoji se u tome što je to stvaranje *ex nihilo*. S tom se idejom kaže kako je sve stvoreno odijeljeno od stvoritelja, da je samo to stvoreno za stvoritelja nešto apsolutno drugo, da nije on.²⁷

²⁴ Usp. Emmanuel LÉVINAS – Adriaan PAPERZAK, *Etica come filosofia prima*, Milano, 1989., str. 101. – 103.

²⁵ Usp. Augusto PONZIO, *Responsabilità e alterità in Levinas*, Milano, 1995., str. 83. “Il processo di soggettivazione dell’alterità del mondo, – attraverso il quale si costituisce l’egoità – si realizza prima di tutto come soddisfazione dei bisogni del Laib, con il godere di ciò che è altro, ma è vissuto come proprio. Fra l’io e ciò di cui egli vive non vi è alcuna differenza, non intercorre alcuna distanza: io sono ciò di cui vivo. Ciascun io, a livello della vita immediata, è un particolare modo di fruire del mondo. L’individualità si origina dalla particolarità con cui ciascun individuo fruisce le cose ... il bisogno è il primo movimento del Medesimo.”

²⁶ „L’infinito non è quindi un oggetto immenso che oltrepassa gli orizzonti dello sguardo, è Desiderio che misura l’infinità dell’infinito, infatti esso è misura proprio per impossibilità di misura. La mancanza di misura misurata dal Desiderio è volto. Ma qui ritroviamo anche distinzione tra Desiderio e bisogno. Il desiderio è una spirazione animata dal desiderabile; nasce a partire dal suo ‘oggetto’, è rivelazione. Invece il bisogno è un vuoto dell’Anima, parte del soggetto”, E. LÉVINAS, *Totalità e infinito*, str. 60.

²⁷ „La grande forza dell’idea di creazione, quale la formulò monoteismo, consiste nel fatto che questa creazione è ex nihilo – non perché questa costituisca un’opera più miracolosa dell’informazione de-

U tekstovima koji su snažnog religioznoga naboja²⁸ Levinas se suprotstavlja entuzijazmu mitskoga svijeta ispunjenoga božanskim elementima kojemu suprotstavlja trijeznost etičke religije koju su Izraelovi proroci neprestano branili od idola magične sakralizacije svijeta u kojoj se brišu granice između Istoga i Drugoga, između Boga i svijeta, između čovjeka i Boga, što u konačnici ugrožava čovjekovu slobodu. U korijenu svih filozofija participacije, po Levinasu, od neoplatonika do Hegela, stoji mitski poganski entuzijazam. S druge strane, autentična religija pretpostavlja odvojenog čovjeka od Boga, s kojim čovjek ustanovljuje relaciju koja nije mističko sjedinjenje: „Odvojeno se biće samo drži u egzistenciji bez participacije na bitku od kojeg se odvojilo.”²⁹ Takva vrsta separacije bez koje nema poštovanja ni prema Bogu ni prema čovjeku može biti nazvana ateizam. Jer vjera očišćena od mitova, a to je monoteistička vjera, prema Levinasu, pretpostavlja metafizički ateizam. Naime, objava je diskurs, razgovor. Kako bi ta objava uopće mogla biti prihvaćena, potreban je sugovornik koji je odvojen pa je stoga metafizički ateizam uvjet istinske relacije s Bogom.³⁰ Egzistencija individuuma može biti istinski ljudska samo ako je odvojena od Boga i drugih ljudi. Jer, bivajući odvojena, svaka kreatura postaje jedinstvenom i „otpornom” na inglobiranje u totalitet Istoga i time stječe svoje vlastito dostojanstvo. No ta separacija nije privacija, lišavanje, nego mogućnost, štoviše ona je nešto čudesno. Prema Levinasu, pogriješno je shvatiti odvojenost kao dekadenciju, lišavanje ili privremen prekid totaliteta. U tom slučaju na tragu smo interpretacije odvojenosti polazeći od potrebe koja je egologijska. Potreba svjedoči prazninu, svoju ovisnost s obzirom na izvanjskost, nedostatnost bitka onoga koji je potrebit baš stoga što taj ne posjeduje svoj bitak pa samim tim nije odvojen.³¹ Levinas ovdje, premda inzistira

miurgica della materia ma perché, con essa, l'essere separato è creato non è semplicemente venuto dal padre, ma gli è assolutamente altro”, *Isto*, str. 63.

²⁸ Usp. Emmanuel LÉVINAS, *Difficile libertà. Saggi sul giudaismo*, Brescia, 1986., str. 63. – 83.

²⁹ E. LÉVINAS, *Totalità e infinito*, str. 56.

³⁰ „La fede purificata dai miti, la fede monoteistica, presuppone, essa stessa, l'ateismo metafisico. Rivelazione è discorso. Per accogliere la rivelazione ci vuole un essere che sia capace di svolgere questo ruolo di interlocutore, un essere separato. L'ateismo condiziona una relazione autentica con un vero dio presso di sé”, *Isto*, str. 75.

³¹ „Concepire la separazione come decadenza o privazione o rottura provvisoria della totalità significa non conoscere altre separazioni se non quella testimoniata dal bisogno. Il bisogno attesta il vuoto, la sua dipendenza nei confronti dell'esterno, l'insufficienza dell'essere bisognoso, appunto perché non possiede interamente il suo essere e non è quindi, per essere rigoroso, separato”, *Isto*, 103. – 104.

na primatu Drugoga, ne zaboravlja ni „ja” jer bez egoizma³², koji konstituira jastvo, sama bi separacija bila nemoguća, odnosno tako bi se izmiješala dva pola relacije. Nije riječ ni o tome da se autonomija jastva stavi na svoje mjesto kako bi se otkrilo njezino dublje značenje polazeći od primata Drugoga koji toj autonomiji „propisuje” zadaće. S druge strane, odnos Stvoritelja i stvorenoga, koji zna znak odnosa Mene i Drugoga, jest odnos ovisnosti s tim da ovisno biće, paradoksalno, iz te ovisnosti crpi svoju neovisnost jer, što se više susrećem s Drugim to se više odvajam od njega i ustanovljujem posebnosti.

U ideji stvaranja Levinas tako ne vidi samo temelj separacije između Stvoritelja i stvorenja, nego i „rodbinstvo” među samim stvorenjima, izvanjsku recipročnost polazeći od ničega (*ex nihilo*). Zato stvaranje nužno nosi sa sobom jedinstvene stvarnosti izvan svakog usustavljenja i totaliziranja. Polazeći od separacije koja se opire svakoj sintezi, rađa se istinska mnogostrukost i pluralnost.³³ Izvanjskost tako znači i otpor socijalne mnogostrukosti logici koja totalizira mnogostruko. Za tu logiku mnogostrukost je dekadencija koju svatko treba nadvladati kako bi se iz mnogostrukosti vratio Jednomu.³⁴

Ako je „ja” stvoreno, to ujedno znači da dolazi „poslije”: da prije „ja” postoji Drugi. „Ja” nije „proizvod” vlastite inicijative, nego se susreće kao stvoren od Drugoga; njegova svijest nije sudjelovala u stvaranju, nego je pridružila u stvaranju, što znači da sam „ja” izabran pa je i moj identitet u bitnome „identitet izabranoga”.³⁵ Prije bilo kakva mojega izbora i odluke, prije bilo kakva mojega htijenja, ja sam već bio izabran i time uveden u novi „red” u kojem sam u prošlosti bio osvjetljen činom darovanja. To je prošlost koje se ne mogu sjećati, ne zato što je daleka, nego zato što sam ja nesumjerljiv sa sviješću.³⁶ Smisao je te tvrdnja da sam ja određen od onoga što ne pripada kategoriji prisutnosti, a zove se gratuitnost, koja je uvjet mogućnosti izabranosti: „Prisutnost se nudi u mojoj slobodi, dočim se dobro ne nudi slobodi, ono

³² Usp. Silvano PETROSINO, „La fenomenologia dell’unico”, E. LÉVINAS, *Totalità e infinito*, str. XXXI – XLIV.

³³ Usp. E. LÉVINAS, *Totalità e infinito*, str. 301.

³⁴ „L’esteriorità, come essenza dell’essere, significa resistenza della molteplicità sociale alla logica che totalizza il molteplice. Per questa logica, la molteplicità è una decadenza dall’uno o dall’Infinito, una diminuzione nell’essere che ciascuno degli esseri multipli dovrebbe superare per ritornare dal molteplice all’Uno, e dal finito all’ Infinito”, *Isto*, str. 300.

³⁵ Emmanuel LÉVINAS, *Altrimenti che essere o al di là dell’essenza*, Milano, 1983., str. 203.

³⁶ *Isto*, str. 136. „...il se stesso è incommensurabile con la coscienza che sempre si eguaglia, non è fatto per il presente.”

me izabralo prije no što sam ja izabrao... Dobro me ljubi prije no što sam ja ljubio. Zahvaljujući toj prethodnosti, ljubav je ljubav.”³⁷ Izabran tako bez nužnosti, u gratuitnosti, ja sam podvrgnut eksteriornosti koja nije objektivna, koja nije prostorna ili vremenska, već nepovratna eksteriornost Dobra, eksteriornost gratuitnosti. „Ja nisam napravio ništa i uvijek sam bio progonjen.”³⁸ Ideja progonjenosti, koja kod Levinasa prelazi u pojam opsesije, označava stvarnost koja izmiče mojoj volji zato što izmiče načelu u smislu *arche*. Progonjenost znači anarhičnost, ali ne u smislu anarhije, nereda koji se suprotstavlja redu, nego apsolutne pasivnosti stvorenoga bića, u smislu gratuitnosti izabranja koje ne može biti opisano, dovedeno u pojam. U tom smislu ideja stvaranja govori nam i o pasivnosti koja prethodi svakoj pasivnosti i aktivnosti.³⁹ Polazeći od toga, „ja” se ne može identificirati polazeći od subjekta, nego od točke koja stoji izvan vlastite svijesti. Zato je, po Levinasovu mišljenju, u stvaranju upisano malo više, „malo“ koje ide „preko“ bitka. Pritom nije riječ o negiranju bitka, nego o shvaćanju bitka polazeći od toga „malo više“ – što je Dobrota: „Dobrota je drugo nego bitak. Transcendentalni karakter dobrote tiče se upravo prekida s bitkom i njegovom poviješću... Dobrota daruje biću njegovo nesvodivo značenje.”⁴⁰

Polazeći od Dobra, razvija novu viziju subjekta koji u sebi nosi napetost transcendiranja vlastitoga bitka jer je njegova metafizička struktura označena Dobrom, gratuitnošću, pa od početka u Istome obitava Drugi. Subjekt je stoga kontinuirano pozvan i izabiran, a u tome se sastoji i njegova pasivnost kao i njegov novi identitet: „Izraz ja znači evo me odgovarajući svima i svemu.”⁴¹

Odgovornost je stoga esencijalna struktura subjektivnosti, i to odgovornost koja je asimetrična i nerecipročna: „Odgovornost je intersubjektivna i nesimetrična relacija. U njoj sam odgovoran za druge bez da očekujem obr-

³⁷ *Isto*, str. 13.

³⁸ *Isto*, str. 145.

³⁹ „Nella creazione il chiamato all' essere risponde a un appello che non ha potuto raggiungerlo, poiché sorto dal nulla, egli ha obbedito prima di intendere l'ordine. Così nella creazione ex nihilo ... il sé come creatura è pensato in una passività più passiva che la passività della materia”, *Isto*.

⁴⁰ *Isto*, str. 22. Levinas pak ovdje ostaje Platonov „dužnik“, te podsjeća na filozofski, a ne teološki izvor ideje stvaranja, pozivajući se na Platonovu ideju Dobra koja je „iznad“ bitka. Tako je grčka filozofija s jedne strane odgovorna što je zapadnu filozofiju inficirala totalitetom, egologijom, diktaturom identičnoga, ali jednako tako, stavljajući Dobro iznad bitka u sebi, omogućila taj prekid.

⁴¹ *Isto*, str. 145.

nuto, čak ako me to može koštati i života.”⁴² Tako polazeći od ideje stvaranja, Levinas dolazi i do nove definicije subjekta i njegova identiteta, kao i takva ishoda da heteronomija prethodi autonomiji. No to ne znači poništenje subjekta. Štoviše, premda je kreatura, stvorenje, to njegovo „biti stvoreno” ne znači da nestaje u činu stvorenosti jer tim činom ono postaje i drugo od Stvo-ritelja, separirano, različito.

Zaključak: od dekonstrukcije ontologije ka konstrukciji etike ili milosrdni Samaritanac umjesto Narcisa

Od početaka svoga filozofskoga puta Levinasov je cilj bio ići iznad onto-loških kategorija zapadne tradicije. Već u prvom djelu *Totalitet i beskonačnost* Levinas pokazuje unutarnju krizu klasične ontologije, pokazuje i njezinu ne-mogućnost da u totalitetu logosa izrekne sve paradokse ljudskoga pa poduzi-ma i njezinu dekonstrukciju, kao i dobrog dijela moderne i suvremene misli koja se na takvu paradigmu oslanja. Za razliku od većine dekonstrukcijskih teorija suvremenosti, Levinas ne skončava u relativizmu, negirajući značenja, smisao i inteligibilnost svijeta. Sasvim suprotno, Levinasova je dekonstrukcija tek polazna točka za pokazivanje smisla još radikalnijega od onog koji pruža logos, a to je predteorijska dimenzija etosa. Tvrdeći da „čovjeku treba naći neku drugu poveznicu od one koja ga spaja s bitkom”⁴³, Levinas uvodi pojam etičkoga subjekta koji, polazeći od pasivnosti stvorenosti, postaje izvor smisla i uvod u primat etike shvaćene ne više kao utemeljenje univerzalnih zakona nego kao blizina, a to je milosrdni Samaritanac, blizina neposrednosti moje odgovornosti za drugoga. Također, premda takvu subjektivnost obilježavaju pasivnost i podložnost, Levinas u analizi ne skončava u ništetnosti takva su-bjekta, nego pokazuje da su pasivnost i podložnost u temelju smisla i etičkoga poziva. U tom pozivu pasivnost postaje izvor akcije prema drugom, koji je stalni poziv. Levinas stoga destrukturira subjekt shvaćen kao gospodar samo-

⁴² „Responsabilità è relazione intersoggettiva e una relazione non simmetrica. In questo, io sono responsabile di altri senza aspettare il contrario, anche se mi dovesse costare la vita. L'inverso è affar suo... Io sono soggezione ad altri ed io sono soggetto essenzialmente in questo senso”, Emmanuel LÉVINAS, *Etica e infinito*, Roma, 1984., str. 108. i 112.

⁴³ E. LÉVINAS, *Altrimenti che essere o al di là dell'essenza*, str. 219.

ga sebe, kao autarkična struktura, budući da je izloženost drugom i relacija prema drugom izvornija od svijesti i spoznaje. Za Levinasa poredak znanja i spoznaje kao vlastiti model imaju fenomenologiju i ontologiju koje završavaju u apsorbiranju objekata i fenomena u spoznajnome subjektu. Prema takvu modelu mišljenja Levinas je radikalno kritičan jer odbija znanje i spoznaju kao posljednje reference smisla, kao jedino mjesto u kojem se smisao daje i osvjetljava. U takvu diskursu drugi, bio on Bog, čovjek ili materija, gubi svoju drugost.⁴⁴ Dakle, Levinas odbija filozofiju shvaćenu kao filozofija parmenidovskoga identiteta.

Dakle, riječ identitet Levinasu ima filozofsko, a ne psihološko značenje. On tvrdi da „ja” postaje „ja” kada raskida s vlastitim identitetom, shvaćenim kao identifikacija s bitkom, jer bez „obračuna“ s takvom vrstom identiteta nema otvaranja prema Drugom.⁴⁵ Zato je potrebno učiniti „bijeg“ u nepoznato, naprosto pobjeći od bitka i otvoriti se konzekvencama toga izlaženja. Ta Levinasova „strategija izlaska“, kojom aludira na biblijsku temu, ne odnosi se ne obnovu stvaranja, nego na prihvaćanje istoga u svoj njegovoj punini pri čemu Levinas rabi metaforu smrti, ali ne smrti kao nekakva kraja ili rješenja, nego kao bijeg i potrebu izlaska iz samih sebe.⁴⁶

Izići iz bitka znači izići iz vlastitoga identiteta. Odjek koji takva tvrdnja nosi u sebi nije grčkoga podrijetla, nego proizlazi iz židovske tradicije, iz Jeruzalema, a ne iz Atene. To je nomadska aluzija. Riječi kao pustinja, egzodus, separacija gotovo su nepostojeće u paradigmi koja se oslanja na misao identiteta ukotvljena u logosu.⁴⁷

⁴⁴ Usp. A. PONZIO, *Responsabilità e alterità in Levinas*, str. 11. – 15.

⁴⁵ Usp. Emmanuel LÉVINAS, *Dell' Evasione*, Milano, 1985., str. 73.

⁴⁶ „Questa categoria di uscita, non assimilabile al rinnovamento né alla creazione, si tratta di coglierla in tutta la sua purezza. Tema inimitabile che ci propone di uscire dall'essere. Ricerca di un'uscita, ma affatto nostalgia della morte, poiché la morte non è un esito, come non è una soluzione. In fondo di questo tema è costituito – ci si passi il neologismo – da un bisogno di exceedance. Così, al bisogno di evasione, l'essere non appare soltanto come ostacolo che il pensiero libero dovrebbe sormontare, né come la rigidità che, invitando alla routine, esige un sforzo di originalità, ma come una detenzione da cui si tratta di uscire. L'esistenza è un assoluto che si afferma senza riferirsi a niente altro. E l'identità. Ma in questa referenza a se stessa l'uomo distingue una sorta di dualità. La sua identità con se stessa perde il carattere di una forma logica è autologica: essa assume una forma drammatica. Nell'identità dell'io, l'identità dell'essere rivela la sua natura di incatenamento poiché essa appare sotto forma di sofferenza e invita all' evasione. L'evasione è allora bisogno di uscire da se stessi, cioè di spezzare l'incatenamento più radicale, più irremissibile, il fatto che io è se stesso”, *Isto*, str. 75.

⁴⁷ Usp. Emmanuel LÉVINAS, *Nomi propri*, Casale Monferrato, str. 77. – 78.

Svaka civilizacija koja prihvaća bitak i sve tragično beznade koje sa sobom nosi, kao i zločini koje takva paradigma opravdava, ne može se drukčije nazvati nego barbarskom. Upravo je u tome ključna važnost misli koja se inspirira na židovskoj, abrahamovskoj paradigmi koja omogućuje „izlazak” iz toga totaliteta. Riječ je o riziku koji ruši neka uhodana značenja i navike, napose one misaone.⁴⁸ Primjena te egzemplarnosti filozofiranja, polazeći od židovske paradigme, koja bi trebala izvući Zapad iz konstantnog stanja nasilja, bila je izložena kritiziranju onih koji su se osvrnuli upravo na nasilje države Izrael,⁴⁹ a to bi, kao, pobijalo Levinasove teze. No, Levinas je ovu aporiju odmaknuo pozivajući se na shizoidnost politike i morala.

Tako Levinasova dekonstrukcija ontologije skončava u konstrukciji etike kao prve filozofije. „Ontološki se odnos razumijevanja i moći lomi na licu drugoga. Pred licem drugoga isti ne može više moći. Njegova je moć slomljena jer lice izmiče moći... Izvan i prije slike i pričina lica drugog, njegovo je lice golo. Golotinja lica, koja znači lišenost bilo kakve obrane, jest etička.”⁵⁰ Po Levinasu etika je relacija između dvaju termina u kojoj ni jedan ni drugi nisu ujedinjeni ni intelektualnom sintezom ni relacijom subjekt – objekt, nego su ujedinjeni dubinskom vezom koju znanje i spoznaja ne mogu iscrpiti ni izvorno uspostaviti. K tomu, etika nije nekakav moralni stav subjekta, stav njegove volje, nego izvorna struktura budući da se subjekt rađa strukturiran prema drugome, ako je on već od početka uključen u etički odnos po gratuitnosti i izabranju stvorenja. U Levinasovoj filozofiji konkretno ime za drugog je lice koje je trag beskonačnoga pa samim time sadrži uvijek više od onoga što se pojavljuje. Vučković to ovako sažimlje:

Lice ne predstavlja drugoga kao što znak predstavlja označeno. Drugi je prisutan u epifaniji lica. Taj negativni moment u kojem se lomi moja moć pred licem pozitivni je znak prisutnosti beskonačnosti u licu drugoga. Lice nije slika Boga. Biti stvoren na sliku Božju ne znači biti Božja ikona, nego znači nalaziti se na tragu Božjem... Lice drugog čovjeka otkriva i ustrojstvo subjekta. Pred licem subjekt nije u nominativu, nije subjekt koji u licu drugoga ima svoj objekt. Subjekt je stavljen u akuzativ i on glasi: „Evo me!” Biti u akuzativu za Levinasa znači biti postavljen u pitanje i biti primoran dati odgovor o drugome. Pred licem drugoga nije moguće ostati indiferentan. [...] Bog koji je besko-

⁴⁸ „Si tratta di uscire dall'essere attraverso una nuova via a rischio di rovesciare certe nozioni che per il senso comune e per la saggezza delle nozioni sembrano le più evidenti”, E. LÉVINAS, *Dell' Evasione*, str. 98. – 99.

⁴⁹ Usp. A. PONZIO, *Responsabilità e alterità in Levinas*, str. 104. – 114.

⁵⁰ A. VUČKOVIĆ, *n. dj.*, str. 228.

načan ostaje izvan konačnog, blizak, ali je drukčiji – svet. On mi naređuje – drugoga. Upućuje me na drugoga. Uputiti na drugoga znači probuditi na blizinu i dogovornost za drugoga sve do supstitucije. Pred Bogom koji upućuje na drugoga, subjekt je mišljen u akuzativu, optužen je a da nije počinio nikakav grijeh.⁵¹

Ja, dakle, odgovaram na imperativ odgovornosti za drugoga, ali ne tako da je riječ o činu moje slobode, nego, ako sam primordijalno postavljen u odgovornost, odgovornošću koja prethodi bilo kakvu postavljanju naredbe, jer odgovornost prethodi slobodi, budući da je, po Levinasu, bratstvo ljudi prije slobode.⁵² Ja sam tako „progonjen“ od drugoga jer sam odgovoran za sve što mu se može dogoditi, čak sam odgovoran i za njegovu odgovornost. Izabran sam, ali kao njegov „talac“ koji me stalno poziva i „optužuje“.⁵³ U toj radikalizaciji drugoga kao apsolutne norme koja „optužuje“, „proganja“, poziva na služenje, Levinas djeluje pomalo utopijski, čak nehumano. No odgovornost je, po Levinasu, bitno nemir, neprestano dovođenje u pitanje koje ne da počinka dok se ne odgovori apelu. Jer po odgovornosti moj je bitak, moja egzistencija stalna izloženost pitanju. Problem odgovornosti tako se transformira u krik za pravednošću i (o)pravdanjem moje egzistencije. Jer život shvaćen uistinu ljudski ne može biti zadovoljen u identifikaciji s bitkom. Štoviše, treba se otrijezniti od toga jer je takva identifikacija (*conatus essendi*) već pokazala svu raskoš destrukcije.⁵⁴

Na tim tvrdnjama temelji se etika drugoga koja, prema Levinasu, jedina može poroditi i dati smisao čovječanstvu, uspostaviti pravdu i poštivanje različitosti. Ovdje je u igri primat heteronomije nad autonomijom u smislu da je samo heteronomija u stanju razviti istinsku, autentičnu autonomiju.

Heteronomija kao pojam znači zakon koji, suprotno od autonomije, dolazi „izvana“ i pokazuje kako postoji autoritet ili zapovijed koja je nadređena subjektu. Kod Levinasa pojam subjekta izvodi se od *sub-iectum*, što znači podređenost, onaj kojem je nešto određeno o stvarnosti koja ga nadilazi, tako

⁵¹ *Isto*, str. 228. – 229.

⁵² Usp. E. LÉVINAS, *Altrimenti che essere o al di là dell' essenza*, str. 145.

⁵³ *Isto*, str. 140.

⁵⁴ „Sono forse debitore dell' essere? Essendo, persistendo nell' essere, non uccido? [...] E la messa in questione della perseveranza ingenua e naturale nell' essere. Una vita veramente umana non può essere soddisfatta nella sua uguaglianza all' essere; deve dissubriarsi perché l' essere non è mai – contrariamente a quanto dicono tante tradizioni rassicuranti – la propria ragion d' essere. Il famoso *conatus essendi* non è la sorgente di ogni diritto e di ogni senso”, E. LÉVINAS, *Etica e infinito*, str. 131. i 133.

da subjekt znači podložnost Drugomu. O Drugome se pak ne mogu stvarati ideje, nego se može biti u odnosu s njim i odgovarati na njegov apel. Tako shvaćeno odbijanje autonomije ne znači pak poništavanje slobode subjekta. Štoviše, po apelu koji dolazi od Drugoga ona se tek ostvaruje, tako da sloboda, odnosno moja autonomija, pokrenuta od Drugoga jest pravi smisao heteronomije. Heteronomija je podložnost „zakonu Drugoga“, što Levinas, služeći se religioznim jezikom, naziva i izabranošću dobra koja nije tek akcija, aktivizam, već ponajprije odgovornost koja nadilazi samu slobodu. Važnost primata dobra nad slobodom lajtmotiv je tako cjelokupne Levinasove etičke paradigme koja stubokom izokreće postavke stare metafizike. Subjektivnost je tako, prema Levinasu, poslušnost redu koji se izvršava prije nego što ga se čuje.⁵⁵ Naime, Drugi mi zapovijeda prije nego što ću ga upoznati i spoznati; taj je odnos „predintencionalan” pa subjekt nije izvor smisla, nego njegov sluga, što je, prema Levinasu, put u ostvarenje društva utemeljena na pravdi i pravednosti koja vazda polazi od Drugoga i njegova apela.

Etički odnos, dakle, nije nešto što se pridodaje nekakvoj prethodnoj filozofiji, već izvorni odnos. Nije milosrdni Samaritanac postao bližnji jer je vidio unesrećenoga čovjeka, nego ga je vidio jer je postao bližnji. Zaključno, heteronomija, poziv drugoga, ima prednost nad autonomijom, a metafizika nad ontologijom ili, slikovito rečeno, milosrdni Samaritanc pred Narcisom.

⁵⁵ „...è la responsabilità che oltrepassa la libertà, vale a dire responsabilità per Altri ... La soggettività è così l'ubbidienza a un ordine che si effettua prima che l'ordine si faccia sentire”, Emmanuel LÉVINAS, *Umanesimo dell' altro uomo*, Genova, 1985., str. 109.

= Iko Skoko ♦ Davorka Topić-Stipić =

iko.skoko@ff.sum.ba – davorka.topicstipic@ff.sum.ba

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

UDK: 17.3-053.6

316.346-053.6

Izvorni znanstveni članak

QUO VADIS, IUVENIS?

Sažetak

Egzistencijalna kriza, koja je uvijek pratila dob odrastanja i sazrijevanja, danas je produbljena nihilizmom koji talijanski filozof i psiholog Umberto Galimberti ničeovski naziva „neugodnim gost koji prodire u njihova osjećanja, muti njihove misli, briše im perspektive i obzorja, slabi dušu, kvari njihove strasti čineći ih beskrvnim“. Mladi se ljudi danas ne osjećaju prihvaćenima, nego isključenima iz stvarnosti. Živimo u svijetu tehnike i tehnologije koja nam ne daje smisao niti pruža istinu, ona samo funkcionira. U dobi sazrijevanja mladima trebaju priznanja. Ako ih ne dobiju na pravome mjestu, nude im se onda na mjestu provoda gdje vladaju „droga i seksualnost“ ili „okrutni obredi“. Htjeli smo potražiti odgovor na pitanje *Quo vadis, iuvenis?* (Kamo ideš, mladiću?).

Ključne riječi: mladi; relativizam; nihilizam; smisao; nada

QUO VADIS, IUVENIS?

Abstract

The existential crisis, which always followed the age of maturation and development, has been deepened by nihilism which the Italian philosopher and psychologist Umberto Galimberti, following Nietzsche, calls “an unpleasant guest who penetrates their feelings, blurs their thoughts, wipes their perspectives and horizons, weakens the soul, deprives their passions making them bloodless”. Today, young people do not feel included, but excluded from reality. We live in a world of technics and technology which does not offer the truth, it merely functions. In the age of maturation, young people need recognition, and if they do not get it in the right place, it is offered to them in places where “drugs and sexuality” or “cruel rites” rule. We wanted to search an answer to the question “Quo vadis, iuvenis?” (Where are you going, young man?)

Keywords: young people; relativism; nihilism; meaning; hope

1. Nihilizam jučer i danas. Sutra?

Jedna od prvih asocijacija na nihilizam kod prosječnog konzumenta znanstvene terminologije je Nietzsche. Drugima, čija su podloga ruski klasici, to je Bazarov.¹ Većina autora smatra da je sama kovanica nihilizam vezana uz carsku Rusiju s početka XIX. stoljeća i velike ruske pisce, ponajprije Turgenjeva, a onda i Tolstoja, Dostojevskog i ostalih. Ipak, prvi put riječ nihilizam upotrijebio je njemački filozof Friedrich Heinrich Jacobi² u poslanici koju je uputio Gottliebu Fichteu 1799. godine: „Doista, dragi moj Fichte, ne smije me ozlojediti budite li Vi ili bilo tko drugi kanili nazvati himerizmom ono što ja suprotstavljam idealizmu, koji napadam kao nihilizam.“³ Riječ nihilizam koristila se ponekad umjesto riječi „ateizam, panteizam, fatalizam, propast Zapada...“⁴ Također, neizravno se pojam nalazi i u pismu Johanna Paula Friedricha Richtera (1796.) Govor mrtvog Krista sa zgrade svijeta da nema Boga.⁵

Sam pojam nihilizam dolazi od latinske riječi *nihilum*, i. n. *gen. nihilis*, što u prijevodu znači ništa ili nula. Često se nihilizam definira kao filozofija negacije, odbacivanja, nijekanja nekih ili svih aspekata misli ili života. Mogli bismo reći da je riječ o radikalnu obliku negacije svih oblika autoriteta bez obzira na to je li riječ o Bogu, ljudskoj vlasti ili moralnim vrijednostima.⁷

Nihilizam, shvaćen kao takav oblik, postao je temom gotovo svih filozofa od XVIII. stoljeća. Hegel je smatrao da Jacobi nije dovoljno nihilist. A tako se slično događalo i s ostalim filozofima.

Njemački filozof Friedrich Nietzsche (1844. – 1900.) ovom je pojmu dao posebno značenje te je fenomen nihilizma postao središnjim mjestom njegove misli. Na pitanje što je nihilizam, odgovorio je: „Obezvrjeđivanje vrhun-

¹ Jevgenij Vasiljevič Bazarov glavni je lik Turgenjevljeva romana Očevi i djeca koji se uzimao, i još se uvijek uzima, kao prvi pravi primjer „nihilističke“ književnosti. Njegovo zanimanje za ovostrano i nezanimanje za onostrano mogli bismo sažeti rečenicom u kojoj kaže: „Pogledam u nebo samo kad trebam kihnuti.“

² Friedrich Jacobi, <https://plato.stanford.edu/entries/friedrich-jacobi/>, (15. VI. 2018.).

³ Hans KÜNG, *Postoji li Bog?*, Zagreb, 1987., str. 352.; Usp. Roy BEN-SHAI – Nitzan LEBOVIC (ur.), *The politics of Nihilism. From the Nineteenth Century to Contemporary Israel*, New York, 2014.

⁴ H. KÜNG, *n. dj.*, str. 352.

⁵ Usp. Ignazio SANNA, „Il cristiano e le sfide del nichilismo e del relativismo“, dostupno na <http://www.meic.net/index.php?id=421>, (13. IV. 2018.).

⁶ Usp. Milan ŽEPIĆ, *Latinsko-hrvatski rječnik*, ŠK, Zagreb, 1991., str. 168.

⁷ Usp. Nitzan LEBOVIC, „The history of nihilism and the limits of political critique“, *Rethinking History - Journal of Theory and Practice*, god. XIX., 2015., br. 1., str. 1. – 17.

skih vrednota. Nema cilja; nema odgovora na pitanje ‘čemu?’⁸ Hans Kūng zaključuje da je nihilizam za Nietzschea „uvjerenje o ništavnosti, o rascijepljenosti, besmislenosti i bezvrijednosti zbilje“ te da je Nietzsche najavio kako će nihilizam nadoći u 20. i 21. stoljeću.⁹ Heidegger piše: „Nietzsche naziva nihilizam ‘najneugodnijim od svih gostiju’ zato što on, kao bezuvjetna volja za volju, hoće bezavičajnost kao takvu. Stoga ništa ne pomaže pokazati mu vrata, jer on već dugo posvuda i neprimjetno tumara po kući. Toga gosta treba ugledati i prozreti.“¹⁰

Nietzsche često tretira fenomen nihilizma ne kao krizu vjerovanja ili volje, nego kao patologiju ljudske želje. On kaže da je nihilizam „kolaps povjerenja“ religijskih i moralnih vrijednosti. Te su se najviše vrijednosti, nastavlja Nietzsche, same podcijenile, devalvirale (*devalue*).¹¹ Što znači da su vrijednosti obezvrijeđene? To se događa kad one, vrijednosti, više ne služe da bi uspostavile red, kad nas više ne obvezuju, kada stvarnost bježi od njih, odupire im se, proturječi im. Kad se to dogodi najvišim vrijednostima, događa se i nihilizam, kaže Nietzsche.¹²

Čovječanstvo je bolesno, svijet u kojem živimo je bolestan. Zadatak je filozofije osloboditi čovječanstvo i svijet od stiska te bolesti. Kada Nietzscheov „junak“, luđak, dođe tražiti Boga, od onih koje susretne ne dobiva anksioznost ili očaj, nego izrugivanje i indiferentnost. Navještaj „Bog je mrtav“ dočekan je tišinom jer nije da nitko ne vjeruje luđaku, jednostavno ih nije briga.¹³

⁸ H. KÜNG, *n. dj.*, str. 352.

⁹ Usp. *isto*, str. 353.

¹⁰ Umberto GALIMBERTI, *Neugodni gost: nihilizam i mladi*, Zenica, 2013., str. 15.

¹¹ Usp. *isto*.

¹² Usp. Robert B. PIPPIN, „Heidegger on Nietzsche on Nihilism“, Thomas J. PANGLE – Harvey J. LOMAX, *Political Philosophy Cross Examined*, New York, 2013., str. 173. – 187.

¹³ Usp. Friedrich NIETZSCHE, *Vesela nauka*, Beograd, 1984., III., str. 125.: „Tražim Boga! Tražim Boga!“ Mnogi ljudi koji su stajali na trgu, a koji nisu vjerovali u Boga, ismijavali su ga i postavljali mu podrugljiva pitanja: Je li se izgubio? Je li zalutao kao dijete? Ili se možda sakrio? Plaši li nas? Je li se ukrcao na lađu? Je li se iselio? Mahniti čovjek je, probadajući pogledom one koji su ga slušali, vikao: “Gdje je Bog? Ja ću vam to reći! *Mi smo ga ubili – vi i ja!* Svi smo mi njegovi ubojice! Ali, kako smo to učinili? Kako smo mogli ispiti more? Tko nam je dao spužvu da prebrisemo cijelo obzorje? Što smo učinili kad smo ovu Zemlju otkovali od njezina Sunca? Kamo se ona sad kreće? Kamo se mi krećemo? Dalje od svih sunaca? Zar se stalno ne rušimo? I natrag, postrance, naprijed, na sve strane? Postoji li još neko gore i neko dolje? Ne lutamo li kroz neko beskrajno ništa? Ne osjećamo li dah praznog prostora? Zar nije postalo hladnije? Zar ne dolazi stalno noć i sve više noć? Zar se svjetiljke ne moraju paliti prije podne? ... Bog je mrtav! Bog ostaje mrtav! I mi smo ga ubili! Kako se tješimo mi ubojice svih ubojica?”

Prema njemu, postoji aktivan i pasivan nihilizam, odnosno dobar i loš. Aktivan, dobar nihilizam je onaj koji treba odlučno slijediti. On negira vrijednosti, dobra i istine prošlosti, kako bi ih zamijenio drugima, onima koje je najavio nadčovjek – to je razaranje kako bi se stvorilo na novim temeljima. Loš nihilizam, naziva ga i pasivnim, jest onaj u kojem rezignirano puštamo da svijet tradicionalnih vrijednosti propada zbog umora, a da ih ničim ne zamijenimo. Ovaj je nihilizam znak slabosti: „...energija duha može biti umorna, iscrpljena na način da ciljevi koje smo dosad slijedili više nisu primjereni (...) sinteza vrijednosti i ciljeva na kojima se temelji svaka kultura se rastapa, na način da pojedinačne vrijednosti ratuju: dezintegracija.“¹⁴

Martin Heidegger (1889. – 1976.) u svojim poznatim predavanjima o Nietzscheu i nihilizmu¹⁵, između ostaloga, kaže da nihilizam nije Weltanschaung koji se događa nekad i negdje, prije je to temeljno obilježje onoga što se događa u povijesti Zapada. Nihilizam je na djelu i tamo, posebno tamo, kaže Heidegger, gdje ga ne zagovaraju kao doktrinu i gdje prividno njegova suprotnost prevladava. Dalje, on Nietzscheovu tvrdnju „Bog je mrtav“ redefinira tako što kaže da je kršćanski Bog izgubio svoju moć nad stvorenjem i nad čovjekovom sudbinom.¹⁶ Prema njemu povijest nihilizma graniči s povišću metafizike.

S druge strane, i s vremenskim odmakom, Heidegger u svom poznatom intervjuu tjedniku *Der Spiegel* na pitanje može li čovjek utjecati na upletenost i povezanost potreba, odnosno može li filozofija utjecati, ili mogu li zajedno, odgovara: „Filozofija neće moći napraviti nikakvu neposrednu promjenu trenutnog stanja svijeta. I to ne vrijedi samo za filozofiju, nego za sve što je čisti ljudski poduhvat. Sad nas samo Bog može spasiti.“¹⁷

Michael Gillespie u svom djelu *Nihilism after Nietzsche* ponavlja ovu poznatu Heideggerovu misao parafrazirajući da, kad je opasnost blizu, spasiteljska moć nije daleko te da nihilizam ne možemo nadići sami, samo nas Bog može spasiti.¹⁸

¹⁴ Friedrich, NIETZSCHE, *Al di la del bene e del male*, Milano, 1977., str. 43.

¹⁵ Heidegger je značajan dio svoga znanstvenoga života i rada posvetio upravo redefiniranju i aktualiziranju Nietzscheova nihilizma. To se posebno odnosi na njegova predavanja od 1936. do 1940., koja je držao na Sveučilištu u Friburgu, a koja su objedinjena i objavljena 1961. na njemačkome jeziku. Engleski prijevod objavljen je 1991. godine.

¹⁶ Usp. R. B. PIPPIN, *n. dj.*, str. 173. – 187.

¹⁷ Martin HEIDEGGER, *Ormai solo un Dio ci puo salvare*, Parma, 2000.

¹⁸ Usp. Michael GILLESPIE, „Nihilism after Nietzsche“, *Bollettino filosofico*, god. XXX., 2015., str. 80. – 100.

Gianni Vattimo, talijanski filozof koji se na poseban način bavi vezom između postmodernizma i nihilizma, kaže da je nihilizam jedini stav koji nam omogućuje živjeti bez neuroze ili s najmanjom mogućom neurozom. Ovaj je svijet, kaže Vattimo, nihilistički svijet. Intenzifikacija komunikacije, cirkulacija poruka i kapilarizacija masovnih medija vodi nas prema stvarnosti koja je samo nakupina podataka, a koje pak primamo socijalnom transmisijom zbog čega se naša iskustva rastaču, a granica između stvarnosti i pojavnosti nesigurna je i razjedena.¹⁹ Vattimo dalje nastavlja u istom tonu kada kaže da se život čovječanstva odvija između onoga što je realno i onoga što je idealno, onoga što sami spoznajemo i onoga što je tuđe svjedočanstvo.

Posljedice nihilizma poznate su nam svima: ogorčeni pluralizam, etički i moralni relativizam, apsolutno nepovjerenje u ideale napretka, slobode, jednakosti, brisanje iz prošlosti i povijesnoga sjećanja jer ne postoji više snažan sociokulturni identitet, nego množina socijalnih aglomerata, etnija jednih pored drugih, mnogo improviziranih društava, bez dodirnih točaka.²⁰

2. Diktatura relativizma?

Povezujući pojam nihilizam i posljedice koje on ostavlja u društvu, možemo doći i do onoga što je papa u miru Benedikt XVI., tada kao prefekt Kongregacije za nauk vjere i dekan kardinalskog zbora, prigodom *Misse pro eligendo Romano Pontefice* 2005. godine, kazao dotičući se diktature relativizma: „Koliko doktrinarnih vjetrova smo upoznali ovih zadnjih desetljeća, koliko ideoloških struja, koliko moda u misli... Počinje se stvarati diktatura relativizma koja ne poznaje ništa kao definitivno i koja ostavlja kao zadnju mjeru samo vlastito ja i njegove žudnje.“²¹

¹⁹ Usp. Gianni VATTIMO, „Apologia del nichilismo“, *Belfagor*, god. XXXVI., 1981., br. 2., str. 213. – 219.

²⁰ Usp. I. SANNA, *n. dj.*

²¹ „Missa pro eligendo Romano Pontefice, Omelia del cardinale Joseph Ratzinger, decano del Collegio Cardinalizio: Quanti venti di dottrina abbiamo conosciuto in questi ultimi decenni, quante correnti ideologiche, quante mode del pensiero... La piccola barca del pensiero di molti cristiani è stata non di rado agitata da queste onde - gettata da un estremo all'altro: dal marxismo al liberalismo, fino al libertinismo; dal collettivismo all'individualismo radicale; dall'ateismo ad un vago misticismo religioso; dall'agnosticismo al sincretismo e così via. Ogni giorno nascono nuove sette e si realizza quanto dice San Paolo sull'inganno degli uomini, sull'astuzia che tende a trarre nell'errore (cf Ef 4, 14). Avere una fede chiara, secondo il Credo della Chiesa, viene spesso etichettato come fondamentalismo. Mentre il relativismo, cioè il lasciarsi portare 'qua e là da qualsiasi vento di

Diktatura relativizma je, kaže de Mattei, ta koja nameće vlastite zakonitosti, a koje najčešće niječu zaštitu života i naravnu obitelj. „Danas živimo u svijetu koji se temelji na protudekalogu po kojemu je sve dopušteno.“²² Postoji sukob između dvaju pogleda na svijet: jednog koji vjeruje u načela i nepromjenjive vrijednote i drugog koji drži da je sve relativno s obzirom na vrijeme i okolnosti.

Kratak povijesni prikaz ideje relativizma pokazuje nam da ta ideja nije ni nova ni nepoznata, nego da u ljudskoj povijesti postoji barem od vremena grčkih filozofa kada se donekle i bilježi prvi spomen, makar ne u ovoj terminologiji.

Relativisti prepoznaju važnost socijalnoga okružja u određivanju sadržaja vjerovanja i moguće raznolikosti u takvu socijalnome okružju.²³

Protagora (oko 490. – 420.) smatra se prvakom relativizma i njegova poznata izriekta da je čovjek mjera svih stvari, i onih koje jesu da jesu i onih koje nisu da nisu (*anthrôpos metron chrêmâtôn tôn men ontôn hôs esti, tôn de mê ontôn hôs ouk estin*).²⁴ Platon dalje tumači Protagorine riječi govoreći kako se svaka stvar pojavljuje meni, dakle to je za mene, i kako se pojavljuje tebi, dakle to je za tebe – ti i ja svatko bivajući čovjek.²⁵ Aristotel u Nikomahovoj etici kaže:

Nekima se čini kako su sve odredbe takve, jer ono što je po naravi nepromjenjivo je i svugdje ima istu moć, kao što oganj jednako gori i ovdje i u Perziji, dok vide kako su promjenljive stvari koje su pravedne. To u tome smislu nije tako, ali u stanovitome i jest; ili možda u bogova nije nikako tako, dok u nas nešto jest takvo i po naravi, ali sve je to promjenljivo, pa ipak nešto je po naravi, a nešto nije po naravi. A jasno je koja je po naravi od stvari, što mogu biti drukčije, i koja opet nije, nego je zakonska i dogovorna, ako su obje jednako promjenljive. [...] Stvari koje su pravedne prema dogovoru i prema koristi nalik su na mjere, naime: nisu svugdje iste vinske i žitne mjere. [...] Isto tako nisu posvuda iste one stvari koje su pravedne ne po naravi, nego po ljudima, jer nisu isti ni državni ustavi, ali ipak svugdje postoji samo jedan koji je najbolji prema naravi.²⁶

dottrina', appare come l'unico atteggiamento all'altezza dei tempi odierni. Si va costituendo una dittatura del relativismo che non riconosce nulla come definitivo e che lascia come ultima misura solo il proprio io e le sue voglie." <http://www.vatican.va/gpII/documents/homily-pro-eligendo-pontifice_20050418_it.html>, (15. VI. 2018.).

²² Roberto DE MATTEI, *Diktatura relativizma*, Split, 2010., str. 39.

²³ Usp. *isto*, str. 348.

²⁴ PLATON, *Theaetetus*, 152a 2-4, <<https://www.gutenberg.org/files/1726/1726-h/1726-h.htm>>, (15. VI. 2018.).

²⁵ Usp. *isto*, 152a, 6-8, <<https://www.gutenberg.org/files/1726/1726-h/1726-h.htm>>, (15. VI. 2018.).

²⁶ ARISTOTEL, *Nikomahova etika*, Zagreb, 1988., str. 104.

Unatoč Platonovoj i Aristotelovoj kritici Protagorin je utjecaj opstao do helenističkoga razdoblja, osobito u radovima pironovskih skeptika i Seksta Empirika.

Najznačajniji predstavnik skepticizma i relativizma u ranom modernom razdoblju je Michel de Montaigne (1533. – 1592.), čiji je rad bitna poveznica između relativizma i skepticizma starih filozofa i različitih doktrina modernih filozofa. Ukratko, on naglašava da s promjenama koje se događaju u našim tjelesnim i emocionalnim stanjima jedan isti sud može se pokazati točnim u jednoj situaciji i pogriješnim u drugoj zbog čega ne postoji apsolutna istina.²⁷

Na engleskom govornom području termin relativizam počinje se koristiti tek u XIX. stoljeću. Prvi koji je upotrijebio tu riječ vjerojatno je bio John Grote 1865. godine u djelu *Exploratio philosophica*. Na njemačkom govornom području termin se javio prije, kod Wilhelma Traugotta Kruga 1838. godine. Iako je sama riječ relativno nova, doktrine i pozicije koje su joj svojstvene možemo pronaći u samim počecima zapadne filozofije.

Relativizam se ponekad definira, kažu najčešće njegovi kritičari, kao teza da su svi pogledi jednako vrijedni. U etici to znači da su svi moralni zakoni jednako dobri, u epistemologiji to implicira da su sva vjerovanja, ili sustavi vjerovanja, jednako istiniti.²⁸

Ako je sve ništa i ako je Bog mrtav, onda je sve dopušteno. Ako mi je sve dopušteno, onda je i sve relativno. A ako je sve relativno, koja me norma ili vrijednost obvezuje u odnosu prema drugome i prema samome sebi?

Može li Bog bez dobrih ljudi sebe otvoriti i afirmirati na način dobrote? Odgovor bi bio negativan. Ako zlo postoji, tada nema ni dobrih ljudi, a kad nema dobrih ljudi, tada je i Bog ostao bez učinka, što bi sve dovelo do Protagorina stava da je čovjek mjera svih stvari, postojećih da jesu, a nepostojećih da nisu, a to je Heidegger interpretirao u tom smislu da o čovjekovu pristanku ovisi što će postojati, a što neće postojati.²⁹

To su pitanja koja si postavljamo, osobito u vrijeme stvaranje svoga identiteta, a taj je proces najintenzivniji upravo u mladalačkoj dobi.

²⁷ Usp. Maria BAGHRAMIAN, *A Brief History of Relativism*, Michael Krausz (ur.), *Relativism: Contemporary Anthology*, New York, 2010., str. 31. – 50.

²⁸ „Relativism“, <<https://www.iep.utm.edu/relativi/>>, (15. VI. 2018.).

²⁹ Branko BOŠNJAK, „Teizam i ateizam u formulaciji Bog je mrtav“, *Obnovljeni život*, god. XXXIX., 1984., br. 3-4, str. 212.

3. Nihilizam i mladi prema Galimbertiju

Umberto Galimberti pokušava pronaći odgovore na pitanja: Zašto se mladi ljudi ne osjećaju dobro? Što nedostaje suvremenim obiteljima i školama da pomognu mladima izgraditi identitet? Što se može savjetovati mladima u današnjoj kulturi da se osjećaju dobro? On smatra da se mladi ne osjećaju dobro jer je nihilizam prodro „u njihova osjećanja, muti njihove misli, briše perspektive i obzorja, slabi i dušu, kari strasti čineći ih beskorisnim“.³⁰

Iz toga proizlazi „pustinja smisla“. Mlad čovjek tu pustinju smisla ne može izdržati. U pustinji smisla vlada „komunikacijska pustinja“. Mladi nisu više sposobni čuti riječi nade i poticaja na ustrajnost, riječi obećanja i riječi utjehe. One kruže oko njih kao „besmislen šum“.

„Pustinju bez smisla“ u kojoj vlada „komunikacijska pustinja“ stvara „pustinju vrijednosti“. A u pustinji vrijednosti ove sadašnje zapadne kulture samo se vrjednuje „novac“ koji Galimberti smatra „jedinim simboličkim generatorom svih vrijednosti“.

Ovaj talijanski filozof i psiholog smatra da za ozdravljenje pojedinca u kulturi bez „perspektive i projekata, smisla i afektivnosti“ nije dostatno samo farmakološko i psihoterapijsko liječenje.

Nelagoda življenja, koja na prvom mjestu zarobljava mlade, nije ni psihološka ni egzistencijalna, nego kulturna, a posljedica je upravo „pustinje besmislenosti“. U zapadnoj kulturi dominiraju novac i tehnika i oni određuju međuljudske odnose, a ne vjera i um. Ako je to ipak „um“, onda je to skučeni um koji stvara samo tehnički napredak. Svijet tehnike gleda samo na rezultate koje treba postići i u takvoj kulturi bitno nedostaje mišljenje, osjećaji i smisao.

Osobe bez smisla ne mogu podnositi više patnju, koja je trajan, iako u različitim oblicima, pratitelj čovjekove egzistencije. Mlad čovjek vidi samo „besmislenost vlastitoga postojanja“.

Galimberti posebno preferira grčku filozofiju, među njima Platona koji je, po njemu, razmišljanjem i razlučivanjem učinio neprocjenjivo bitne stvari koje su za ljudsku egzistenciju važne kao što su: „stvari gore i stvari ovdje na dolje“ „istina i laž“, „pravedno i nepravedno“, „vrijedno i nevrijedno“. Svijetom ideja pokazao je ljudima put prema nebu i taj je put imao smjer, smisao

³⁰ *Isto*, str. 17.

i svrhu. Na taj se svijet nadovezalo židovsko-kršćansko razmišljanje koje govori o nebu i vječnoj domovini.

Galimberti uočava probleme u školi i na fakultetima, odnosno obrazovnim institucijama koje rade s mladima čiji je identitet u fazi izgradnje. Njihov identitet koji tada stvaraju i prema kojem žive je između „neznanja tko su i straha kako neće uspjeti biti ono o čemu sanjaju“. Mladu čovjeku treba tada samopoštovanje i prihvaćanje samoga sebe. To bi škola ili sveučilište trebali uvažavati. Samopoštovanje mladih jača se primjerima priznavanja nastavnika, odnosno profesora. On smatra da se u talijanskim školama, a to primjenjuje i na druge krajeve, bezdušno iznosi gradivo koje isključivo obrazuje, tj. daje kompetencije, a ne odgaja.

Ako kuća i škola ne daju priznanje, mladi će ga ljudi potražiti negdje drugdje, najčešće na ulici. Kad nema odgovarajućih priznanja, onda ih mladi nalaze u seksualnosti i drogi. Još je Aristotel o mladima napisao: „Mladi su po svojoj naravi skloni željama i ispunjenju tih želja. Od tjelesnih želja najviše su skloni ljubavnim užicima, u čemu su obično neumjereni.“³¹

Mlad čovjek ne može normalno odrastati ako nema potvrđen identitet i prihvaćanje stvarnosti. Kod koga je potvrđen identitet i prihvaćanje stvarnosti, taj se zna veseliti, ali prije svega, što je vrlo važno, nad samim sobom.

Galimberti smatra da se obrazovanje može dogoditi samo kroz odgoj, a odgoj je „polagano usvajanje veselja nad samim sobom preko priznanja.“³² Glavna logika suvremenoga gospodarstva je „profit“. Na žalost, ta je logika ušla i u obrazovanje pod pojmom „uspjeh“.³³ Po njemu škole su „potjerale sve one dimenzije koje se ne daju izračunati. Kreativnost, emocije, identifikacije, projekcije, želje, radosti i žalosti koje obilježavaju odrastanje.“³⁴

Smatra da škola promašuje ako je znanje cilj, a uspjeh mjerilo znanja.³⁵ Profesori ne trebaju biti samo obrazovani nego i formirani – trebaju poznavati psihologiju, znati komunicirati i imati karizmu za taj posao. Nastavnik, odnosno profesor ne može biti emotivno i intelektualno bezbrižan ako želi raditi u školi ili na sveučilištu.³⁶

³¹ ARISTOTEL, *Retorika*, Zagreb, 1989., str. 118.

³² *Isto*, str. 48.

³³ *Isto*.

³⁴ *Isto*, 49.

³⁵ *Usp. isto*, 53.

³⁶ *Usp. isto*, 55.

Ovdje se otvara i pitanje pripadanja, odnosno stvaranja „mi“ osjećaja. Učenicima i studentima koriste „mi“ samo u klapama (skupinama). A klape postaju snažne samo šikaniranjem i nasiljem nad slabijim. Galimberti poručuje roditeljima i svim profesorima da nikada ne prekinu komunikaciju, bila ona dobra ili loša, neovisno o tome što naša djeca ili učenici (studenti) rade.³⁷

4. Mladi, s nadom

Aristotel u svojoj *Retorici* kaže o mladima:

Većinom žive u nadi, jer je nada okrenuta budućnosti, a sjećanje prošlosti; mladima je budućnost duga, prošlost kratka. I doista se u zoru života nemamo čega sjećati, već se svemu nadati. Lako ih možemo obmanuti uslijed gore navedenih razloga: lako se podaju nadi. Hrabriji su no ljudi ostalih uzrasta, jer su nagli i puni pouzdanja; prva od tih osobina uklanja im strah, dok ih druga čini neustrašivim. Nitko se, naime, pod utjecajem srdžbe ne plaši, a nada u nešto dobro uliva čovjeku neobičnu smjelost. Mladi su čedni, jer su odgojeni isključivo u duhu društvenih običaja i nemaju pojma o drugim dobrima. Oni su velikodušni, jer u životu još nisu doživjeli poniženja, niti osjetili nusušnu potrebu, a osnovna je odlika velikodušnosti osjećati se dostojnim velikih dobara, što je svojstveno čovjeku koji je pun nade.³⁸

Papa Franjo naglašava da se hrabrost ne smije zamijeniti nepromišljenošću jer je ona najveća neprijateljica hrabrosti. Ali, onaj tko nema hrabrosti, kaže Papa, ostaje *apocado* (beznačajan). Zato je važno kod mladih razvijati pouzdanje koje uvijek ide sa strpljenjem.³⁹

Kao jedan od glavnih uzroka suvremenoga nihilizma navodi se ono što bi se moglo nazvati „ideologijom sebe samih“: ne postoje referentne točke, javljaju se socijalne patologije koje za rezultat imaju nestajanje realnih socijalnih mreža i rast egoizma. Međutim, kako se sustav vrijednosti urušava, tako ne postoje odgovori na pitanja smisla. Religija može dati neke odgovore, ali ih mladi uvijek tumače na osobnoj razini. A u suvremenu svijetu samo osobna razina nije imperativ kojem bi se mladi okrenuli. Traži se nešto „više“, traže se djela.

Neizostavno je ovdje spomenuti i Zygmunta Bauman, jednog od najznačajnijih sociologa današnjice, i njegov koncept „tekućeg društva“, odnosno

³⁷ Usp. *isto*, 58.

³⁸ *Isto*, str. 118. – 119.

³⁹ Usp. Papa FRANJO, *Bog je mlad*, Split, 2018., str. 23.

„tekuće modernosti“. To je društvo obilježeno fluidnošću – razlaganjem svega što je čvrsto i stabilno. Taj nestanak trajnoga u naše živote unosi nesigurnost, podjelu i izgubljenost. „Identitet pojedinca više ne ovisi o položaju u proizvodnom sustavu, nego o izabranoj strategiji konzumiranja: ‘... postmoderno društvo mobilizira svoje pripadnike prvenstveno u njihovom svojstvu potrošača, a ne proizvođača’“⁴⁰

Papa Franjo govori o još jednom fenomenu koji naziva iskorijenjenim društvom. Naime, događa se da su odrasli često okrutni i da mladenačku snagu ostavljaju samu, iskorjenjuju ih, a simbol tog iskorijenjenog društva jesu obitelji koje pomalo gube svoje veze i tkivo koje je važno da bismo bili dijelom jedni drugih. Iskorijenjeno društvo je ono u kojem mladi „odrastaju u obiteljima bez povijesti, bez sjećanja, dakle bez korijena.“⁴¹ Imati korijenje, biti negdje „doma“, osjećati pripadnost, biti dijelom nekoga i nečega iznimno je važno za svako ljudsko biće, a za mladu osobu, u trenutcima traženja i stvaranja vlastitog identiteta ima krucijalnu važnost.

Prema nekim istraživanjima, glavni razlozi pojave depresije kod mladih osoba jesu društvene mreže (*social media*) i traženje savršenstva, s time da se pod ovim savršenstvom misli na izvanjske elemente.⁴² Papa se vrlo jasno izražava o interveniranju na izvanjske elemente, o želji da se mijenjaju određene tjelesne karakteristike, o potrebi da se stvaraju „kopije“ jer „riskira se da ne prestana rekonstrukcija nekog novog i paralelnog života stvori ovisnost i na koncu zamijeni onaj koji nam je Bog darovao“.⁴³ U kontekstu sve veće želje

⁴⁰ Matko SORIĆ, „Zygmunt Bauman. Tekuća modernost.“, *Revija za sociologiju*, god. XLIX., 2012., br. 1, str. 104. – 108.

⁴¹ Papa FRANJO, *n. dj.*, str. 26.

⁴² National Institute of Mental Health USA je prema istraživanju provedenu 2016. došao do sljedećih podataka: 3,1 milijun, ili 12,8 % populacije adolescenata između 12 i 17 godina imali su barem jednu izraženiju depresivnu epizodu u 2016. godini. Depresija pogađa više ženski spol, omjer je 19,4 % vs. 6,4 %. 2,2 milijuna, ili 9 % ukupne populacije adolescenata imalo je barem jednu epizodu s ozbiljnim poremećajima. Od tog je broja samo 19 % primilo neki oblik pomoći, a 60 % nije primilo nikakvu pomoć. Među glavnim uzročnicima depresije su društvene mreže (*social media*) i potraga za savršenstvom (tjelesnim). Podatci preuzeti s: <https://www.nimh.nih.gov/health/statistics/major-depression.shtml>, (22. X. 2018.) S druge strane, podatci koje ima Svjetska zdravstvena organizacija, europska regija, govore da se 29 % 15-godišnjakinja i 13 % 15-godišnjaka ne osjeća dobro. <http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0005/383891/adolescent-mh-fs-eng.pdf?ua=1>, (22. X. 2018.) i <http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0020/303482/HBSC-No.7_factsheet_Well-being.pdf>, (22. X. 2018.).

⁴³ Usp. Papa FRANJO, *n. dj.*, str. 43. – 44.

da se postigne „savršenstvo“, da se nalikuje onima koje pratimo,⁴⁴ osobito adolescenti i mladi ulaze u *circulus vitiosus*, pogriješan krug koji ih vodi pogriješnu zaključivanju. To se zaključivanje zaustavlja na onome *imati, posjedovati* (izgled, novac, položaj, moć) dok je *biti* stavljeno u drugi plan. Biti voljen, kaže Papa, posljedica je autentičnosti. Ako smo okrenuti kopiranju i preslikavanju, nekritičku preuzimanju tuđih osobina, usvajanju ponašanja koja nisu svojstvena našem habitusu i identitetima, makar i onima u nastajanju, onda će i rezultat tih procesa biti stvaranje osobe koja će biti u procjepu između objektivne stvarnosti i iz(zamišljenih) svjetova. Naravno, ponajprije se misli na činjenicu da se na nekim društvenim mrežama cijene oni ili ono što stvaran svijet ne poznaje, a izgled je jedna od glavnih mladenačkih preokupacija. Pritom treba istaknuti da vrlo bitnu ulogu imaju obiteljski status i sociodemografski podatci svakog pojedinca. Papa je posebno ožalošćen što se ovi zahvati sele iz sfere tjelesnoga u nutrinu pa kaže kako bi neki htjeli napraviti „lifting“ i na srcu skidajući iskustva, susrete, ljude.⁴⁵

Sv. Ivan Pavao II. kaže da brinuti o mladima znači slušati ih i podupirati kako bismo im ponudili vrijedan model na kojem će graditi svoju budućnost: „Dosta sam jasno vidio da mogu biti nepokolebljivo uvjeren da nijedna poteškoća, nijedan strah nije toliko velik da može potpuno ugušiti nadu koja vječno izvire iz srca mladih. Ne dopustite da ta nada umre!“⁴⁶

Za mlade je tipična određena razina rasprave o svijetu koji često doživljavaju nepravednim, svijetu koji ih razočarava, ponajprije zbog nedostataka koje u njemu primijete. Faza je to u kojoj prelaze iz infantilne, u kojoj sve primaju, u odraslu fazu u koju investiraju nešto vlastito. Stoga ne treba čuditi ako u tom procesu rasta mladi budu krhki, nestabilni, nesigurni. Neminovno im na tom putu treba vremena za pripremu i za vlastita iskustva. Mladost je i vrijeme u kojem biramo, vrijeme rasuđivanja, vrijeme prvih velikih odluka: o prijate-

⁴⁴ Današnje društvene mreže osobito su osjetljive na pitanje pratitelja (*follower*). Često se nečija „uspješnost“ mjeri upravo brojem pratitelja. A uzročno-posljedično, uz *followere* idu i *likeovi*, koji bi pak trebali biti znakom nečije „voljenosti“. Jedna od hrvatskih riječi je i sljedbenik, što nam već i na lingvističkoj razini sugerira da govorimo o sljedbi (sekti), a nije potrebno ovdje dodatno tumačiti psihosocijalne posljedice sektaštva.

⁴⁵ Usp. Papa FRANJO, *n. dj.*, str. 29.

⁴⁶ IVAN PAVAO II., „Homilija na Svjetskom danu mladih u Torontu“, <http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/it/homilies/2002/documents/hf_jp-ii_hom_20020728_xvii-wyd.html>, (2. X. 2018.).

ljima, ljubavi, poslu. Zbog toga je iznimno bitno ponuditi im životne uzore, vrijednosti, vjeru. Papa Franjo u knjizi *Bog je mlad* kaže:

Za boravka u Krakovu na Svjetskome danu mladih mladi me sveučilištarac upita: „Kako ću razgovarati s vršnjakom ateistom? Što mogu reći mladiću ateistu koji nema nikakva odnosa s Bogom?“ Odgovorio sam: „Zašto trebaš govoriti? Uvijek trebamo činiti, a ne govoriti. Čini. Počneš li govoriti, bit će to prozelitizam, a prozelitizam je iskorištavanje ljudi. Mladi su vrlo osjetljivi na svjedočenja, potrebni su im muškarci i žene koji će biti primjeri, koji čine ništa ne očekujući od drugih, koji se pokazuju onakvima kakvi jesu i gotovo. Oni, drugi mladi, postavljat će ti pitanja i tako će doći i trenutak da govoriš, da kažeš.“⁴⁷

Općenito, pristup pape Franje je praktičan i operativan, preferira okupirati se neposrednim životnim pitanjima na štetu metafizičkih spekulacija i kaže: „Stvarnost je važnija od ideje.“⁴⁸ Pitanja smisla života i smisla traženja smisla životu postoje kod svih mladih. Nihilistima tog smisla nema, ostaje ono što bi Schopenhauer nazvao „življeni od života“ zbog čega je bolje odustati.

Odraslima, koji kritiziraju mlade, njihovu navodnu lijenost i samosažalijevanje, Galimberti suprotstavlja odgovornost odraslih od kojih mladi nasljeđuju svijet: „Ne vidim zašto bi mladi trebali biti entuzijasti da žive u ovo vrijeme. [...] U biti, nema drugog svijeta, od trenutka kad je zbog globalizacije tržište podvrgnulo sebi i ‘sluge’ i ‘gospodare’.“⁴⁹ Zato bi mlade trebalo ohrabriti. Umjesto govoriti o mladima, treba govoriti s mladima.

U nihilističkom društvu, koje ne poznaje cilj, jedinim horizontom postaju različite površnosti. Pritisnuti kulturom slike, uspjeha i moći, mladi se gube i postaju robovi takve kulture. Živi su samo ako su prisutni slikom, a životne su činjenice podložne dvjema tipkama: sviđa mi se ili ne sviđa mi se. U konzumerističkom svijetu mladi plaćaju najveću cijenu u smislu manipulacije i neodlučnosti. Vrijednosni se modeli povećavaju i persuazivna moć medija zbunjuje i one koji su imali najbolje nakane.

Papa Franjo ističe da se ne obraća samo katoličkoj mladeži, nego svima, u i izvan Crkve, uključujući odrasle i starije. Na poseban se način izjašnjava o suvremenim izazovima pred kojima se mladi nalaze. „Mladost ne postoji [...],

⁴⁷ Papa FRANJO, *n. dj.*, str. 48.

⁴⁸ *Evangelii Gaudium*, str. 231.

⁴⁹ Umberto GALIMBERTI, *La parola ai giovani. Dialogo con la generazione del nichilismo attivo*, Milano, 2018., str. 69.

ali postoje mladi“, kaže papa Franjo.⁵⁰ Zato govoriti o mladima znači govoriti o obećanjima, ali i o radosti. Radost je Papi vrlo mio koncept i vrlo često naglašava da radost treba biti glavna odlika mladih, ali i oduševljenost, smisao za humor, dosljednost i plodnost.⁵¹

Kako smo vidjeli u gornjem ulomku, papa Franjo posebno naglašava svjedočenje djelima, ne riječima. Po njemu, riječi dolaze nakon djela. Svjedok je onaj koji živi to što jest. Slaže se sa sv. Ivanom Pavlom II. kada kaže da mladi trebaju biti protagonisti ili pustiti ih da postanu protagonisti.

Govoreći o adolescenciji, o tom vremenu napetosti i introspekcije, Papa naglašava kako ona nije bolest nego dio prirodnoga tijeka života, koji ima svojih izazova, ali ne treba nikakvu „terapiju“. U svijetu u kojem se prema mladima odnosimo tako da ih stavljamo u drugotan položaj ili da ih ne smatramo protagonistima, riskiramo nastaviti živjeti u društvu koje je doseglo fazu „rašćovječenja ljudskosti“, odnosno društva u kojem je glavni imperativ filozofija *upotrijebi i baci*. U takvu društvu mladi su u stalnu strahu i pritisku da budu uvijek konektirani, spojeni na izvor zaboravljajući pritom Izvor. Stoga Papa predlaže vrlo konkretne načine kako mlade staviti u središte:

Tako da ih se pretvori u protagoniste, odnosno još bolje, prepuštajući im da postanu protagonisti. Da bi danas razumio mladog čovjeka, trebaš ga razumjeti u pokretu, ne možeš stajati nepomično i htjeti se naći na njegovoj valnoj dužini. Ako s mladim čovjekom želimo razgovarati, trebamo biti pokretni, on će usporiti da nas sasluša, on će odlučiti tako postupiti. Kada uspori, započet će drugi pokret: kretanje u kojem će mlad čovjek ići sporijim korakom, da ga se sasluša, a stariji će ubrzati da dođu do točke susreta.⁵²

Papini su savjeti, kao što vidimo, vrlo konkretni. Zanimljivo je što uz mlade Papa vezuje i starije i stvara određenu kritičnu masu onih koji mogu promijeniti svijet: jedni svojom nadom i ustrajnošću, drugi svojim iskustvom i znanjem.

Nada je temelj svakog dana,⁵³ kaže Papa, a činjenje dobra treba postati ovisnost.⁵⁴ Zato bismo mogli kazati da je pružanje nade *conditio sine qua non*. Kako kaže i Ratzinger, kad govorimo o kršćanskom Bogu, onda govorimo o

⁵⁰ Papa FRANJO, *n. dj.*, str. 11.

⁵¹ Usp. *isto*, str. 114. – 116.

⁵² *Isto*, str. 23.

⁵³ Usp. *isto*, str. 75.

⁵⁴ Usp. *isto*, str. 84.

Bogu „nade u buduće, u smjer koji se ne može obrnuti“⁵⁵. Upravo to može biti i poruka mladima, bez obzira na to osjećaju li se kršćanima ili ne: nada u budućnost, vjera u druge i ljubav prema autentičnome ja. I da ponovimo riječi sv. Ivana Pavla II. – ne dopustite da ta nada umre: „Uložite vaš život na nju! Mi nismo zbroj naših slabosti i neuspjeha, naprotiv, zbroj smo Očeve ljubavi.“⁵⁶

Aristotel je kazao da su mladi „puni nade“, a sv. Ivan Pavao II. gorljivo ih je pozivao neka ne dopuste da „ta nada umre“. Ako tkogod ne vjeruje jednomu od ovih velikana, neka uzvjeruje drugomu.

Zaključak

Na početku rada postavili smo pitanje *Quo vadis, iuvenis?* nadajući se da ćemo barem malim dijelom uspjeti odgovoriti na to pitanje. Ne pretvarajući se da smo doznali kamo ide mladost, jedno možemo sa sigurnošću kazati: bilo da govorimo o znanstvenicima areligiozne provenijencije bilo da govorimo o kršćanskim autorima, sve možemo staviti pod jednu glavnu nit – mladima treba dati nadu, mladi jesu nada. Altruizam je njihova velika snaga, kaže Fromm, ali je i njihova slabost. To je zadatak društva i odraslih – svjedočiti, očuvati i podupirati nadu i altruizam.

Krucijalnu ulogu, pored obitelji i prijatelja, ima i obrazovni sustav, ma koliko mislili da se njegova uloga izgubila. „Vjerujem da obrazovanje znači upoznati mlade s najboljim naslijeđem ljudskog roda. Ali, dok je velik dio tog naslijeđa izrečen riječima, učinkovit je samo ako te riječi postanu stvarnost u osobi učitelja i u praksi i strukturi društva. Samo ideja, koja se materijalizirala u tijelu, može utjecati na čovjeka; ideja koja ostaje riječ, mijenja samo riječi.“⁵⁷

Treba pomoći mladima da na tom svom putu ne upadnu u nihilizam i da ne napuste nadu, nego da ju uvijek očuvaju i nose sa sobom. To je odgovornost ne samo obitelji nego svih članova društva, odgojnih i obrazovnih radnika posebno.

⁵⁵ Joseph RATZINGER, *Uvod u kršćanstvo*, Zagreb, 1972., str. 97.

⁵⁶ IVAN PAVAO II., *n. dj.*

⁵⁷ Erich FROMM, *Beyond the chains of Illusion*, New York, 1962., str. 176.

—Matea Džaja ♦ Anđelka Raguž—

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

matea.dzaja@ff.sum.ba – andelka.raguz@ff.sum.ba

UDK: 159.923-055.2:305-055.1/.2

821.111.09-31 Shelley M.

Izvorni znanstveni članak

BETWEEN MATRICIDE AND PATRICIDE: FRANKENSTEIN THROUGH A KRISTEVAN LENS

Abstract

Mary Shelley's *Frankenstein* is a multilayered work and, as such, enables multiple interpretations. One such interpretation is the application of Julia Kristeva's psychoanalytic, feminist theories to Mary Shelley's biography. By following Sigmund Freud's and Jacques Lacan's theories, Julia Kristeva thematized the influence of the mother in a patriarchal world. The character of the mother is at the center of her theory. She claims that one needs to separate from the mother and her body if one wishes to be independent. To be more precise, one needs to commit matricide as a first step towards independence. However, a mother's body can never be completely rejected and as such, it always exists on the „borders of one's identity.”¹ Kristeva's theory is especially applicable to Mary Shelley's biography – the death of her mother, Mary Wollstonecraft; Mary Shelley's alienation from her father; several miscarriages and tragic deaths in the family. To Shelley, as well as Kristeva, the character of the mother, is the focus of interest. Even though the character of the mother is present in *Frankenstein's* text and subtext, the novel is not only about mother(s) but also about father(s). Through the motif of asexual creation, Mary Shelley criticizes her father, William Godwin, for neglect; male encroachment into the female sphere of childbearing and childrearing and finally, she criticizes patriarchal society for marginalizing women. Thus, *Frankenstein* can be understood as a critique of inadequate parenting that thematically wavers between matricide and patricide.

Keywords: Julia Kristeva; matricide; patricide; patriarchy; Mary Shelley; *Frankenstein*

¹ Diane HOEVELER, „Fantasy, Trauma, and Gothic Daughters: *Frankenstein* as Therapy,” *Prism(s): Essays in Romanticism*, god. VIII., 2000., br. 7. – 28., str. 51.

IZMEĐU MATRICIDA I PATRICIDA: FRANKENSTEIN KROZ VIĐENJE JULIJE KRISTEVE

Sažetak

Višeslojno djelo *Frankenstein* Mary Shelley omogućava mnogobrojne interpretacije. Jedna od takvih interpretacija jest i ona koja povezuje psihoanalitičku, feminističku teoriju Julije Kristeve s biografijom Mary Shelley. Upravo je takva interpretacija cilj ovoga rada. Julia Kristeva je, naslanjajući se na Freudove i Lacanove teorije, tematizirala problematiku i utjecaj majke u patrijarhalnome svijetu. U samoj srži njezine teorije je majčin lik. Ona, naime, tvrdi da se svaki pojedinac, želi li biti samostalan, nužno mora odvojiti od majke i njezina tijela. Preciznije, mora počinuti matricid kao prvi korak ka samostalnosti. No, majčino se tijelo nikada u potpunosti ne može odbaciti i kao takvo uvijek postoji na „marginama identiteta.“² Kristevina teorija može nam biti izrazito zanimljiva povežemo li ju s biografijom Mary Shelley: sa smrću njezine majke Mary Wollstonecraft pri porodu, s otuđenošću od oca te nekoliko pobačaja i tragičnih smrti u obitelji. Za Shelley, kao i za Kristevu, majčin je lik u središtu pozornosti. Iako je u romanu *Frankenstein* lik majke prisutan i u tekstu i u podtekstu, roman se ne tiče samo majki, nego i očeva. Kroz aseksualno stvaranje samoga bića Mary Shelley kritizira vlastitoga oca zbog zanemarivanja, zbog zadiranja muškaraca u žensku sferu rađanja i brige za dijete te, u konačnici, kritizira patrijarhalno društvo zbog marginaliziranoga položaja žena. Stoga se roman *Frankenstein*, koji tematski leluja između matricida i patricida, može razumjeti kao kritika neadekvatnog roditeljstva.

Ključne riječi: Julia Kristeva; matricid; patricid; patrijarhat; Mary Shelley; *Frankenstein*

Introduction

In *Frankenstein*, Mary Shelley elaborates on multiple images of motherhood such as the absent and desired one, the traumatic and autobiographical as well as the threatening and devouring. Although the mother is present in the text and subtext, the novel is not only about mother(s); it is also about father(s) as „a very infantile desire motivates this text – anger and rage at the betrayal of both parents to sustain the illusory omnipotence that the child feels is his magical birthright.”² Thus, *Frankenstein* can be seen as a critique of inadequate parenting, wavering thematically between matricide and patricide. By using biographical facts, this paper wishes to connect Mary Shelley’s mourning for

² *Isto*, str. 8.

the lost, absent mother to Kristeva's theory of matricide. It wishes to show that for Mary Shelley, as a woman, it was more difficult to commit matricide so she creates a narrative circle of mothers dying and being animated which is manifested in repeated matricides. These are shown in Caroline Beaufort's death and the death of the novel's surrogate mothers, Elizabeth and Justine, as well as the destruction of the female creature.

The character of the mother is also at the centre of Julia Kristeva's theory. Kristeva emphasizes the mother's important role in the individuation process. However, she maintains that matricide, i.e. an individual's separation from the mother, is „a vital necessity.”³ If matricide does not occur, Kristeva claims that an individual risks sinking into asymbolia (the loss of speech and meaning), mourning and melancholy. This process, she believes, is more difficult for women due to their identification with the mother's body.

1. The Mother According to Kristeva

Julia Kristeva bases her theory upon those of Sigmund Freud and Jacques Lacan. However, in contrast to both of these psychoanalysts whose theories are based on the father-child relationship, Kristeva emphasizes the important role of the mother. „Unlike either Freud or Lacan, Kristeva is concerned with analysing the complexities of the maternal function, which she maintains have been left out of traditional psychoanalytic theory. Her texts take us deeper and deeper within the maternal function, and thereby take us deeper and deeper into the maternal body.”⁴ Kristeva maintains that an individual needs to separate him or herself from the mother (a process she terms as *matricide*) in order to accomplish individuation. Otherwise, an individual sinks into asymbolia, mourning or melancholy. In *Black Sun* she concludes that matricide is a vital necessity: „for man and for woman the loss of the mother is a biological and psychic necessity, the first step on the way to becoming autonomous. Matricide is our vital necessity, the sine-qua-non condition of our individuation.”⁵ However, Kristeva claims it is more difficult for women

³ Julia KRISTEVA, *Black Sun: Melancholia and Depression*, New York, 1987., str. 27

⁴ Kelly OLIVER, *Reading Kristeva: Unraveling the Double Bind*, 1993., str. 3

⁵ J. KRISTEVA, *n. dj.*, str. 27.

to commit matricide due to their inevitable identification with the mother's body.

2. Frankenstein as a Critique of Inadequate Parenting

In order to fully understand the impact of Mary Shelley's own life on her novel, a short overview of the important dates in her life needs to be offered. Mary Shelley was born on 30th August 1797. Her mother, Mary Wollstonecraft, was a renowned writer, philosopher and a feminist, who is best known for *A Vindication of the Rights of Women* (1792) in which she advocated gender equality. Wollstonecraft died of puerperal fever ten days after having given birth to her daughter: „Ten days after her unsized and weak baby was born, Wollstonecraft succumbed to puerperal fever.”⁶ Although documentary evidence exists that the bizarre death occurred „because the doctor who attended to her afterbirth did not wash his hands”⁷ her daughter, Mary Godwin, always felt guilty for her mother's death. She was left to be raised by her father, the philosopher, novelist and journalist William Godwin who gave her a rich education. However, he lacked understanding for his daughter and shortly married a neighbour, Mary Jane Clairmont, who had two children of her own. Mary disliked her stepmother very much, and the animosity which developed between Mary and her stepmother „made life increasingly unbearable for William Godwin, so much so that he sent Mary away, to live in Scotland with people he or she barely knew.”⁸

At the age of sixteen, Mary Godwin eloped with her father's supporter, a poet and a married man then, Percy Bysshe Shelley. Her father considered the elopement to be a crime. Moreover, he disowned her and “followed that up with bullying letters demanding money.”⁹ Nevertheless, the 1818 edition of

⁶ Rebecca BAUMANN, *Frankenstein 200: The Birth, Life, and Resurrection of Mary Shelley's Monster*, Bloomington, 2018., str. 48.

⁷ *Isto*, str. 48.

⁸ Sherry GINN, „Mary Shelley's Frankenstein: Science, Science Fiction, or Autobiography?“, <<https://www.clas.ufl.edu/ipasa/2003/ginn.html>>, (1. X. 2018.)

⁹ Patricia DUNCKER, „Mary Shelley's Afterlives: Biography and Invention,” Harold BLOOM (ur.), *Bloom's Modern Critical Views – Mary Wollstonecraft Shelley – New Edition*, New York, 2009., str. 107.

Frankenstein is dedicated to Godwin. This is ironic being that Shelley criticizes inadequate parenting in the novel, particularly fatherhood. Her short life with Percy Shelley was full of tragic deaths: she was pregnant five times and only one son, Percy Florence, survived to adulthood. Taking these biographical facts into consideration it is obvious that Mary Godwin:

„was denied the stable and profoundly intellectual family that seemed her birthright, but she was powerfully shaped by the mother she lost, shaped by something that was simultaneously a gaping absence and a painful, ever-present wound, creating a sense of alienation that she channelled in the writing of *Frankenstein*. Without a mother, a woman – or a monster – must gaze back at her past life and ask “What was I?” The daughter’s life also paralleled her mother’s in many ways.”¹⁰

Julie A. Carlson refers to Mary as a „perpetual mourner”¹¹ due to the succession of family deaths and her devout reading of her parents’ books. As the daughter of a respected feminist, Shelley endeavoured to „emulate her mother’s writings.”¹²

Frankenstein is a critique of inadequate parenting. Mary Shelley considered her father’s neglect to be deliberate and her mother’s death to be inevitable. In fact, all the families depicted in *Frankenstein* are motherless and have issues with the father figure. The Frankensteins, the DeLaceys, Elizabeth, Justine and the creature are all motherless so „we are in a world where parental irresponsibility and failure are the rule.”¹³ Due to a miscarriage and her infants’ deaths, Shelley herself felt like an inadequate parent. All in all, in the novel:

„parentage is a zero-sum game: either the child destroys the parent on its way out of the womb (as she felt she had done to her mother) or the parent destroys the child through neglect (as Victor does with his misbegotten offspring, as Percy did with the children of his first marriage that he abandoned, and as Byron did with the children he left in the wake of his innumerable liaisons). There is no healthy, successful, sustained parent/child relationship in *Frankenstein*. There is no domestic bliss but only obsessive pursuits of dangerous passions.”¹⁴

¹⁰ R. BAUMANN, *n. dj.*, str. 49.

¹¹ Julie A. CARLSON, *England’s First Family of Writers: Mary Wollstonecraft, William Godwin, Mary Shelley*, Baltimore, 2007., str. 162.

¹² Sharon L. JOFFE, „The Instinct of Nature Spoke Audibly’: Representation of the Mother-Child Bond in Mary Shelley’s Fiction“, Susan C. STAUB (ur.), *The Literary Mother: Essays on Representations of Maternity and Child Care*, 2007., str. 118.

¹³ Laura P. CLARIDGE, „Parent-Child Tensions in *Frankenstein*: The Search for Comunion“, *Studies in the Novel*, god.XVII., 1985., br. 1., str. 17.

¹⁴ R. BAUMANN, *n. dj.*, str. 30.

It is no longer questionable whether and to what extent *Frankenstein* entails autobiographical elements. It undoubtedly does. „The essential elements of Frankenstein’s story, taken from Mary’s own life, have been identified as (1) a white gravestone; (2) a motherless child; (3) a beloved father turning his back on his child; (4) a university student conducting wild experiments; and (5) dreams of rekindling the life of a dead child.”¹⁵ Ginn adds that „certainly each element found its way into the novel, but reducing the novel to autobiography is too simple.”¹⁶ The novel has frequently and conservatively been read as a cautionary tale which „is an oddly conservative reading for a novel written by a young woman who was the daughter, lover, and friend of anarchists, atheists, feminists, and sexual rebels – and who shared many of their views and practices.”¹⁷ It has Romantic and Gothic elements and is often termed as the first science fiction novel, even the first feminist science fiction novel. In any case, it is eclectically patched (just like the creature) and „is a mad experiment of piecing together autobiography, travelogue, ghost stories, folklore, and orts of science, philosophy, and poetry that she had read, discussed with her circle of eccentric friends, digested, and repurposed into her own entirely unique intellectual child.”¹⁸

3. Shelley’s Negotiation of Maternity

Mary Shelley’s „preoccupation with the cult of motherhood”¹⁹ stems from her own motherlessness and her personal traumatic experiences of motherhood. As Aström asserts, „the answers to the question why mothers are absent falls into four categories: ‘the author’s own mother, psychoanalysis, society and culture, and narratological constraints.’”²⁰ Due to Shelley’s own experiences of being motherless and her premature and insecure mothering, she elaborates on the well-known literary trope of an absent mother not just in *Frankenstein* but in *Lodore* and *Falkner* as well. „By crafting novels in

¹⁵ S. GINN, *n. dj.*

¹⁶ *Isto*

¹⁷ R. BAUMANN, *n. dj.*, str. xvi.

¹⁸ *Isto*, str. xvii.

¹⁹ S. JOFFE, *n. dj.*, str. 117.

²⁰ Berit ASTRÖM, *The Absent Mother in the Cultural Imagination. Missing, Presumed Dead*, 2017., str. 4

which mothers – whether present, absent, silent, or ineffective – profoundly influence the lives of their children, Shelley negotiates maternity in all its forms.”²¹ Critics have recognized and discussed the exclusion of women/mothers from the novel which has been variously interpreted. Some, such as Marc Rubenstein, see it as the author’s own search for the lost mother. He believes that „the spirit of primal scene observation penetrates into the very structure of the novel and becomes part of a more deeply hidden search for the mother.”²² Some critics see it as either a daughter’s rage towards a father,²³ or as a deliberate killing of the mother.²⁴ Ellen Moers was the first to define *Frankenstein* as a „birth myth:” „For *Frankenstein* is a birth myth, and one that was lodged in the novelist’s imagination, I am convinced, by the fact that she was herself a mother.”²⁵ Marc Rubenstein directly connects the novel’s theme of motherhood to Shelley’s own life: „Frankenstein, for all its exclusion of women, is – among other things – a parable of motherhood. If the novel’s status as a myth of procreation does not itself suggest the element of motherhood, one should at least know that Mary Shelley was eighteen and the mother of a six month old child when she began writing the story.”²⁶ He understands “the specialness of” Mary Shelley’s origins to be „perhaps the key to the novel.”²⁷ This paper follows the same path.

4. Frankenstein – an Attempted Matricide

In *Frankenstein*, Shelley only seemingly creates a motherless world. It is a maternal text because it is deeply permeated with troubling and traumatic visions of motherhood that stem from Mary Shelley’s own life experience. Being motherless herself and faced with an almost deadly miscarriage and

²¹ S. JOFFE, *n. dj.*, str. 117

²² Marc A. RUBENSTEIN, „My Accursed Origin: the Search for the Mother in Frankenstein“, *Studies in Romanticism*, god. XV., 1976., str. 166.

²³ Usp. U. C. KNOEPFLMACHER, „Thoughts on the Agression of Daughters“, George LEVINE - U. C. KNOEPFLMACHER (ur.), *The Endurance of Frankenstein: Essays on Mary Shelley’s Novel*, LA - London, 1979., str. 95.

²⁴ Usp. Mary JACOBUS, „Is There A Woman In This Text?“, Mary JACOBUS (ur.), *Reading Woman: Essays in Feminist Criticism*, New York, 1986., str. 102.

²⁵ Ellen MOERS, (ur.) *The Great Writers*, New York, 1976., str. 93.

²⁶ M. RUBENSTEIN, *n. dj.*, str. 166.

²⁷ *Isto*, str. 167.

numerous infant deaths, Shelley repeatedly reanimated and eliminated the mother in her texts. After the death of her first child, a girl, on March 19, 1815, Mary recorded in her journal: „Dreamt that my little baby came to life again; that it had only been cold, and that we rubbed it by the fire and it lived. Awake and found no baby.”²⁸ This dream was often understood as the inspiration for *Frankenstein*. Margaret Homans notices “the apparently necessary destruction of the mother”²⁹ as *Frankenstein* mothers are killed almost immediately after being introduced as characters in the novel. Caroline Frankenstein, an idealized image of Mary Wollstonecraft, dies at the very beginning and places Elizabeth as a surrogate mother to her other children. Justine acts as William’s mother and is executed for his murder. Homans recognizes an “autobiographical pattern” here – Elizabeth and Justine are said to have become „the deaths of their mothers” – precisely the hall-mark that Shelley felt she was marked with.³⁰

Kristeva claims that the lack of the mother and the impossibility of separating from her is a fertile ground for melancholy. In this case:

„the melancholy person who can go as far as repudiation (melancholy psychosis) is, during the illness’ mild development, characterized by the prevalence of *denial over negation*. [...] The result is that traumatic memories (the loss of a loved relative during childhood, some other, more recent wound) are not repressed but constantly evoked as the denial of negation prevents the work of repression, at least of its representative parts.”³¹

Depressed persons, according to Kristeva, „disavow the negation: they cancel it out, suspend it, and nostalgically fall back on the real object (the Thing) of their loss, which is just what they do not manage to lose, to which they remain painfully riveted.”³² In this way the image of the mother is constantly evoked in Shelley’s mind and text. This is seen in the mothers’ repeated animations and matricides. All the novel’s characters are motherless and yet all the females act as death-bearing mothers. They are either real

²⁸ R. BAUMANN, *n. dj.*, str. 4.

²⁹ Margaret HOMANS, „Bearing the Word: *Frankenstein’s* Circumvention of the Maternal“, Margaret HOMANS (ur.), *Bearing the Word: Language and the Female Experience in Nineteenth-century Women’s Writing*, Chicago, 1986., str. 102.

³⁰ Usp. *isto*, str. 102.

³¹ J. KRISTEVA, *n. dj.*, str. 46.

³² *Isto*, str. 44.

(but dead) mothers such as Caroline Frankenstein, surrogate mothers such as Elizabeth and Justine or potential mothers such as the female creature. Even though „each actual mother dies very rapidly upon being introduced as a character in the novel,”³³ the novel is never deprived of a maternal presence. Instead, there is a pattern of succession, i.e. reanimating and killing the character of the mother.

As has already been stated, elaborating on the idea of matricide, Kristeva maintains that matricide is vital. She claims that it is biologically and psychologically necessary in order to gain autonomy. However, women fail to commit it as they, more easily than men, identify with the woman's body:

„it is difficult for her to kill the maternal body without also killing herself. For women, matricide does not ward off suicide. For women, matricide is a form of suicide. A woman cannot properly mourn the lost object. She cannot get rid of the maternal body. Kristeva woeefully claims that she carries the maternal Thing with her locked like a corpse in the crypt of her psyche.”³⁴

In a poetical explanation, Kristeva elaborates on a woman's impossibility to commit matricide:

„for a woman, whose specular identification with the mother as well as the introjection of the maternal body and self are more immediate, such an inversion of matricidal drive into a death-bearing maternal image is more difficult, if not impossible. Indeed, how can She be that bloodthirsty Fury, since I am She (sexually and narcissistically), she is I? Consequently, the hatred I bear her is not oriented toward the outside but is locked up within myself. There is no hatred, only an implosive mood that walls itself in and kills me secretly, very slowly, through permanent bitterness, bouts of sadness, or even lethal sleeping pills that I take, in smaller or greater quantities in the dark hope of meeting.”³⁵

Frankenstein is, in Kristevan terms, a matricide. To be more precise, it is an attempted but failed matricide. This is best seen in the constantly repeated deaths of female characters: Caroline, Elizabeth, Justine and finally, the female creature. Caroline is a mother, Elizabeth and Justine act as surrogate mothers and the female creature is a potential mother of whom Victor is especially afraid because: „a race of devils would be propagated upon the earth who might make the very existence of the species of man a condition

³³ M. HOMANS, *n. dj.*, str. 102.

³⁴ K. OLIVER, *n. dj.*, str. 63.

³⁵ J. KRISTEVA, *n. dj.*, str. 29.

precarious and full of terror.”³⁶ The fragility of life and the certainty of death was an experience particularly close to Mary Shelley. This is the reason why the image of death and the image of mother merge into the Kristevan image of a death-bearing mother. This image is repeated in Caroline’s, Elizabeth’s, Justine’s death and finally, in the destruction of the female creature. The death-bearing mother is also Mary Shelley herself who had brought death to four out of her five children.

In discussing the notion of matricide, one should start from Margaret Homan’s claim that for Shelley, as for many of her female contemporaries and authors, writing was a form of mothering. She maintains: „Thus Shelley not only practices the daughter’s obligatory and voluntary identification with the literal, as do Dorothy Wordsworth and Elizabeth Gaskell (and again with Charlotte Bronte) their concern with writing as literalization, as a form of mothering”³⁷ After all, in the introduction to her novel Shelley wrote: „And now, once again, I bid my hideous progeny go forth and prosper. I have an affection for it, for it was the offspring of happy days, when death and grief were but words which found no true echo in my heart”³⁸ which clearly equates the book with a child. Anne K. Mellor sees a reference to pregnancy in the epistolary structure of the novel and Walton’s letters. She states: „exactly nine months enwomb the telling of the history of Frankenstein; moreover, these nine months correspond almost exactly with Mary Shelley’s third pregnancy, for Clara Everina was born on September 2, 1817.”³⁹ She believes that Walton’s letters can be dated from December 1796 to September 1797, based on the manuscript evidence and references to two important events: Mary Shelley’s birth on August 30, 1797 and the death of her mother, on September 10, 1797. For Mellor, Victor’s, the Creature’s and Wollstonecraft’s deaths are „the consequences of the same creation, the birth of Mary Godwin – the author.”⁴⁰ She is certain that „this metaphor of book as baby suggests Shelley’s anxieties about giving birth to her self-as-author.”⁴¹ However, she

³⁶ Mary SHELLEY, *Frankenstein: or Modern Prometheus*, New York, 1983., str. 158.

³⁷ M. HOMANS, *n. dj.*, str. 101.

³⁸ M. SHELLEY, *n. dj.*, str. xii

³⁹ Anne K. MELLOR, „Making a ‘monster’: an introduction to Frankenstein“, Esther SCHOR (ur.), *The Cambridge Companion to Mary Shelley*, Cambridge, 2003., str. 12.

⁴⁰ A. MELLOR, *n. dj.*, str. 12.

⁴¹ *Isto*, str. 11.

does not believe that these anxieties stem from her feminist convictions but „rather, her anxiety was produced by both Godwin and Percy Shelley’s expectation that she would become a writer like her mother.”⁴²

By literalizing her own motherly experience, Shelley tries to renounce and separate herself from her own mother or her memory, but she fails. Victor’s attempt to reanimate his mother Caroline is Shelley’s attempt to reanimate Mary Wollstonecraft or, to be more precise, an attempt to renounce the feeling of being guilty for her death. It is well known that Mary Shelley knew her mother only through the „latter’s own writings.”⁴³ According to Mary Shelley’s letters and journals, it is clear that she tried to identify with her mother, yet considered Wollstonecraft to have been more talented and successful. Patricia Duncker argues, „Mary Wollstonecraft accumulated an enviable array of courageous deeds, unsuitable lovers and interesting suicide attempts before she eventually died of post-natal complications. We are a generation no longer afraid of her sexual candour.”⁴⁴ But her daughter Mary Shelley was deeply influenced by her although she idealized both of her parents:

„Her desire for autonomy is linked to the recognition of the genius of her mother figure. Yet, her sorrow and guilt over the death of her unknown mother and her admiration for her mother’s brilliance also serves to limit her appreciation of her own talents. Her overt idealization of Wollstonecraft and Godwin, together with the covert, imagined perception that her mother had achieved more, was more talented and had generally led a more successful existence, is mirrored in the mother-child relationships in Shelley’s novels.”⁴⁵

Indeed, the idealized mother figure is Caroline Frankenstein. She is also the novel’s only real and true mother while all the others act as surrogate or potential mothers. Caroline was an orphaned beauty, saved by her father’s devoted friend, Alphonse Frankenstein, whom she married two years later: „He came like a protecting spirit to the poor girl, who committed herself to his care; and after the interment of his friend he conducted her to Geneva and placed her under the protection of a relation. Two years after this event Caroline became his wife.”⁴⁶ This scene is often criticized for its patriarchal under-

⁴² *Isto*, str. 11.

⁴³ S. JOFFE, *n. dj.*, str. 118.

⁴⁴ P. DUNCKER, *n. dj.*, str. 98.

⁴⁵ S. JOFFE, *n. dj.*, str. 118.

⁴⁶ M. SHELLEY, *n. dj.*, str. 32.

tone. However, there is a clear analogy between Mary Wollstonecraft and Caroline Frankenstein. Notably, „Mary Wollstonecraft was the eldest daughter of a once-wealthy family who had fallen on hard times – a scenario replicated in *Frankenstein* by Victor’s mother Caroline Beaufort.”⁴⁷ Moreover, Wollstonecraft’s father was violent-tempered so she had to protect her mother and younger siblings from him. This might be the reason why she left home at nineteen and subsequently started her own school, worked as a caretaker and a governess. These experiences undoubtedly shaped her feminist views and convictions. Mary Shelley profoundly idealized her mother: thus, the idealized motherly figure of Caroline Beaufort/Frankenstein is actually her own mother. Her need to reanimate the mother is great but the need to kill her and to show the catastrophic consequences of her death is even greater. Victor’s transformation, the making of the creature and the fall of the Frankenstein family all stem, Mary Shelley suggests, from Caroline’s death. Victor refers to his mother’s death as „the first misfortune of my life occurred – an omen, as it were, of my future misery.”⁴⁸ The description of her death is emotionally detailed and tragically realistic:

„She died calmly, and her countenance expressed affection even in death. I need not describe the feelings of those whose dearest ties are rent by that most irreparable evil, the void that presents itself to the soul, and the despair that is exhibited on the countenance. It is so long before the mind can persuade itself that she whom we saw every day and whose very existence appeared a part of our own can have departed forever – that the brightness of a beloved eye can have been extinguished and the sound of a voice so familiar and dear to the ear can be hushed, never more to be heard. These are the reflections of the first days; but when the lapse of time proves the reality of the evil, then the actual bitterness of grief commences. Yet from whom has not that rude hand rent away some dear connection? And why should I describe a sorrow which all have felt, and must feel? The time at length arrives when grief is rather an indulgence than a necessity; and the smile that plays upon the lips, although it may be deemed a sacrilege, is not banished. My mother was dead, but we still had duties which we ought to perform; we must continue our course with the rest and learn to think ourselves fortunate whilst one remains whom the spoiler has not seized.”⁴⁹

As has already been noted, every character in the novel is motherless and the novel is never deprived of motherly characters although mothers con-

⁴⁷ R. BAUMANN, *n. dj.*, str. 48.

⁴⁸ M. SHELLEY, *n. dj.*, str. 42.

⁴⁹ *Isto*, str. 43.

stantly die. Caroline dies but is immediately succeeded by Elizabeth. Her „transitional maternal identity is further demonstrated by how her time before Caroline’s death was largely spent on the periphery, patiently waiting for her opportunity to secure an important position within the family unit.”⁵⁰ Elizabeth is often understood as Caroline’s „replacement role as the family’s matriarch.”⁵¹ That is why Caroline emphasizes and wishes for Elizabeth and Victor’s union: „Elizabeth, my love, you must supply my place to my younger children.”⁵² This is a role she readily and devoutly accepts: „Never was she so enchanting as at this time, when she recalled the sunshine of her smiles and spent them upon us. She forgot even her own regret in her endeavours to make us forget.”⁵³ Her role as the family’s matriarch is further strengthened by referring to her as „Victor’s ‘more-than-sister’ and Alphonse’s ‘more-than-daughter.’”⁵⁴ Caroline and Elizabeth merge into one person and „the ultimate union of both women’s identities” signifies „an aspect of the story that is best illustrated in Victor’s nightmare on the night of his Monster’s birth.”⁵⁵ This is precisely one of the scenes that feminist psychoanalytical theories of *Frankenstein* are based on. The other scene is the destruction of the female creature. In the dream, young Elizabeth walks the streets and turns into Victor’s mother. According to this theory, the sexualized Elizabeth represents desire while the mother represents lack. Thus, the dream is conflation of the desire and the lack. After seeing the hideous creature, Victor tries to fall asleep:

“I thought I saw Elizabeth, in the bloom of health, walking in the streets of Ingolstadt. Delighted and surprised, I embraced her, but as I imprinted the first kiss on her lips, they became livid with the hue of death; her features appeared to change, and I thought that I held the corpse of my dead mother in my arms; a shroud enveloped her form, and I saw the grave-worms crawling in the folds of the flannel.”⁵⁶

⁵⁰ Donna MITCHELL, „Of Monsters and Men: Absent Mothers and Unnatural Children in the Gothic ‘Family Romance’“, *Otherness: Essays and Studies*, god. IV, 2014., br. 2. str.114.

⁵¹ *Isto, n. dj.*, str. 113.

⁵² M. SHELLEY *n. dj.*, str. 42.

⁵³ *Isto*, str. 43.

⁵⁴ D. MITCHELL, *n. dj.*, str. 114.

⁵⁵ *Isto*, str. 113.

⁵⁶ M. SHELLEY, *n. dj.*, str. 57.

Elizabeth as Victor's sexualized object becomes a substitution for the mother once again.

„The desire for the mother figure is overwhelming. As Joan Riviere argues, “it is by turning away from our mother that we finally become, by our different paths, grown men and women”. Dreaming of his deceased mother, and simultaneously allowing the loved object to become his dead mother, prevents Victor from breaking the bond with Caroline Frankenstein.”⁵⁷

Margaret Homans claims that the creation of the creature means the killing of Elizabeth because Victor had circumvented her maternal function:

„to bring a composite corpse to life is to circumvent the normal channels of procreation; the demon's “birth” violates the normal relations of family, especially the normal sexual relation of husband and wife. Victor has gone to great lengths to produce a child without Elizabeth's assistance, and in the dream's language, to circumvent her, to make her unnecessary, is to kill her, and to kill mothers altogether.”⁵⁸

Having taken on the role of the mother, Elizabeth inevitably must be killed and becomes another image of a death-bearing mother: „She was there, lifeless and inanimate, thrown across the bed, her head hanging down and her pale and distorted features half covered by her hair. Everywhere I turn I see the same figure – her bloodless arms and relaxed form flung by the murderer on its bridal bier.”⁵⁹ The close connection between women and death goes hand in hand, as Mitchell claims, with „Cixous' argument that patriarchy always demands for femininity to be associated with death.”⁶⁰

Justine is also condemned and executed and the female creature is destroyed. Although Justine Moritz is a minor character, she plays an important role as she is motherless and acts as a surrogate mother to William. She was taken in by the Frankenstein family as a servant even though she was never referred to as such. In a letter, Elizabeth informs Victor that Justine had been summoned by her dying and penitent mother who had abandoned her: „Poor girl! She wept when she quitted our house; she was much altered since the death of my aunt; grief had given her softness and a winning mildness to her manners which had before been remarkable for vivacity. Nor was her resi-

⁵⁷ S. JOFFE, *n. dj.*, str. 121.

⁵⁸ M. HOMANS, *n. dj.*, str. 104.

⁵⁹ M. SHELLEY, *n. dj.*, str. 186.

⁶⁰ D. MITCHELL, *n. dj.*, str. 109.

dence at her mother's house of a nature to restore her gaiety."⁶¹ As Elizabeth reports, the mother condemned her for the death of her siblings. Although Justine does not portray as strong an image of the death-bearing mother as Elizabeth does, she still acts like one.

The threatening image of the power of motherhood (i.e. femininity) is most directly depicted in the creation of the female creature as Victor is afraid of the creature's reproductive powers. His procrastination, finally giving up on the female creature, „voices the fear of femininity that is a common feature of many Gothic texts."⁶² Victor describes his reluctance,

„day after day, week after week, passed away on my return to Geneva; and I could not collect the courage to recommence my work. I feared the vengeance of the disappointed fiend, yet I was unable to overcome my repugnance to the task which enjoined me. I found that I could not compose a female without again devoting several months to profound study and laborious disquisition."⁶³

Victor cannot stand another birth process. Shelley herself was burdened by the process of creation so „birth is a hideous thing in Frankenstein, even before there is a monster."⁶⁴ Finally, he destroys the potential mother in a “violent scene that suggests rape."⁶⁵

The mothers in Shelley's novel are constantly present. They succeed one another and die in cyclic turns. This affirms the fact that the mother's body can never be fully rejected and as such, always exists on the „borders of one's identity."⁶⁶

5. Patricide as a Critique of Patriarchy

As already noted, Ellen Moers was the first to define *Frankenstein* as „a birth myth". Kate Ellis expands on this notion, adding, „Frankenstein is indeed a birth myth, but one in which the parent who brought death into the world, and all our woe is not a woman but a man who has pushed the masculine prerogative past the limits of nature, creating life not through the female

⁶¹ M. SHELLEY, *n. dj.*, str. 64.

⁶² D. MITCHELL, *n. dj.*, str. 109.

⁶³ M. SHELLEY, *n. dj.*, str. 143.

⁶⁴ E. MOERS, *n. dj.*, str. 95.

⁶⁵ E. SCHOR (UR.), *n. dj.*, str. 13.

⁶⁶ D. HOEVELER, *n. dj.*, str. 51.

body but in a laboratory.”⁶⁷ Shelley’s critique of patriarchal dominance and self-sufficiency is obvious. But even more expressed is her critique of inadequate parenting directed towards her own father, William Godwin who had abandoned her twice. In a succession of matricides, she commits patricide as well and deliberately destroys the „mythical image of a strong and protective father.”⁶⁸

The critique is most obvious in the circumvention of the female in the birth process and its catastrophic consequences. Numerous feminist perspectives on the novel have considered it „first and foremost a book about what happens when a man tries to procreate without a woman. As such, the novel is profoundly concerned with natural as opposed to unnatural modes of production and reproduction.”⁶⁹ Gilbert and Gubar recognized „the patriarchal notion that the writer ‘fathers’ his text just as God fathered the world” and termed it as „all-pervasive in Western literary civilization.”⁷⁰ Shelley challenges and criticizes this notion as her “novel challenges the privileged position of the male in a patriarchal system – most particularly by challenging narrative conventions that powerfully articulate the fiction of man as the locus of truth, identity, knowledge – but it also records the anxiety of a woman participating in an alien system: the symbolic order belongs to the father.”⁷¹

In Kristeva’s theory, the symbolic order indeed belongs to the father. She equals the Symbolic to language. For her, „to abolish the Symbolic is to abolish society. Without the Symbolic order, we live with delirium or psychosis. More than this, how could we have any discourse, emancipatory or otherwise, without the Symbolic?”⁷² The loving, imaginary father, according to Kristeva, should act as protection against a devouring mother and as assistance in the process of separation from the mother. The father or the Archaic Third, as Kristeva calls him, should facilitate the child’s entry into language, i.e. the Symbolic Order. However, she differs from Freudian and Lacanian psycho-

⁶⁷ Kate ELLIS, „Monsters in the Garden: Mary Shelley and the Bourgeois Family“, G. LEVINE - U. C. KNOEPLMACHER, *n. dj.*, str. 143.

⁶⁸ L. CLARIDGE, *n. dj.*, str. 17.

⁶⁹ A. MELLOR, *n. dj.*, str. 10.

⁷⁰ Sandra M. GILBERT- Susan GUBAR, *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, New York, 2000., str. 4.

⁷¹ Devon HODGES, „Frankenstein and the Feminine Subversion of the Novel“, *Tulsa Studies in Women’s Literature*, god. II., 1983., br. 2., str. 160.

⁷² K. OLIVER, *n. dj.*, str. 9.

analysis that understands the father as the initiator of a child's entrance into language. „In Kristeva's scenario the father remains a third term that merely echoes with words the sounds already moving through this distant galaxy. The mother-child dyad provides a foundation for all social relations.”⁷³ In Shelley's novel, however, there is no loving, imaginary father. There is only its opposition.

The novel's spheres are both distinctly masculine and distinctly feminine. This is unsurprisingly so as women in the nineteenth century were equated with weakness, irrationality and were expected to submit to their male family members and other men. „Except in very rare circumstances, they could not initiate divorce. Children were father's property. Not only was it legal for a husband to beat his wife, but men were encouraged to keep women in check, punishing any behaviour that regarded as unruly.”⁷⁴ Ashley J. Cross recognizes the two distinct spheres of the novel that equal the two gendered spheres of the society: masculine and feminine, active and passive, scientific and domestic. She asserts: „either you are one thing (male, human, ruling class) or you are the other (female, monster, working class). *Frankenstein* exposes this process of exclusion even as it relies upon it.”⁷⁵ The prevailing voice of the novel is male as all three narrators are male: Walton, Victor Frankenstein and the Creature. The female voice is silenced. It belongs to the subtext. Even Shelley herself notes that she had been a silent listener to the stories of her husband and lord Byron: „Many and long were the conversations between lord Byron and Shelley, to which I was a devout but nearly silent listener' (Introduction to the 1831 edition of *Frankenstein*, Shelley 1969: 8)”⁷⁶ As Hodges claims, „in this way, her novel reproduces the traditional opposition of masculine and feminine, speech and silence, that makes so paradoxical the position of the woman who writes.”⁷⁷ Even more so, the biographers of the Shelley family make the same distinction with respect to masculinity and femininity. According to Percy Shelley's male biographers, Mary was a sexual and intellectual coward, conventional and often succumbed to religious su-

⁷³ *Isto, n. dj.*, str. 65.

⁷⁴ R. BAUMANN, *n. dj.*, str. 48.

⁷⁵ Ashley J. CROSS, „Indelible Impressions: Gender and Language in Mary Shelley's *Frankenstein*“, H. BLOOM., *n. dj.*, str. 14.

⁷⁶ P. DUNCKER, *n. dj.*, str. 97.

⁷⁷ D. HODGES, *n. dj.*, str. 157.

perstitutions. As such, she was not „a fit and proper radical companion who could have inspired and fostered Shelley’s genius. She is also accused – and this is the unkindest cut of all – of being a nagging wife.”⁷⁸

However, in the novel, the female sphere of childbearing and childrearing was usurped by the masculine. Women are on the margin and belong to the subtext as the father had taken over the role of the mother. This is precisely the core of the problem that Shelley endeavoured to depict and expose – an unlawful and imprudent usurpation of gender roles.

In Victor’s figure, Shelley depicts an autobiographical pattern of abandonment. Victor, who abandoned his creature after he had realized its hideousness, is actually Mary Shelley’s father, William Godwin, who had abandoned her twice. The first abandonment was his remarriage after Wollstonecraft’s death and the second one was after her elopement with Percy Shelley. The biographical data tell us that Shelley adored both of her parents, especially her father whom she considered a God although he was emotionally distant. In a letter to Maria Gisborne on October 30, 1834, she wrote: „I could justly say that he was my God... I remember many childish instances of the excess of attachment I bore him.”⁷⁹ The problems of the Shelley-Clairmont family were due precisely to Mary’s and her stepmother’s fight for Godwin’s benevolence. However, she must have felt betrayed by his abandonment, thus rendering Victor’s inappropriate parenting autobiographical: it is actually Godwin’s inappropriate parenting and neglect of his daughter.

Initiated by his mother’s death, Victor becomes infected by the ideas of alchemy and electricity and believes that he can reanimate his mother’s dead body. Once again, life and death are closely interwoven. Victor uses dead human and animal body parts hoping to reanimate his dead mother. This does not happen. Instead, he gives birth to a hideous creature. „Victor Frankenstein’s role as a father is intensified by that fulfilment of every parent’s dream: he can deliberately, knowingly create his child; he can actually choose the parts. It is especially ironic, then, that he hates what he sees.”⁸⁰ The ironic and grotesque scene of the creation reverses the normal image and the result of procreation:

⁷⁸ P. DUNCKER, *n. dj.*, str. 97.

⁷⁹ R. BAUMANN, *n. dj.*, str. 42.

⁸⁰ L. CLARIDGE, *n. dj.*, str. 21.

„How can I describe my emotions at this catastrophe, or how delineate the wretch whom with such infinite pains and care I had endeavoured to form? His limbs were in proportion, and I had selected his features as beautiful. Beautiful! Great God! His yellow skin scarcely covered the work of muscles and arteries beneath; his hair was of a lustrous black, and flowing; his teeth of a pearly whiteness; but these luxuriances only formed a more horrid contrast with his watery eyes, that seemed almost of the same colour as the dun-white sockets in which they were set, his shrivelled complexion and straight black lips.”⁸¹

The reasons behind his fathering are also, indirectly, criticized by Shelley. Namely, Victor states, „A new species would bless me as its creator and source; many happy and excellent natures would owe their being to me. No father could claim gratitude of his child so completely as I should deserve theirs.”⁸² He imagines himself an adored and worshipped, moreover famous father instead of a caring and protective one.

Interestingly, the way and the terms Victor uses to describe the process of creation are metaphors connected to birth. He refers to the process as „a work of inconceivable difficulty and labour”⁸³ or „midnight labours,”⁸⁴ The secluded laboratory might imply a womb:

„I collected bones from charnel-houses and disturbed, with profane fingers, the tremendous secrets of the human frame. In a solitary chamber, or rather cell, at the top of the house, and separated from all the other apartments by a gallery and a staircase, I kept my workshop of filthy creation; my eyeballs were starting from their sockets in attending to details of my employment.”⁸⁵

These birth metaphors accentuate Shelley’s critique of male interference in a distinctively female sphere and prove that the sphere of childbearing still belongs to females. The forcible usurpation is perhaps best summarized in the lines Mary Shelley borrows from Milton’s *Paradise Lost*: „Did I request thee, Maker, from my clay / To mould me Man, did I solicit Thee / From darkness to promote me?”⁸⁶

„Frankenstein is pervaded by the sense of the cost of creation”⁸⁷ so Victor’s scientific zeal ends in a tedious quest for the creature. In Shelley’s view

⁸¹ M. SHELLEY, *n. dj.*, str. 56.

⁸² *Isto*, str. 52.

⁸³ *Isto*.

⁸⁴ *Isto*, str. 53.

⁸⁵ *Isto*.

⁸⁶ John MILTON, *Paradise Lost*, X, 743. – 45., Philip PULLMAN (ur.), Oxford, 2005., str. 306.

⁸⁷ R. BAUMANN, *n. dj.*, str. 4.

he needs to be punished for inadequate parenting, reversing gender roles and playing God. As if the death of all of his family members is not enough, Victor, the abusive father, needs to die. It is obvious that Shelley deliberately destroys the father figure while criticizing, at the same time, through this patriarchal, fatherly figure asexual creation. Burdened by the demands of patriarchy, Shelley endeavours to commit patricide in which killing Victor means killing William Godwin.

Conclusion

Shelley's novel is an autobiographical longing for a mother. It illustrates the impossibility of separating from a mother's body that is best seen in several repeated matricides. It is also a critique of the patriarchal society that marginalized a female, a woman and a mother. By basing her novel upon her own dream and by elaborating on the unusual motif of a man who interferes in the process of birth, Shelley expresses her own traumatic life experiences. This paper has tried to connect precisely these experiences depicted in the novel to Kristeva's theory of matricide.

— Anita Zovko ♦ Jelena Vukobratović —

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci – Prirodoslovna i grafička škola
Rijeka

anita.zovko@uniri.hr – jelena.vukobratovic@gmail.com

UDK: 316.66:159.922.6

Pregledni članak

DOSTOJANSTVO STAROSTI NA POZORNICI SUVREMENOGA DRUŠTVA

Sažetak

U teorijskome dijelu rada analizira se dostojanstvo osoba treće životne dobi u suvremenom društvu polazeći od temeljnih *Načela Ujedinjenih naroda za starije ljude* (Rezolucija 46/1991.). Dostojanstvo, uz pravo na neovisnost, društveno djelovanje, skrb i samoispunjenje temeljni je postulat kvalitetne starosti. Posljednjih tridesetak godina svjedoci smo ubrzane pojave starenja stanovništva ponajprije zbog produljenja životnoga vijeka. Primjereno tomu doneseni su mnogobrojni dokumenti kako bi se utjecalo na povećanje svijesti o potrebi povećanja kvalitete života osoba treće životne dobi te na smanjenje negativnih posljedica starosti. Unatoč donesenim dokumentima istraživanja pokazuju da je i dalje sveprisutna marginalizacija osoba treće životne dobi: od reklama do svakodnevnih situacija. Postavlja se pitanje koliko nam još deklaracija, strategija i dokumenata treba da bi starost dobila svoje pripadajuće dostojanstvo. Razmatraju se rezultati provedenih istraživanja o korelaciji umirovljenja i kvalitete života osoba treće životne dobi, o predrasudama prema tim osobama te o pokazateljima zadovoljstva starijih osoba. Postojeća sveučilišta za treću životnu dob, seniorski klubovi i gerontološki centri pozitivni su primjeri društvenih inicijativa i relativno novih načina afirmacije starosti u službi ostvarivanja temeljnih ljudskih prava i dostojanstva starosti. Promjena stavova o starosti nije (i ne smije biti) jednokratna akcija, nego kontinuirano djelovanje kroz afirmaciju starosti kao društvenoga resursa. Premda je pitanje dostojanstva starosti kompleksno pitanje, uvidom u izazove s kojima se susreću osobe treće životne dobi, ovaj rad nastoji dati smjernice budućim znanstvenim istraživanjima. Apelira se na moralnu i ljudsku potrebu za trajnim senzibiliziranjem javnosti o pitanju dostojanstva starosti. Naša kultura staje na stranu konceptualne globalne metafore života kao putovanja pri čemu je starost krajnja točka prije smrti. No, potrebno je starost gledati iz drugoga kuta i vidjeti ju metonimijski kao novu priliku i novu snagu, ponajprije kao ples sa životom koji označava samoispunjenje osobnoga identiteta do duboke starosti.

Ključne riječi: dostojanstvo; kvaliteta života; osobe treće životne dobi; starost

THE DIGNITY OF OLD AGE ON THE STAGE OF CONTEMPORARY SOCIETY

Abstract

The dignity of the tertiary-age population in contemporary society is analyzed in the theoretical part of the work starting from the basic principles of the United Nations for the elderly (Resolution 46/1991). Dignity, with the right on independence, social activity, care and self-fulfillment represent the basic postulates of quality old age. In the last thirty years we are witnessing a rapid population aging which is mostly due to the prolongation of life-expectancy. Accordingly, many documents have been adopted which want to affect the awareness to increase the life quality of tertiary-age population, and to reduce the negative effects of old age. Despite the adopted documents, research shows that marginalization of tertiary-age population is still present: from advertisements to every day situations. This raises a question: How many Declarations, Strategies and documents do we need in order that old age should receive its pertaining dignity? Results of conducted research which are connected to the correlation of retiring and the quality of life of tertiary-age population are considered, with the prejudices towards the persons of tertiary age, and with indicators of contentment of tertiary-age population. The existing Universities for tertiary-age population, Senior clubs, and Gerontology centers are positive examples of social initiatives and relatively new ways of old age affirmation in the service of achieving basic human rights and the dignity of old age. The change of attitudes about old age is not (and must not be) a single action but a continuous activity through the affirmation of old age as a social resource. Although the question of old age is a complex one, by giving insights to the challenges with which persons of tertiary age are dealing, the paper attempts to give guidelines for future scientific research. The moral and human need to continuously sensitize the public about the question of the dignity of old age is invoked. Our culture stands on the side of conceptual global metaphor of life as a journey where old age is the final point before death. However, it is necessary to look at old age from a different perspective and see it metonymically as a new chance and new strength, notably as a dance with life which marks self-fulfillment of personal identity until old age.

Keywords: dignity, quality of life, tertiary-age population, old age

Uvod

Nije važno koliko je godina u našem životu, nego koliko je života u našim godinama.

Abraham Lincoln

Starost je društveno i kulturalno uvjetovan fenomen koji u posljednjih nekoliko desetljeća postaje izazov suvremenom društvu. Trenutačna demografska situacija ukazuje na povećanje broja osoba treće životne dobi što se u razvijenijim zemljama opravdava podizanjem kvalitete života dok se u nerazvijenijim zemljama povećanje broja osoba treće životne dobi opravdava padom nataliteta zbog loših političkih, socijalnih i zdravstvenih uvjeta. Svjetska zdravstvena organizacija (engl. *World Health Organization*, WHO) starost dijeli na ranu (65 – 74 godine), srednju (75 – 84 godine) i duboku starost (85 i više godina). Ipak, definiranje starosti nije isključivo pitanje nečije kronološke dobi i funkcionalnih sposobnosti, nego i odnos kvalitete nečijega života, sustava vrijednosti i obilježja sredine u kojoj neka osoba živi.¹ Istraživanja pokazuju da Europa glasi kao kontinent s najvećim udjelom osoba starijih od 65 godina.² Najnoviji Eurostatov skup projekcija stanovništva (EUROPOP2015) za razdoblje od 2015. do 2080. godine predviđa da će prosječna dob stanovništva biti približno između 45 i 54 godine. S obzirom na dob Republika Hrvatska je u UN-ovoj klasifikaciji stanovništva u četvrtoj skupini europskih država koje imaju više od 10 % stanovništva starijega od 65 godina, a prema podacima Državnoga zavoda za statistiku stanovništvo starije od 65 godina čini 17,7 % (558.633 osobe). U literaturi³ se navode projekcije za Hrvatsku u kojoj bi do 2031. godine udio stanovništva starijeg od 65 godina mogao iznositi 21,8 % do čak 25,4 %. Dominacija udjela starijih osoba u općoj populaciji ukazuje na potrebu promišljanja o postojećoj kvaliteti života osoba treće životne dobi pri čemu je posebno potrebno razmotriti pokazate-

¹ Usp. Nino ŽGANEC – Silvija RUSAC – Maja LAKLIJA, „Trendovi u skrbi za osobe starije životne dobi u Republici Hrvatskoj i u zemljama Europske unije“, *Revija za socijalnu politiku*, god. XV., 2007., br. 2., str. 171. – 188.

² Usp. Helena GLIBOTIĆ-KRESINA, *Tjelesne i mentalne promjene u zlatno doba života*, Priručnik za zdravlje, Rijeka, 2015.

³ Vidi Snježana MRĐEN, „Projekcije stanovništva Republike Hrvatske do 2031. godine: mogu li migracije ublažiti buduće negativne demografske trendove?“, *Migracijske i etničke teme*, god. I., 2004., br. 1., str. 63. – 78.

lje kao što je zadovoljstvo kvalitetom života starijih osoba te mehanizme koji podupiru dostojanstvo treće životne dobi u suvremenom društvu.

1. Legislativno promišljanje o zaštiti dostojanstva starosti

Govoriti o dostojanstvu treće životne dobi znači govoriti o temeljnom ljudskom pravu na zaštitu od izrabljivanja i tjelesnoga i duševnoga zlostavljanja te na zaštitu od diskriminacije i podupiranja prava na sudjelovanje u zajednici bez obzira na životnu dob, rasnu ili etničku pripadnost ili pak invaliditet. Začetak nadsudnacionalnog institucionalnog promišljanja o starenju počinje 1982. godine kada je u Beču na europskoj razini održana prva skupština UN-a o starenju koja je rezultirala donošenjem *Međunarodnog plana djelovanja na području starenja*. Nadalje, *Načela Ujedinjenih naroda za starije ljude (Rez 46/91)* temeljni su postulati kvalitetne i aktivne starosti pri čemu se promovira slogan *Stariji ljudi kao nova snaga za razvoj* te se ističu načelna područja – *neovisnost, društveno djelovanje, skrb, samoispunjenje i dostojanstvo* – koja su ujedno i temeljni postulati za kvalitetnu starost. Prvo područje obuhvaća pravo na *neovisnost* o dostupnosti prikladne hrane, vode, stanovanja, odjeće i zdravstvene skrbi kroz osiguranje dohotka, obiteljske potpore i potpore zajednice. Osim temeljnih potreba podupire i mogućnost rada ili drugih aktivnosti kojima se može osigurati dohodak te ističe mogućnost u odlučivanju kada i prema kojem će rasporedu osoba ići u mirovinu. Ističe se mogućnost za pristupom odgovarajućim obrazovnim programima i programima obuke za stjecanje različitih vještina kako bi osoba živjela u sigurnoj sredini koja se može prilagoditi osobnim potrebama i promijenjenim sposobnostima. Posebno se naglašava mogućnost da se što duže živi u vlastitom domu. Drugo područje ističe *društveno djelovanje* i potrebu da stariji ljudi trebaju ostati sastavni dio društva, aktivno sudjelovati u tvorbi i provedbi politike koja izravno utječe na njihovo blagostanje te svoja znanja i vještine podijeliti s mlađim naraštajima. Starijim osobama treba tražiti i stvoriti mogućnost rada na korist svojoj društvenoj zajednici i dragovoljno ih uključivati u aktivnosti koje su primjerene njihovim interesima i sposobnostima te organizirati pokrete ili udruge starijih ljudi. Treće područje odnosi se na *skrb* pri čemu bi stariji ljudi trebali imati korist od svoje obitelji te zaštitu i skrb

zajednice u skladu s društvenim stavom i kulturalnim vrijednostama društva u kojem žive. Nužan je neometan pristup zdravstvenoj skrbi, koja će starijima omogućiti održavanje i postizanje najbolje moguće razine tjelesnoga, društvenoga i emotivnoga blagostanja te spriječiti ili odgoditi početak bolesti. Vrlo je bitan i pristup socijalnim i zakonodavnim službama radi poboljšanja samostalnosti, zaštite i skrbi. Područje skrbi odnosi se i na mogućnost korištenja odgovarajućih razina institucionalizirane skrbi kojom bi im se osigurala zaštita, rehabilitacija te socijalni i društveni poticaji u humanoj i sigurnoj sredini te tako ostvarila ljudska prava i temeljne slobode tijekom boravka u ustanovi za skrb, liječenje ili prihvata starijih ljudi uključujući cjelovito poštovanje njihovih vjerovanja, dostojanstva, potreba i privatnosti, kao i prava na odlučivanje o vlastitoj skrbi i kvaliteti življenja.

Četvrto područje zagovara *samoispunjenje* pri čemu se naglašava da bi stariji ljudi trebali imati mogućnost ostvarenja cjelovita razvitka vlastitih potencijala, da bi trebali imati pristup obrazovnim, kulturnim, duhovnim i rekreacijskim sredstvima društva u kojem žive. Peto područje ističe *dostojanstvo*⁴ pri čemu bi stariji ljudi trebali moći dostojanstveno i sigurno živjeti te biti zaštićeni od izrabljivanja i tjelesnoga i duševnoga zlostavljanja te bili sigurni da će se s njima postupati pošteno bez obzira na dob, rasnu ili etničku pripadnost, invaliditet ili drugi status, kao i da će biti cijenjeni bez obzira na svoj gospodarski doprinos. Nakon donošenja *Načela Ujedinjenih naroda za starije ljude (Rez. 46/91)* dogovoreno je da se 1. listopada obilježava kao Međunarodni dan starijih osoba. Europska komisija 1993. usvaja preporuke europske socijalne politike unutar tzv. *Zelene knjige (Green paper)* pri čemu se apelira na usklađivanje ciljeva unutar nacionalnih socijalnih politika unutar kojih stoje i ciljevi za starije. Nakon samita u Lisabonu 2000. godine Europska unija radi na izgradnji europskoga modela mirovina kako bi se suzbila nejednakost, posebno unutar starije populacije. *Madridska deklaracija* i *Madridski akcijski međunarodni plan o starenju (2002.)*⁵ doneseni na Drugoj skupštini o starenju promoviraju razvoj društva za sve naraštaje te nastoje odgovoriti na izazove populacijskoga starenja (United Nations, 2006.; United Nations Programme on Ageing, 2005.). Iste

⁴ Vidi „United Nations Principles for Older Persons“, <<http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/OlderPersons.aspx>>, (15. V. 2018.).

⁵ Vidi „Report of the Second World Assembly on Ageing“ Madrid, 2002., <<https://undocs.org/A/CONF.197/9>>, (3. V. 2018.).

godine Ekonomska komisija UN-a (UNECE) donosi Regionalnu strategiju za implementaciju *Madridskog internacionalnog plana aktivnosti o starenju* (2002.) dok Europski odbor za socijalnu koheziju Vijeća Europe donosi *Pregled aktivnosti o starenju u Europi* (2004.). *Ministarska konferencija o aktivnom starenju* (2012.) naglašava duži radni vijek i sposobnost za rad, sudjelovanje, nediskriminaciju i društvenu uključenost starijih osoba, dostojanstvo, zdravlje i neovisnost starijih osoba te međugeneracijsku solidarnost. Povelja o temeljnim pravima Europske unije 2010/c 83/02 Ugovora o *Europskoj uniji* u članku 25. navodi da „Europska unija priznaje i poštuje prava starijih osoba na dostojan život i neovisnost te na sudjelovanje u društvenom i kulturnom životu“. Posljednji relevantan strateški dokument Europske unije: *Europa 2020., Investiranje u socijalnu Europu, Prema socijalnom ulaganju za rast i koheziju – uključujući i provedbu Europskog socijalnog fonda za razdoblje 2014. – 2020.* daje smjernice za preventivno i akcijsko djelovanje radi smanjenja negativnih posljedica starenja stanovništva.⁶

2. Razlike u poimanju starosti – mitovi, predrasude i stereotipi

O, tako tužno! Ja ću ostarjeti, postati ružan i oduran. Ali ta će slika zauvijek ostati mlada. Nikad starija od ovoga današnjeg lipanjskoga dana.... O, kad bi bar moglo biti obratno! Da ja ostanem vječno mlad, a slika da stari! Sve, sve bih dao za to! Da, na svem svijetu nema toga blaga koje ne bih za to dao! Pa i dušu svoju!

Oscar Wilde

Unatoč brojnim donesenim dokumentima na svjetskoj i europskoj razini uočena je sve raširenija paradoksalna pojava marginalizacije osoba treće životne dobi. Uzrok tomu su iskrivljene predodžbe o starosti temeljene na mitovima, predrasudama i stereotipima o starenju i starosti čime se dovodi u pitanje mogućnost postizanja generalnog dostojanstva starosti na pozornici suvremenoga društva. Poznati grčko-rimski mit simbolično prenosi poruku o Kastoru i Poluksu u kojem besmrtni brat slijedi smrtnoga u podzemni svijet boga Hada birajući pritom dijeljenje sudbine s bratom. Mit poručuje da su od

⁶ Vidi „Prema socijalnom ulaganju za rast i koheziju – uključujući i provedbu Europskog socijalnog fonda za razdoblje 2014. – 2020.“, *Europska komisija*, <<http://www.rsp.hr/ojs2/index.php/rsp/article/view/1152>>, (4. V. 2018.).

toga trenutka dva brata zapravo dva nerazdvojna dijela „u vječnom zagrljaju“ te da je nemoguće razdvojiti dušu od ega jer su oba sastavni dijelovi ljudskoga bića. Ovaj grčko-rimski mit poručuje da je starost, a time i smrt, neupitan dio ljudskoga života.⁷ Analizirajući povijesne tijekove iz filozofsko-antropološke perspektive odnosa prema starijim osobama, može se uočiti da se stav prema starosti i starenju mijenjao. Doduše, već u ne tako davnoj prošlosti starije su osobe bile procijenjene kao najrespektabilnije osobe u zajednici ponajprije zbog iskustva te posjedovanja cjelokupnog kolektivnog pamćenja koje je iznimno bitno za život zajednice. Papa Ivan Pavao II. (1920. – 2005.) u pismu starijim osobama (1999.) ističe Ciceronovu (106. pr. K. – 43. pr. K.) usporedbu izmjene kronološke dobi s mijenama u prirodi pa tako starost opisuje kao „jesen života“⁸ dok sv. Efreem Sirijski (sirijski đakon i kršćanski teolog iz IV. stoljeća) uspoređuje život s prstima jedne ruke od kojih svaki prst, odnosno svako životno razdoblje, ima svoje obilježje jer „prsti predstavljaju pet stuba kojima se čovjek postupno uspinje“. U biblijskim vremenima stariji su ljudi živjeli dugo da bi „ispunili božansku svrhu“⁹ i živjeli unutar koncepta *ars vivendi – ars moriendi* gdje umijeće umiranja tvori cjelinu s umijećem življenja. Pojavom tiskarstva i industrijske revolucije ta se slika o životu, ali i o starijim osobama, mijenja.¹⁰ Djelo irskoga pisca Oscara Wildea (1854. – 1900.) *Slika Doriana Graya* (1890.) jedno je od najpoznatijih djela koje kroz faustovski motiv opisuje nepriznavanje vlastitog starenja i prihvaćanje starosti. Gotovo 120 godina poslije ovoga književnoga djela filmska industrija nameće traganje za životnim eliksirom ne priznajući starost i starenje kao dio životnoga procesa (npr. film *The end of ageing*, 2010.). S obzirom na to da je starost društveno kulturalno uvjetovan fenomen, neke kulture podrazumijevaju starost već u ranijoj kronološkoj dobi (npr. Turska) dok druge kulture smatraju da starost dolazi s kasnijom kronološkom dobi (npr. Njemačka, Republika Hrvatska). Isto tako, istraživanja pokazuju da tradicionalne istočne kulture imaju malo ili nimalo anksioznosti zbog smrti i starenja jer smatraju da su život i smrt međusobno povezani te da je smrt prijelaz u drukčiji duhovni život dok su

⁷ Usp. „Kastor i Polideuk“, <https://bs.wikipedia.org/wiki/Kastor_i_Polideuk>, (7. V. 2018.).

⁸ Silvija Vidović, *Stereotipi o osobama treće životne dobi*, Diplomski rad, Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti, Mostar, 2017.

⁹ *Isto*.

¹⁰ Usp. *isto*.

nasuprot tomu zapadnjačke kulture sklone vidjeti smrt kao „kraj sebe“ te starost povezuju sa stanjem anksioznosti.¹¹ Višestoljetni mitovi da u starosti ljudi trebaju očekivati pogoršanje svoga mentalnoga i fizičkoga zdravstvenoga stanja, da većina starijih osoba ima slične potrebe, da su kreativnost i doprinos obilježja mlađe dobi, da je iskustvo starijih osoba manje relevantno za moderno društvo, da većina starijih osoba želi da ih se pusti na miru i da budu sami, da je bolnički kreveti i medicinsko osoblje rezervirano za osobe starije dobi, da briga i skrb za starije oduzima resurse mlađoj populaciji, da je trošenje na starosnu populaciju gubitak resursa, da stariji ljudi nisu pogodni za radna mjesta, da se staroga psa ne može naučiti novim trikovima, da se od starijih ljudi očekuje da se pomaknu u stranu, da stariji trebaju pustiti da se stvari rješavaju same po sebi i dr., ukazuju na marginaliziranje osoba treće životne dobi na neutemeljenim generaliziranim zaključcima.¹² Razmatranje društveno-povijesne percepcije starosti i kulturno uvjetovanih normi o starosti ukazuju na divergentnost pojma *starost*. Mlađi naraštaji imaju prilično ograničene stavove o starijim osobama i njihovu načinu života. Stariji građani često su prikazani kao pasivni i ovisni. Oni se smatraju društvenim i ekonomskim opterećenjem društvu. Njihov doprinos svojim obiteljima, svojim zajednicama i društvu u cjelini često se ne prepoznaje (UNESCO Institute for Education, 1997.). Neki od najčešćih stereotipnih vjerovanja i predrasuda jest da su svi stariji ljudi isti, da starost počinje sa 60 godina, da stari ljudi nisu produktivni i da su teret društvu, da stari ljudi teško uče i ne trebaju učiti, da su stari ljudi uglavnom bolesni i nisu sposobni odlučivati o svome životu i dr.¹³ Šale, karikature i prikazi starijih osoba nerijetko su usmjerene ka isticanju i preuveličavanju osobina starih osoba koje ih opisuju kao socijalno neprilagođene, zaboravljive i slično ili pak idu u drugu krajnost pa ih se opisuje kao mudre, pune iskustva i dr. Rezultati istraživanja¹⁴ ispitivanja stavova studenata Sveučilišta u Zadru o starijim osobama pokazuju da studenti starije osobe doživljavaju kao senilne (56 % ispitanika), čangrizave (52 %), dosadne (38 %), bolesne i

¹¹ Usp. *isto*, str. 23.

¹² Usp. Marija TOMEČAK – Silvia RUSAC, Ana ŠTAMBUK, „Promišljanje starenja i starosti–predrasude, mitovi i novi pogledi“, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, god. L., br. 1., str. 36. – 53.

¹³ Usp. Slavka GALIĆ, Nada MRČELA-TOMASOVIĆ, *Priručnik iz gerontologije, gerijatrije i psihologije starijih osoba–psihologije starenja*, Osijek, 2013.

¹⁴ Usp. Katica LACKOVIĆ-GRGIN – Vera ČUBELA-ADORIĆ, *Odabrane teme iz psihologije odraslih*, Jastrebarsko, 2006.

boležljive (23 %), usporene (15 %), nostalgične (15 %), uplašene zbog starosti i smrti (15 %), zaboravne (12 %), preosjetljive (12 %), tvrdoglave (10 %), bespomoćne (10 %). Od pozitivnih osobina 18 % ispitanika ističe mudrost, a potom slijede dobronamjernost, nježnost i brižnost. Ipak, određena istraživanja potvrđuju da se pozitivne kategorije pozitivnije evaluiraju od negativne kategorije ili kategorije *stariji ljudi*. Zanimljivo je da između negativne kategorije i kategorije *stariji ljudi* nije bilo statistički značajne razlike što dodatno potvrđuje da konotacija *stariji* asocira na nešto negativno. Također, kategorija *stariji* kod mladih je jednako negativno vrjednovana kao i podtip *čangrizavac* što nameće zaključak da mladi promišljajući o starijima, automatski aktiviraju negativan podtip. Rezultati istraživanja o ispitivanju stavova i saznanja učenika u strukovnim školama o procesima starenja koji ukazuju na to da stanovanje sa starijim osobama dovodi do korelacije s pozitivnom ili negativnom slikom o starijim osobama, no s tendencijom ka pozitivnoj slici o procesu starenja, ističe uočenu statistički značajnu razliku o stavovima o starenju kod muških i ženskih ispitanika pri čemu muški ispitanici pokazuju negativnije stavove u vezi sa starenjem što autorica objašnjava kroz postojeće društveno stereotipne uloge u prihvaćanju stanja nemoći.¹⁵ Stereotipi nerijetko dovode do predrasuda, ali i pojave koja je u literaturi poznata kao *ageizam* (engl. *ageism*), a u znanstveni ga milje uvodi Robert Butler 1969. godine. Termin je u uskoj vezi s diskriminacijom ljudi na temelju kalendarske dobi te može biti pozitivan ili negativan, ali u uskoj je vezi s negativnim stereotipnim predodžbama prema starijim osobama. Sveprisutni mediji samo su jedan od okidača ageizma s obzirom na to da se danas smatraju izvorom koji ima najveći utjecaj na stavove i mišljenje o pojedinim problemima, pa tako i o pitanju starenja, no stereotipi i predrasude predstavljaju eroziju svega što sačinjava moralno dostojanstvo ljudske civilizacije.¹⁶ Mediji postaju pokazatelji generalne slike o starosti pa tako javne percepcije starenja i starijih ljudi utječu na formuliranje i provedbu socijalne politike koja utječe na starije osobe. Može se zaključiti da su omasovljeni mediji (televizija, video, novine, fotografija i dr.) zavlada

¹⁵ Usp. Vesna MIJOČ, *Istraživanje stavova o osobama starije životne dobi u srednjoškolaca strukovnih škola u Zagrebu*, Diplomski rad, Medicinski fakultet – Sveučilišni diplomski studij sestринства, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2015.

¹⁶ Usp. Anita ŽOVKO – Jelena VUKOBRATOVIĆ, „Percepcija starenja i društveno-medijska slika o starijima“, *Andragoške studije*, br. 1., 2017., str. 111. – 124.

mentalnim prostorom globalnoga društva te nerijetko u nedostatku stvarnoga kontakta između mladih i starijih postaju jedini izvor međugeneracijskog kontakta stvarajući pritom plodno tlo za razvoj obostranog ageizma (mladi prema starijima, stariji prema mladima), stvaranje mita o „besmrtnosti“ te odbacivanja starenja i starosti u filmskim uprizorenjima (*Što se dogodilo s Baby Jane?*, 1962., *Bulevar sumraka*, 1950.).

3. Kvaliteta života kao pokazatelj dostojanstva starosti

Kvaliteta života predmet je zanimanja ljudi gotovo kroz čitavu povijest. Poznato je da se starogrčki filozof Aristotel (384. pr. Kr. – 322. pr. Kr.) u svojim djelima bavio „dobrim životom“ i „blagostanjem“ te je razvijao socijalnu etiku i ideju savršenoga života kao mogućeg (samo)ostvarujućeg koncepta (Smith, 2000.). Ne postoji jednoznačna definicija kvalitete života pa tako ne postoji jedna općevažeca teorija kvalitete života.¹⁷ Svjetska zdravstvena organizacija definirala je kvalitetu života kao osobnu percepciju životne stvarnosti u pogledu vrijednosnih sustava u kojima netko živi, a s obzirom na očekivanja, vlastite ciljeve i standarde.¹⁸ Analizirajući recentna istraživanja o pitanju kvalitete života u starosti, može se zaključiti da autori na različite načine dijele pokazatelje kvalitete života i da ne postoji univerzalan način pristupa ovome problemu. Određen dio autora bavi se isključivo ispitivanjem kvalitete života osoba treće životne dobi čime se naglašava različitost kriterija pri klasifikaciji kvalitete života kod različitih dobnih skupina. Drugi dio autora analizira kvalitetu života s općim pokazateljima koji ukazuju na indeks razine zadovoljstva životom od rane do kasne dobi. Istraživanje koje se bavilo pokazateljima zadovoljstva životom u trećoj životnoj dobi ukazuje na to da osobe koje imaju djecu i osobe koje stanuju u domu umirovljenika pokazuju statistički značajno veći stupanj zadovoljstva životom. Regresijskom analizom utvrđeno je da je unutar osobina ličnosti najznačajniji prediktor zadovoljstva životom emocionalna stabilnost i ekstrovertiranost. Aktivni smisao za humor najznačajniji

¹⁷ Usp. Zdravka LEUTAR – Zrinka ŠTAMBUK – Ana RUSAC, „Socijalna politika i kvaliteta života starijih osoba s tjelesnim invaliditetom“, *Revija za socijalnu politiku*, god. XIV., br. 3. – 4., str. 327. – 346.

¹⁸ Usp. Zrinka LEUTAR – Marija LOVREKOVIĆ, „Kvaliteta života osoba u domovima za starije i nemoćne u Zagrebu“, *Socijalna ekologija*, god. I., br. 19., str. 55. – 79.

je prediktor u zadovoljstvu životom, a tek onda osobine ličnosti kao što su emocionalna stabilnost i ekstraverzija.¹⁹ Govoreći o dostojanstvu starosti, nužno je uočiti povezanost između pokazatelja kvalitete života treće životne dobi. To su prije svega: siromaštvo, zdravlje, socijalni kontakti, aktivnosti i usamljenost. U legislativnim dokumentima Europske unije nerijetko je predmet razmatranja je li institucija umirovljenja pozitivna ili negativna za društvo u cjelini te kako ono djeluje na pojedinca. I dok je jednim umirovljenje blagoslov, drugima je očaj. Istraživanja pokazuju da pojedinci koji su životni vijek proveli u poslovima s manjim obujmom stresa teže podnose odlazak u mirovinu od onih koji obavljaju manje ugodne poslove s više stresa.²⁰ Godine 2012. zaklada „Zajednički put“ provela je istraživački pilot-projekt „Ljudska prava starijih osoba u Gradu Zagrebu“, u suradnji s Istraživačko-obrazovnim centrom za ljudska prava i demokratsko građanstvo Filozofskog fakulteta i Studijskim centrom socijalnog rada Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, koji je ostvaren uz potporu Gradskog ureda za socijalnu zaštitu i osobe s invaliditetom. Krajnja svrha projekta bila je izrada preporuka za unaprjeđenje sustava zaštite i promicanja prava starijih osoba u Gradu Zagrebu na temelju empirijskih pokazatelja i u skladu s idejom aktivnog i društveno uključenog starenja. U dijelu koji se odnosio na ispitivanje dostojanstva starosti u korelaciji s umirovljenjem autorice istraživanja ističu:

Osim u iznimnim slučajevima, odlazak u mirovinu znači naglo i nepovratno stavljanje u mirovanje značajnih ljudskih resursa. U skladu s tim, ne treba čuditi da je otprilike dvije petine ispitanika potvrdilo da su starije osobe kod nas odbačene kao društveno nekorisne i da je njihovo dostojanstvo poniženo. Osjećaj osobnog dostojanstva je relacijska kategorija. Čvrsto je povezana sa sviješću o osobnoj vrijednosti u kontekstu zahtjeva koje društvo postavlja pred pojedinca i uključuje društveno poželjan repertoar znanja, vještina i sposobnosti kojima pojedinac osigurava vlastitu dobrobit i pridonosi dobrobiti društva.²¹

Svjedoci smo mijenjanja paradigme o sposobnostima osoba treće životne dobi zbog čega bi umirovljenje trebalo gledati kao priliku za razvoj osobnog identiteta i ostvarenje osobnih potencijala ako egzistencijalne potrebe pojedinca nisu ugrožene do te mjere da narušavaju dostojanstvo osobe kroz

¹⁹ Usp. Lovorka BRAJKOVIĆ, *Pokazatelji zadovoljstva životom u trećoj životnoj dobi*, Zagreb, 2010.

²⁰ Usp. S. GALIĆ – N. MRČELA TOMASOVIĆ, *n. dj.*

²¹ Vedrana SPAJIC-VRKAŠ – Ines VRBAN – Silvia RUSAC, *Prava osoba starije životne dobi u gradu Zagrebu*, Zagreb, 2013.

gubljenje identiteta. Mirovina nije i ne smije biti društvena smrt. Nadalje, istraživanja koja se odnose na socijalni položaj starijih osoba ukazuju na porazne rezultate koji ukazuju na to da pojedine starije osobe žive u uvjetima siromaštva koji su ispod dostojanstva čovjeka pa je pitanje starosti usko vezano uz kvalitetu života. Na području grada Rijeke postoje mnogobrojni primjeri dobre prakse koji ukazuju na zaključak da se pružanjem relevantnih kulturnih i obrazovnih sadržaja koji su jednako dostupni osobama starije životne dobi nesumnjivo podiže kvaliteta i opće zadovoljstvo životom. „Aktivno starenje poistovjetilo se s kvalitetnim starenjem i odredilo kao sudjelovanje starijih osoba u različitim segmentima života društvene zajednice.“²²

4. Društvene inicijative za povratak dostojanstva starosti

Koncept aktivnog starenja podupiru društvene inicijative koje na starost gledaju kao na društveni resurs. Sveučilišta za treću životnu dob, gerontološki centri i seniorski klubovi samo su neki od pozitivnih oblika afirmacije kvalitete života u starosti pri čemu je velika uloga same lokalne zajednice.

Promjene koje donosi proces starenja, kao što su odlazak u mirovinu, funkcionalna nesposobnost, povećani rizici od bolesti i invalidnosti, financijska ovisnost, socijalna isključenost, gubitak bliskih osoba i sl. rezultiraju potrebom starih ljudi za potporom obitelji, zajednice, ali i organizirane mjere lokalne i šire društvene zajednice, odnosno razvijenost mreža i oblika pristupanja brizi i skrbi o starijim i nemoćnim osobama.²³

Na području Rijeke donesena je Strategija zdravog starenja (2009. – 2013.), Vodič za seniore Primorsko-goranske županije (2017.) te mnogi drugi relevantni dokumenti koji su vezani uz podizanje kvalitete života osoba treće životne dobi. Sveučilište za treću životnu dob u Rijeci i Zagrebu jedini su institucionalni oblik na sveučilišnoj razini u Republici Hrvatskoj koji omogućavaju osobama treće životne dobi uključivanje u programe cjeloživotnoga učenja i obrazovanja, a time i podizanje kvalitete osobnoga života te aktivno uključivanje u život lokalne zajednice. Da uključenost u sadržaje lokalne za-

²² *Isto.*

²³ „Starenje u 21. stoljeću“, *Cenzura plus*, 12. VII. 2016., <<http://cenzura.hr/vijest/starenje-u-21--stoljecu/928>>, (16. II. 2019.).

jednice utječe na (samo)percepciju starijih osoba pokazuje istraživanje²⁴ koje je ispitivalo mišljenje i stavove osoba treće životne dobi o dominantnim stereotipima s kojima se suočavaju osobe u rasponu od 66 do 85 godina na riječkom području. Kvalitativnim istraživanjem obuhvaćeno je devet sudionika (osam ženskoga spola, jedan sudionik muškoga spola). Šestero ispitanika živi u samačkom kućanstvu dok je troje smješteno u institucijskom obliku skrbi, točnije Domu za starije i nemoćne osobe Kantrida. Troje sudionika istraživanja iz kategorije samačkoga kućanstva polaznici su Sveučilišta za treću dob dok su tri ispitanika članovi Kluba za starije osobe Trsat. Svi sudionici imali su vlastite financijske prihode u vidu primanja mirovine. Analizirajući odnos mladih i starijih, sudionici su odnos procijenili pozitivno (na temelju vlastitoga iskustva) premda ističu neprimjereno ponašanje mladih u javnome prijevozu. Što se tiče samopercepcije i percepcije vlastite dobne skupine, rezultati upućuju da se sudionici pozitivnije percipiraju u odnosu na vlastitu dobnu skupinu. Pri ispitivanju prevladavajućih vjerovanja o starima većina sudionika uključena je u aktivnosti koje se nude starijim osobama. „Većina ih je zainteresirana i usmjerena cjeloživotnom učenju što je vidljivo iz iskaza o pohađanju različitih tečajeva i edukacija na Sveučilištu za 3. dob, volonterskom angažmanu te odlasku na brojna putovanja i izlete koji su ujedno prilika za širenje vidika, upoznavanje i druženje s ljudima.“²⁵ Sudionici pozdravljaju medijske sadržaje koji promiču kulturu mladih zanemarujući pritom starije: „Iako prepoznaju slabu zastupljenost starijih u medijskom prostoru, sudionici istraživanja takvu praksu ne prepoznaju diskriminirajućom ili isključujućom za starije osobe.“²⁶ S druge strane, istraživanje provedeno na uzorku mentora slovenskog Sveučilišta za treću životnu dob pokazalo je da oni još uvijek starije promatraju pretežno negativno. Uočeno je da im pridaju pridjeve kao što su: zahtjevni, zaboravni, spori, željni pozornosti, neprilagođeni, tužni, ranjivi, posesivni, ovisni o drugima, bespomoćni, apatični, prestrašeni, nekorisni, lijeni, osamljeni, smanjenih intelektualnih sposobnosti i dr. pri čemu od pozitivnih osobina ističu: aktivni, veseli, ljubazni, spremni pomoći (naročito mladima), zahvalni, velikog znanja i bogatog iskustva, druželjubivi, poslušni,

²⁴ Usp. Ivana DAMJANIĆ, *Stereotipi prema osobama treće životne dobi: iskustva starijih*, Diplomski rad, Rijeka, 2017.

²⁵ *Isto.*

²⁶ *Isto.*

znatiželjni, nasmijani i sl.²⁷ Može se uočiti da je problem stava prema starosti i starenju duboko socijalno-kulturološki uvjetovan fenomen te ne ovisi o stupnju i razini obrazovanja u području andragogije i gerontologije, nego o volji pojedinaca za mijenjanjem stava prema starosti i starenju. Proglašenjem 2012. godine kao Europske godine aktivnog starenja i međugeneracijske solidarnosti suvremena umjetnička strujanja poput analitičkih, konceptualnih, procesualnih i performativnih akcija počinju ukazivati na afirmaciju drukčije slike starosti na pozornici suvremenoga društva. Da predmetu starosti i starenju unutar društvenih inicijativa treba pristupiti multidisciplinarno ukazuje i primjer izložbe u Zagrebu 2013. godine „Ekstravagantna tijela – ekstravagantne godine“ koja ukazuje na slobodniji dijalog s kolektivnim društvenim vrijednostima o pitanju starosti i starenja. Knjiga *Pobvala starosti*²⁸ predstavlja niz eseja o fenomenima karakterističnima za treću životnu dob kojima se pristupa na vedar i svima razumljiv način. Autor kroz četiri poglavlja nastoji približiti fenomen starosti širokoj masi ljudi što ga ubraja u hvale vrijedne književne intervencije. Antropološko-filozofski usmjerena umjetnost dopire do šire mase te na taj način postaje alat društvenih inicijativa za promicanje starosti.

Zaključak

Govoriti o dostojanstvu treće životne dobi znači govoriti o temeljnom ljudskom pravu na zaštitu od izrabljivanja i tjelesnoga i duševnoga zlostavljanja te o zaštiti od diskriminacije i podupiranja prava na sudjelovanje u zajednici bez obzira na životnu dob, rasnu ili etničku pripadnost ili pak invaliditet. U radu se promišljalo o problematici dostojanstva starosti na pozornici suvremenoga društva polazeći od temeljnih *Načela Ujedinjenih naroda za starije ljude* (Rezolucija 46/1991) te trenutačno važećih legislativnih dokumenata. Dominacija udjela starijih osoba u općoj populaciji ukazuje na potrebu promišljanja o postojećoj kvaliteti života osoba treće životne dobi, o nužnosti međugeneracijske povezanosti, koja je nekoć imala ulogu društvene kohezije, te o pokazateljima kvalitete života starijih osoba i mehanizmima koji podupiru dostojanstvo osoba treće životne dobi u suvremenom društvu. Svrha rada

²⁷ Usp. Ana KRAJNC, *Starejši se učimo: Izobraževanje starijih u teoriji in praksi*, Ljubljana, 2016.

²⁸ Vidi Pavao PAVLIČIĆ, *Pobvala starosti*, Zagreb, 2018.

nije bila opisati proces starenja i starosti, nego apelirati na mogućnosti treće životne dobi i njezine važnosti za društvo u cjelini. Navedeno se posebno željelo naglasiti u dijelu koji se odnosio na razmatranje mitova, predrasuda i stereotipa o starosti te pojave kao što je ageizam uzimajući u obzir povijesne i kulturne tokove razmatranja fenomena.

Omasovljeni mediji (televizija, video, novine, fotografija i dr.) zavlada su mentalnim prostorom globalnoga društva te nerijetko u nedostatku stvarnog kontakta između mladih i starijih postaju jedini izvor međugeneracijskog kontakta stvarajući pritom plodno tlo za razvoj obostranog ageizma (mladi prema starijima, stariji prema mladima), stvaranje mita o „besmrtnosti“ te odbacivanje starenja i starosti u različitim filmskim uprizorenjima. Da društvene inicijative i povećanje indikatora kvalitete života osoba treće životne dobi zaista mogu učiniti promjene i po pitanju percepcije medijskog sadržaja starijih, pokazuju rezultati istraživanja na uzorku osoba/polaznika Sveučilišta za treću životnu dob. Sudionici, naime, slabu zastupljenost starijih u medijskom prostoru i slavljenje kulta mladosti ne doživljavaju kao diskriminirajuću za starije osobe. Taj se rezultat može povezati sa stupnjem korelacije uključenosti ovih ispitanika u društvenu zajednicu i njihova zdravstvenoga statusa jer se aktivan pojedinac ne osjeća diskriminiran, nego postaje aktivan sudionik života unutar lokalne zajednice. Na žalost, nerijetko je uključenost u društveno-kulturne sadržaje za osobe treće životne dobi samo povlastica manjine. Odlazak u mirovinu danas je nalik društvenoj smrti, no u ovoj kontemplativnoj fazi života gubitak identiteta može postati predmetom zaoštavanja problema unutar socijalno-političke slike društva. Govoreći o dostojanstvu starosti, nužno je uočiti povezanost između pokazatelja kvalitete života treće životne dobi. To su prije svega: siromaštvo, zdravlje, socijalni kontakti, aktivnosti i usamljenost. Prikaz provedenih istraživanja ukazuje na postojanje mnoštva pokazatelja kvalitete života, no nameće se zaključak da ne postoji univerzalan način pristupa ovome problemu. Umjetničkim intervencijama (likovnim, filmskim, književnim) problematika starenja i starosti ulazi u (dis)kontinuitet između povijesnih i svjetskih strujanja koja u konačnici generiraju pitanje s početka rada: Koliko nam još dokumenata i strategija treba da bi starost dobila svoje dostojanstvo? Doneseni dokumenti na svjetskoj i europskoj razini ukazuju na oprečne i ambivalentne tendencije: s jedne strane živimo u vremenu začetka

društvenih inicijativa i intervencija za dostojanstvenu starost dok se s druge strane širi pojava marginalizacije osoba treće životne dobi pod utjecajem omasovljenih medija unutar kapitalističkih mehanizama koje hrane tzv. kult mladosti i zamagljuje društveno povijesni identitet starosti. Jedino kroz povezanost znanosti, književnih i umjetničkih intervencija i diskursa možemo doći do jačanja identiteta i kulture starosti te do povratka jakih međugeneracijskih veza kako bismo starosti vratili dignitet koji joj (oduvijek) pripada.

=Mateo Jurčić ♦ Andrea Miljko ♦ Lucija Mandić=

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

mateo.jurcic@ff.sum.ba – andrea.miljko@ff.sum.ba – lucija.mandic@ff.sum.ba

UDK: 342.721:004.738.5

Prethodno priopćenje

SIGURNOSNA RAZMJENA PODATAKA DRUŠTVENIM MREŽAMA: PRAVO NA OSOBNOST I PRAVNA ZAŠTITA OSOBNIH PODATAKA

Sažetak

Društvene mreže, koje su postale globalni komunikacijski fenomen, danas su u uporabi na svim društvenim razinama. Svi aspekti globalizacije utjecali su na korisnike da stvaraju vlastite profile s osobnim podacima i objavljuju ih na mreži. Mnogi od tih korisnika društvenoga umrežavanja svakodnevno objavljuju ili daju osobne podatke. Promatrajući proces uvoza podataka iz društvenih mreža u raznorazne internetske aplikacije, postavlja se i pitanje je li to pravno utemeljeno. Koji su podatci obuhvaćeni? Jesu li pretežito osobne naravi i u koje se svrhe mogu koristiti takvi podatci? Jesu li ti podatci pouzdano zaštićeni? Ovo su važna pitanja na koja bi svaki korisnik trebao znati odgovor. Odgovori se odnose na privatnost i načela zaštite osobnih podataka. U ovom će se radu razmotriti pitanja društvenih mreža u kontekstu pravnoga okvira za zaštitu podataka, dat će se uvid u temeljne pojmove koji se odnose na osobne podatke, zaštitu podataka i opasnosti s kojima su korisnici svakodnevno suočeni. Bit će prezentirani rezultati istraživanja navika korisnika društvenih mreža u smislu otkrivanja osobnih podataka, rizicima s kojima su korisnici izloženi, zaštiti i zlouporabi njihovih podataka.

Ključne riječi: društvene mreže; podatci; sigurnost podataka; pravna zaštita

SAFETY EXCHANGE OF DATA THROUGH SOCIAL MEDIA: THE RIGHT TO IDENTITY AND LEGAL PROTECTION OF PERSONAL DATA

Abstract

Social media, which represent a global communication phenomenon, are used by all parts of the society today. All aspects of globalization have influenced users to create

profiles with personal data and to publish personal data online. Many of them publish or give out personal data daily. Watching the process of importing data from social media to various internet applications raises the question of the existence of legal foundation for those actions. Which data are included? Are they private in nature and for which purposes can such data be used? Are the data protected in a reliable way? These are important questions to which every user should know the answer. The answers refer to privacy and principles of personal data protection. This paper will examine the questions of social media in the context of data protection legal framework and an insight into basic term relating to personal data, data protection and dangers which users are facing daily will be given. The paper will also present a research about the habits of social media users in the sense of revealing personal data, the risks to which the users are exposed, protection and misuse of their data.

Keywords: social media; data; safety of data; legal protection

Uvod

S više od milijardu korisnika povezanih društvenim mrežama korisnikova privatnost postaje goruća tema mnogih rasprava u medijima te predmetom istraživanja unutar akademske zajednice. Društvene mreže, kao globalni komunikacijski fenomen, danas su u uporabi na svim društvenim razinama i neovisno o dobi i spolu premošćuju prostorna i vremenska ograničenja. Svi aspekti globalizacije utjecali su na korisnike da stvaraju vlastite profile s osobnim podacima, objavljuju ih i dijele s ostalim korisnicima na mreži. Iako profil na društvenim mrežama donosi određene prednosti, kao što su povezanost i upoznavanje s ostalim korisnicima, dijeljenje iskustava, ideja, interesa, postignuća, otkrića itd., ima i svoj rizik, čega možda nismo ni svjesni. Postojanjem rizika ne će se umanjiti prednosti društvenih mreža i njihova korist, nego je cilj korisnike društvenih mreža upozoriti na moguću zlorababu podataka i njezine posljedice. Promatrajući proces uvoza podataka iz društvenih mreža u raznorazne internetske aplikacije, postavlja se i pitanje je li to pravno utemeljeno. Koji su podaci obuhvaćeni? Jesu li pretežito osobne naravi i u koje se svrhe mogu koristiti takvi podaci? Jesu li ti podaci pouzdano zaštićeni? Gdje se pohranjuju te koliko će se dugo koristiti ili biti pohranjeni na nekom mjestu? Kroz ovaj rad pokušat ćemo odgovoriti na navedena pitanja te dati uvid u to kako studenti Sveučilišta u Mostaru gledaju na poimanje osobnih

podataka, kao i njihovu objavu na društvenim mrežama te kakvi su njihovi stavovi o privatnosti.

1. Privatnost i sigurnost društvenih mreža

Društvene mreže (engl. *social networks*) globalni su komunikacijski fenomen te su postale dio svakodnevnoga privatnoga i poslovnoga života. Kao što znamo, specifično obilježje društvenih mreža je u slobodi i jednostavnosti pristupa mrežama na načelu odabira neke specifične mreže prema potrebama i interesima.¹ Međutim, dijeljenje informacija s korisnicima društvenih mreža može dovesti do kršenja pravila privatnosti i sigurnosti.

Postoje mnogobrojne opasnosti koje mogu ugroziti sve korisnike na društvenim mrežama: ovisnost o društvenim mrežama, *cyberbullying*, zatim razni uznemiravajući sadržaji, nasilje, zloraba informacija i slično. Većina korisnika na društvenim mrežama objavljuje svoje pravo ime i prezime, osobnu fotografiju, broj telefona te bez imalo oklijevanja ostale osobne podatke. Tako se svjesno odričemo dijela svoje privatnosti. Zapravo, na internetu se često otkrivaju mnogi osobni podatci jer se zaborave uključiti mogućnosti zaštite privatnosti ili se ustupa više podataka nego što je to potrebno.²

Naveli smo neke sigurnosne prijetnje društvenih mreža. Te je prijetnje moguće podijeliti u četiri skupine:

- *prijetnje privatnosti* koje se odnose na prikupljanje digitalnih zapisa o korisnicima, prikupljanje sporednih podataka poput IP adrese, vremena uspostavljanja i trajanje povezanosti s mrežom, poslana i primljene poruke itd., prepoznavanje lica korisnika na fotografijama i oznake na fotografijama te ujedno i otkrivanje podataka pomoću fotografija, otkivanje lokacija korisnika, otkivanje uređaja koji korisnik koristi, nemogućnost potpunog brisanja korisničkog računa i slično
- *prijetnje mrežama i podacima* neželjenim porukama ili tzv. popularnim spamovima, virusima i crvima, DoS napadima, krađom lozinki i povjerljivih podataka i slično.

¹ Usp. Anđelko MILARDOVIĆ, *Globalno selo: Sociologija informacijskog društva i cyber kulture*, Zagreb, 2010., str. 108.

² Usp. Parry AFTAB, *Kako prepoznati opasnosti interneta – vodič za škole i roditelje*, Zagreb, 2003., str. 76. – 77.

- *prijetnje identitetu* koje se ponajprije odnose na *phishing* napade, slučajno otkrivanje podatka, lažni profili
- *društvene prijetnje* kao što su uhođenje, *cyber* nasilje, industrijska špijunaža, što donosi gubitak intelektualnog vlasništva, pristup imovini ili pak ucjenjivanje zaposlenika tvrtki čije su žrtve.

Svaka od navedenih skupina prijetnji ima svoje rizike koji ne trebaju biti zanemareni kada koristimo društvene mreže ili pak ostale internetske usluge.³

Za sigurnost samih podataka važnu ulogu imaju informacijski sustavi, odnosno informacijska sigurnost koja mora biti usklađena s određenim ISO standardima. U kontekstu računalnih sustava imamo tri dimenzije informacijske sigurnosti (zaštita informacija kontrolnim pristupom):

- povjerljivost (zaštita od neovlaštenih informacija o čitanju)
- integritet (zaštita od neovlaštenog pisanja informacija)
- dostupnost (zaštita od djelovanja koja sprečavaju razuman pristup legitimnim korisnicima njihovim sustavima).⁴

U vezi s *online* privatnošću, razlikujemo tri vrste:

- informacijska privatnost (kontrola nad obrađivanjem i prijenosom osobnih podataka na mreži)
- socijalna privatnost (reguliranje blizine i udaljenosti prema drugima na mreži)
- osobna privatnost (percipirana kontrola preko emocionalnih i kognitivnih rezultata).

Trenutačna studija razmatra drugu vrstu. Usredotočimo se na postavke privatnosti u društvenim medijima jer imaju važnu ulogu u tom smislu pružajući mehanizam za socijalnu privatnost.

U suvremenom užurbanom svijetu ugrožavanje prava na privatnost ima za posljedicu ugrozu informacijske osobnosti koja se u najužem smislu riječi definira kao zahtjev pojedinaca, grupa ili institucija da samostalno odluče kada će, kako i koje informacije o sebi ustupiti drugima. U širem, općeprihvaćenom značenju, termin informacijske osobnosti zapravo se definira pojmom informacijska sigurnost pod kojim se podrazumijeva da pojedinac, u uvjetima informacijskog društva, odlučuje kada, kome, koliko i

³ Usp. CARNet CERT & LSS, *Sigurnosni rizici društvenih mreža*, Zagreb, 2009., str. 10. – 13.

⁴ Usp. FIPS, *Standards for Security Categorization od Federal Information and Information System*, Gaithersburg, 2004., str. 1. – 2.

kako će priopćiti osobne podatke, vodeći računa o svojim pravima i potrebama, ali i o pravima i potrebama zajednice u kojoj živi.⁵

1.1. Sigurnost podataka na društvenim mrežama: primjer Facebooka

Pravo na zaštitu osobnih podataka, jednako kao i pravo na osobnost i privatnost jedno je od temeljnih ljudskih prava. Zbog razvoja suvremenih informacijskih i komunikacijskih tehnologija ovo će pravo dobivati sve više na značaju jer se nerijetko može svjedočiti o njegovu izravnome kršenju, kao i zloporabi suvremenih medija, poput interneta, koji omogućuju da se praktički svaki podatak može objaviti i nakon toga nekontrolirano širiti.

Porastom društvenih mreža (Facebook, Instagram, Twitter i dr.) osobni podatci korisnika sve su više podložni nadzoru, ali i robnoj razmjeni. Postavljanjem svojih osobnih podataka na društvenim mrežama korisnici omogućuju trećoj strani lak pristup tim podacima. Tek u posljednje vrijeme, nakon višegodišnjih kritika upućenih Facebooku i drugim društvenim mrežama, raznih stručnjaka iz područja informacijskih i komunikacijskih znanosti te stručnjaka za zaštitu podataka, svijest o važnosti upravljanja osobnim podacima na društvenim mrežama lagano se budi i korisnici sve više daju pozornost postavkama privatnosti kao i pravilima o zaštiti podataka. Razlog tomu jest i činjenica da je Mark Zuckerberg u više navrata šokirao javnost svojim potezima dodavanjem novih funkcionalnosti svojoj društvenoj mreži te tako uvelike zadirao u privatnost svojih korisnika – od opcije za prepoznavanje lica preko uvođenja *Timelinea*, koji je ponovno otkrio neke zaboravljene detalje iz prošlosti, pa do nedavnog slučaja s Cambridge Analyticom.

Od ožujka 2018. ne stišava se bura upravo oko te afere vezane za društvenu mrežu Facebook kada je u javnost dospjela informacija o tome kako je analitičarska tvrtka Cambridge Analytica iskoristila ovu popularnu društvenu mrežu i zloupotrijebila gomilu korisničkih podataka bez saznanja samih korisnika. Godine 2014. prikupljeni podatci o više desetaka milijuna korisnika iskorišteni su u izgradnju informacijskoga sustava za profiliranje glasača kako

⁵ Marija BOBAN, „Pravo na privatnost i pravo na pristup informacijama u suvremenom informacijskom društvu“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. XLIX., 2012., str. 7. – 8.

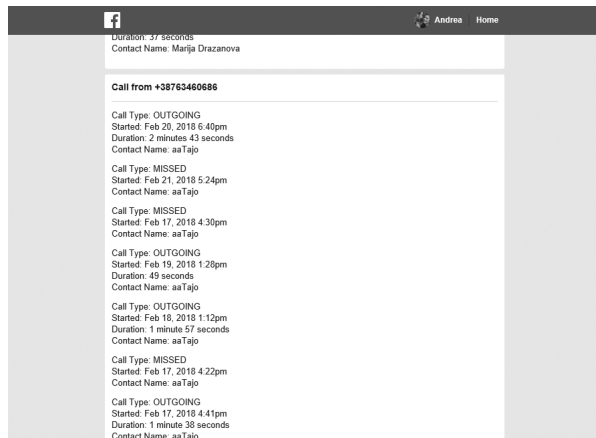
bi se personaliziranim oglašavanjem glasačima promijenilo političko mnijenje. Danas je poznato da je tvrtka Cambridge Analytica, između ostaloga, surađivala s voditeljem političke kampanje američkoga predsjednika Donalda Trumpa te je njihov sustav korišten i u pobjedničkoj Brexit kampanji.⁶ Prema navodima bivšega zaposlenika Cambridge Analytica Christophera Wylieja podatci su prikupljeni preko aplikacije Thisisyourdigitallife koju su napravili znanstveni suradnici Aleksandra Kogana sa Sveučilišta Cambridge. Kroz svoju tvrtku Global Science Research (GSR), u suradnji s Cambridge Analyticom, platio je stotinama tisuća korisnika sudjelovanje na testu osobnosti za navodno prikupljanje podataka u akademske svrhe. Međutim, nisu prikupljeni samo podatci korisnika aplikacije, nego i njihovih Facebook prijatelja, što je dovelo do baze podataka s osobnim podacima više od 87 milijuna korisnika Facebooka. Algoritam i baza podataka zajedno su činili snažan politički alat.

1.2. Niste na Facebooku? Nema veze, on vas svejedno prati

Pored same činjenice da je zlorabljena tolika količina osobnih podataka, iz dana u dan postaje jasnije da Facebook u svojim velikim data centrima sprema i one podatke koje nitko nije očekivao da će ih tamo pronaći. Korisnici društvenih mreža morali su više-manje znati da te iste društvene mreže mogu imati saznanja o njima kroz korisnikove klikove, navike surfanja, ali i kroz informacije koje su sami korisnici tamo postavili. Međutim, ono što iznenađuje jest činjenica da korisnici Facebooka, koji se odluče na preuzimanje svojih podataka iz arhive, pored vlastitih objava i podataka o prijateljima mogu pronaći i podatke o svojim dolaznim i odlaznim pozivima i SMS porukama (tzv. meta podatke), IP adrese s kojih su se spajali na tu društvenu mrežu, kao i oglašivačke preferencije i mnoge druge osjetljive podatke. Iako je Facebook dao službenu izjavu u kojoj navodi da neke podatke o kontaktima s telefona prikupljaju, ali samo prilikom instalacije same aplikacije na android pametni telefon i da se ti podatci ne ažuriraju i ne prodaju, ipak su mnogi korisnici

⁶ Usp. Carole CADWALLADR - Emma GRAHAM-HARRISON, „Revealed: 50 million Facebook profiles harvested for Cambridge Analytica in major data breach“, *The Guardian*, 17. III. 2018., <<https://www.theguardian.com/news/2018/mar/17/cambridge-analytica-facebook-influence-us-election>>, (20. V. 2018.).

dokazali da je prikupljanje rađeno u više navrata i kroz duže vremensko razdoblje.

Slika 1.: Prikaz osobnih podataka korisnika (telefonskih poziva) preuzet iz arhive Facebooka

Dok je uporaba podataka i podatkovnih sustava omogućila svijetu uzbudljive novitete poput umjetne inteligencije, strojnog učenja i personalizirane digitalne trgovine, zbog nepostojećih regulacija bilo je samo pitanja vremena kada će se pojaviti i zlouporaba osobnih podataka prikupljenih preko raznoraznih sustava za upravljanje društvenim odnosima (Social CRM)⁷ koji organizacijama omogućuju učinkovitiji pristup klijentima.

Zbog sve češćih „curenja“ podataka od raznoraznih davatelja internetskih usluga, koje nije zaobišlo ni velike tvrtke kao što su Apple, Google, Ebay, Uber i druge, te naposljetku zbog posljednje afere s Facebookom, zaštita osobnih podataka postaje tema koja će definirati 2018. godinu.

1.2.1. Što je sve osobni podatak?

Kroz rad smo u više navrata spominjali pojmove podatka i osobnih podataka pa se postavlja i pitanje što su zapravo ti pojmovi?

Što se tiče samog pojma *podatak*, prema Zakonu o tajnosti podataka, Narodne novine br. 79/2007, „podatak je dokument, odnosno svaki napisani, umnoženi, nacrtani, slikovni, tiskani, snimljeni, fotografirani, magnetni, optički, elektronički ili bilo koji drugi zapis podatka, saznanje, mjera, postupak,

⁷ Social CRM (Content Relationship Management) – sustavi za upravljanje društvenim odnosima s klijentima.

predmet, usmeno priopćenje ili informacija, koja s obzirom na svoj sadržaj ima važnost povjerljivosti i cjelovitosti za svoga vlasnika.“⁸

Međutim, postavlja se i pitanje što je to osobni podatak koji je nama puno važniji.

Prema zakonu Europske unije, osobni podatci definirani su kao „bilo koji podaci vezani za fizičku osobu (dalje u tekstu: ‘subjekt obrade podataka’) kojoj je utvrđen identitet ili onu kojoj se može izravno ili neizravno utvrditi identitet, a posebno pozivanjem na identifikacijski broj ili na jedan ili više čimbenika karakterističnih za fizički, fiziološki, mentalni, ekonomski, kulturni ili socijalni identitet te osobe.”⁹

Ukratko možemo reći da su osobni podatci: ime i prezime, adresa stanovanja, e-adresa, IP i MAC adresa, GPS lokacija, RFID tagova i kolačića na web stranicama, telefonski broj, fotografija, videosnimke pojedinaca, OIB, biometrijski podatci (otisak prsta, snimka šarenice oka), genetski podatci, podatci o obrazovanju i stručnoj spremi, podatci o plaći, podatci o kreditnom zaduženju, podatci o računima u banci, podatci o zdravlju, seksualnom određenju, glas i mnogi drugi podatci koji se odnose na pojedinca čiji je identitet utvrđen ili se može utvrditi.

1.2.2. Opća uredba o zaštiti podataka – GDPR

Važno je naglasiti da je potrebno primjenjivati niz tehničkih i pravnih pravila i smjernica kako bismo osigurali što veću sigurnost podataka. Jedan od načina kojim Europska unija želi regulirati zaštitu podataka jest *Opća uredba o zaštiti podataka – GDPR (General Data Protection Regulation)*, koja je stupila na snagu 25. svibnja 2019. nakon što su tvrtke prošle dvogodišnje razdoblje prilagodbe na novu regulativu. Cilj uredbe je izjednačiti sve zakone vezane za zaštitu osobnih podataka na cijelom prostoru Europske unije te vratiti potrošačima kontrolu nad njihovim podacima, što uključuje upravljanje i dijeljenje osobnih podataka s trećim stranama. GDPR se ne odnosi isključivo na davatelje internetskih usluga, nego i na banke, davatelje usluga zdravstvene zaštite, osiguravajuće kuće i druge tvrtke koje prikupljaju osjetljive podatke. Važno je napomenuti da se ova uredba primjenjuje i na poduzeća i organizacije (javne i

⁸ „Zakon o tajnosti podataka“, *Narodne novine-Službeni list Republike Hrvatske*, 2007., čl. 2.

⁹ „Poslovnik o obradi i zaštiti osobnih podataka u Eurojustu“, *Službeni list Europske unije*, 2005., C 68/01, čl. 1.(h).

privatne) koje imaju sjedište izvan Europske unije, no pružaju robu ili usluge u Europskoj uniji. Pritom nije važno u kojem su obliku podatci, pisanom ili elektroničkom. Isto tako, treba istaknuti koje to informacije štiti GDPR uredba:

- informacije o identitetu osobe:
 - ime
 - adresa
 - podatci osobne iskaznice
- Web podatke:
 - lokacija korisnika
 - *cookie* podatke
 - IP adresu
 - RFID (*radio frequency identification*)
- biometrijske podatke
- rasu, etničku pripadnost
- zdravstveno stanje i genetičke podatke
- spolnu orijentaciju
- političke stavove.¹⁰

2. Istraživanje

2.1. Ciljevi istraživanja, postupak i metode obrade podataka

Cilj je ovoga istraživanja ispitati upoznatost studenata Sveučilišta u Mostaru s dijeljenjem osobnih podataka na društvenim mrežama. Svjesni smo, naime, činjenice da mnogi dijele svoje podatke na društvenim mrežama i ostalim internetskim stranicama ili trgovinama bez imalo razmišljanja gdje će ti podatci završiti i tko će se njima služiti.

¹⁰ Usp. „Vodič kroz GDPR za početnike“, *GDPR informer*, <<https://gdprinformer.com/hr/vodic-kroz-gdpr>>, (30. V. 2018.).

Ispitivan je uzorak od 439 studenata različitih studijskih grupa na pred-diplomskoj i diplomskoj razini. Istraživanje je provedeno tijekom travnja i svibnja 2018. godine preko *online* anketnog upitnika od 20 pitanja, a odnosio se na osobne karakteristike ispitanika te na njihove navike korištenja i rada na društvenim mrežama. Za ispunjavanje anketnoga upitnika bilo je predviđeno vrijeme u trajanju od 15 minuta.

Radi ostvarivanja postavljenih ciljeva ovoga istraživanja koristile su se sljedeće statističke metode i analize: metode deskriptivne statistike (aritmetička sredina, standardna devijacija, frekvencije), hi-kvadrat test, t-test i analiza varijance (ANOVA), a podatci su prikazani u tablicama i grafikonima.

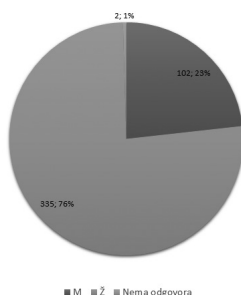
2.2. Hipoteze istraživanja

Cilj je istražiti kakva je upoznatost studenata Sveučilišta u Mostaru s dijeljenjem osobnih podataka na društvenim mrežama, odnosno istraživanje će biti vezano uz osobne stavove studenata o važnosti zaštite privatnosti na društvenim i/ili internetskim mrežama. Pretpostavlja se da su sve osobe koje će sudjelovati u istraživanju korisnici društvenih mreža ili pak interneta. U svome istraživanju postavili smo tri istraživačke hipoteze, od kojih je prva i temeljna hipoteza.

- H1: Pretpostavlja se da su studenti upoznati s pravilima i načinima dijeljenja osobnih podataka na internetskim i/ili društvenim mrežama.
- H2: Pretpostavlja se da će studenti koji su tijekom obrazovanja imali više kolegija koji su sadržajno uključivali informiranje o dijeljenju podataka na internetu i općenito upravljanje osobnim podacima (Pravni fakultet, Studij informatike s Fakulteta prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti, Studij informacijskih znanosti s Filozofskog fakulteta, Studij računarstva s Fakulteta strojarstva, računarstva i elektrotehnike) biti više upoznati u odnosu na ostale fakultete i studijske grupe pojedinih fakulteta.
- H3: Pretpostavlja se da će postojati razlika među studentima Pravnoga fakulteta, Studija informatike s FPMOZ-a, Studija informacijskih znanosti s FF-a i Studija računarstva i da će studenti Informacijskih znanosti biti bolje upoznati s pravilima korištenja i upravljanja osobnim podacima.

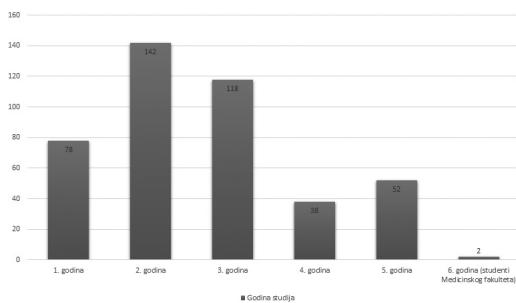
2.3. Uzorak istraživanja

Istraživanje je provedeno na prigodnom uzorku od 439 studenata Sveučilišta u Mostaru od čega 102 sudionika muškoga spola (23,2 %) i 335 sudionika ženskoga spola (76,31 %). Dvoje sudionika (0,49 %) nije odgovorilo na pitanje o spolu (*graf 1.*). Prosječna dob sudionika je 22 godine ($M = 21,73$; $Sd = 2,64$; min. = 18; maks. = 38). Od 439 ispitanika njih 99,1 % ima otvoren profil na društvenim mrežama, a samo 0,9 % nema.

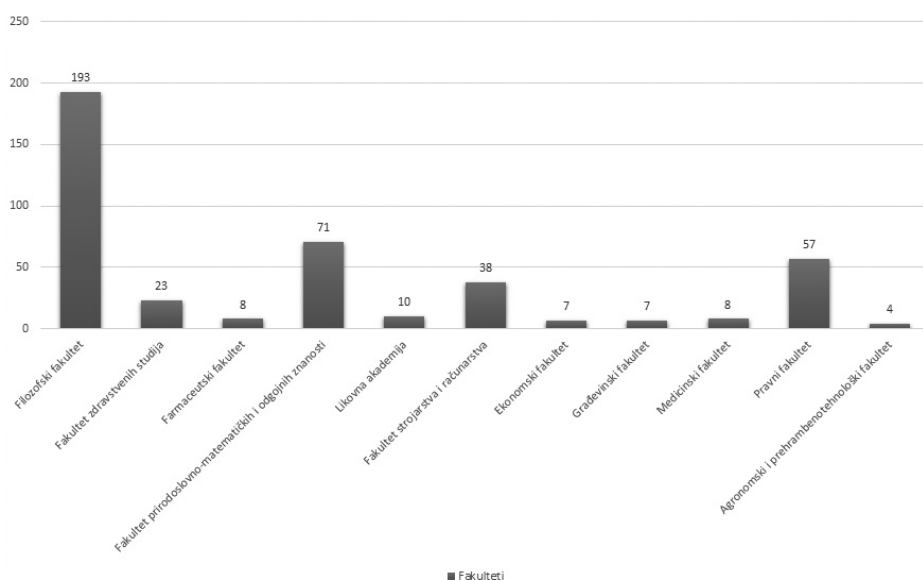
Graf 1.: Prikaz uzorka prema spolu (N = 439)

U ukupnom uzorku najviše su zastupljeni studenti druge godine studija (33 %), a najmanje studenti treće godine studija (8,8 %) i šeste godine studija (0,5 %), koja se u ovome slučaju odnosi samo na studente Medicinskoga fakulteta. Točnije, ukupno 430 sudionika odgovorilo je na pitanje o godini studija: 78 (18,1 %) – prva godina studija, 142 (33 %) – druga godina studija, 118 (27,5 %) – treća godina, 38 (8,8 %) – četvrta godina studija, 52 (12,1 %) – peta godina studija, 2 (0,5 %) – šesta godina studija (*graf 2.*).

Graf 2.: Prikaz raspodjele uzorka prema godini studiranja (N = 430)

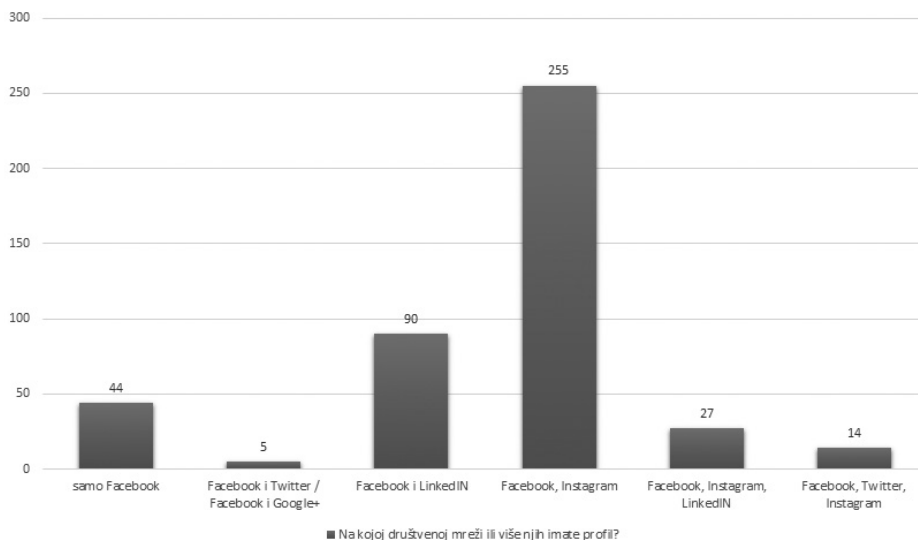
Što se tiče zastupljenosti studenata po fakultetima, 426 sudionika odgovorilo je na ovo pitanje: Filozofski fakultet – 193 (44,3 %), Fakultet zdravstvenih studija – 23 (5,3 %), Farmaceutski fakultet – 8 (1,8 %), Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti – 71 (16,3 %), Likovna akademija – 10 (2,3 %), Fakultet strojarstva i računarstva – 38 (8,5 %), Ekonomski fakultet – 7 (4,1 %), Građevinski fakultet – 7 (1,6 %), Medicinski fakultet – 8 (1,8 %), Pravni fakultet – 57 (13,1 %) i Agronomski i prehrambeno-tehnološki – 4 (0,9 %).

Graf 3.: Prikaz raspodjele uzorka prema fakultetima (N = 426)

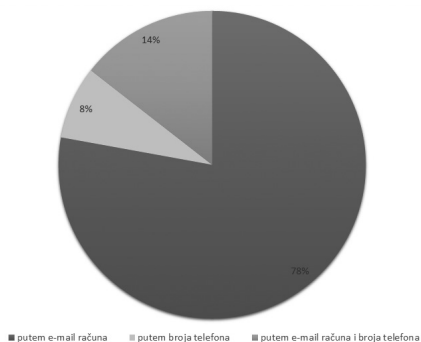
2.4. Rezultati istraživanja

Sudionici, njih 435, odgovorilo je na pitanje na kojim društvenim mrežama ili više njih imaju profil. Kao što možemo i vidjeti na 4. grafu, društvene mreže koje su najviše zastupljene kod uzorka su Facebook i Instagram, s postotkom od 58,6, što je i bilo očekivano s obzirom na to da su to najpopularnije dvije mreže danas među mladima.

Graf 4.: Prikaz odgovora na pitanje „Na kojoj društvenoj mreži ili više njih imate profil?“ (N = 435)

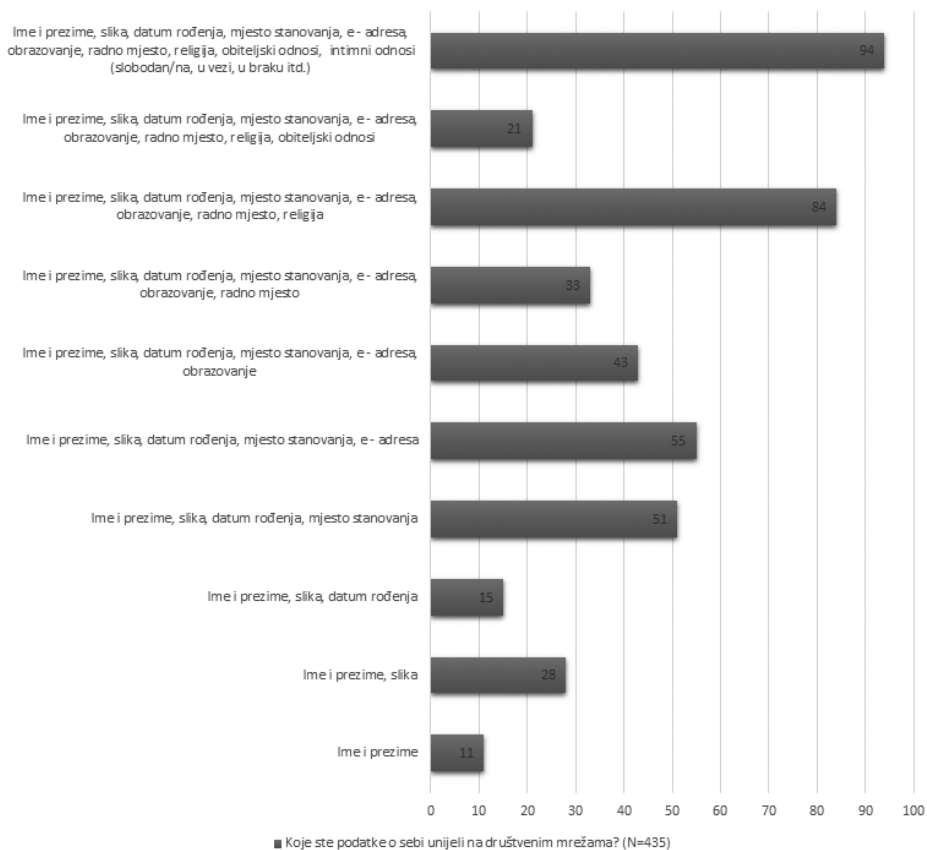
Osim podataka o tome na kojim društvenim mrežama studenti imaju svoje profile važan je i podatak o tome na koji način to čine, odnosno putem čega se prijavljuju na društvene mreže.

Graf 5.: Prikaz odgovora na pitanje „Na koji se način prijavljujete na društvene mreže?“ (N = 436)

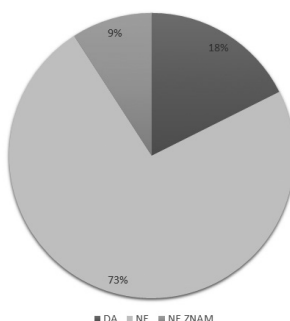
Na 6. grafu mogu se vidjeti podatci koje sudionici ankete unose prilikom prijave i dovršavanja profila na različitim društvenim mrežama i tako ih dijele s drugim korisnicima mreža. Vidljivo je da većina studenata (21,8 %) „otkriva“ svoje osobne podatke na društvenim mrežama uključujući ime i prezime, fotografiju, datum rođenja, mjesto stanovanja, e-adresu, obrazovanje, radno

mjesto, religiju, svoje obiteljske i intimne odnose. Samo 11 sudionika, odnosno 2,5 %, studenata otkriva samo svoje ime i prezime.

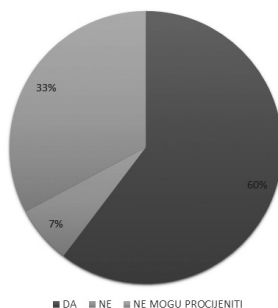
Graf 6.: Prikaz odgovora na pitanje „Koje ste podatke o sebi unijeli na društvenim mrežama?“ (N = 435)

Većina studenata, čak njih 320 (73,2 %) od 437 pristiglih odgovora, ne postavlja nepoznatim korisnicima svoje osobne podatke koje su naveli vidljivima, dok njih 77 (17,6 %) ipak te podatke dijele i s osobama koje ne poznaju (graf 7.).

Graf 7.: Prikaz odgovora na pitanje „Jesu li osobni podatci koje ste naveli na navedenoj društvenoj mreži ili više njih javni (vidljivi i osobama s kojima niste povezani preko društvene mreže)?“ (N = 437)

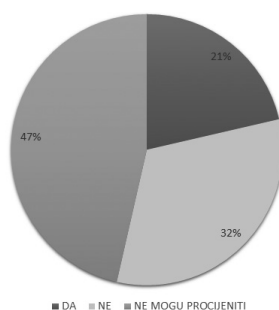
Što se tiče opasnosti koje se pojavljuju na društvenim mrežama, većina studenata (263, odnosno 60,3 %) smatra da je dovoljno informirana. Zanimljivo je da čak 143 studenta, odnosno 32,8 %, ne može procijeniti jesu li dovoljno informirani ili ne o opasnostima koje vrebaju na društvenim mrežama, što je neočekivano ako uzmemo u obzir da studenti mogu samostalno provjeriti i saznati više o internetskim opasnostima i barem se minimalno informirati kako bi bili sigurni (*graf 8.*).

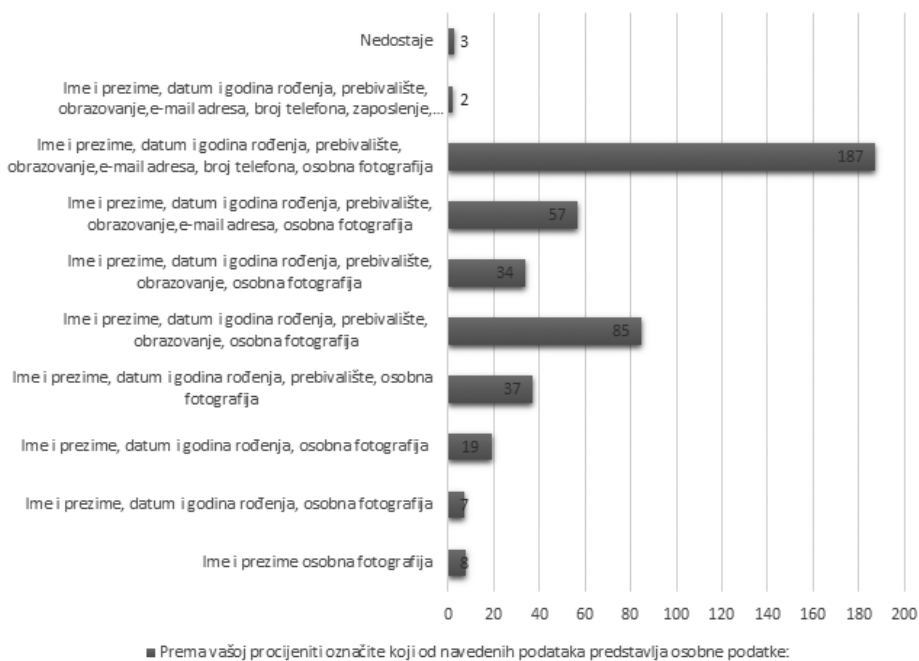
Graf 8.: Prikaz odgovora na pitanje „Jeste li dovoljno informirani o internetskim opasnostima na društvenim mrežama?“ (N = 436)

Većina studenata nije mogla procijeniti, čak 202 (46,4 %), jesu li osobni podatci koje su naveli na društvenim mrežama izloženi internetskim opasnostima (*graf 9.*). Postavlja se pitanje zašto je većina studenata dala takav odgovor. Je li možda razlog tomu što ne znaju što su zapravo osobni podatci ili pak ne znaju koje su to sve internetske opasnosti na društvenim mrežama? Možemo se referirati na postotke iz pitanja koje je također postavljeno studentima

o tome što su od navedenih podataka osobni podatci i time pokušati razmotriti razlog nemogućnosti samoprocjene iako razloga može biti više. Vidimo da većina studenata različito poima osobne podatke koje navode na društvenim mrežama, a tri studenta nisu dala nikakav odgovor (graf 10.).

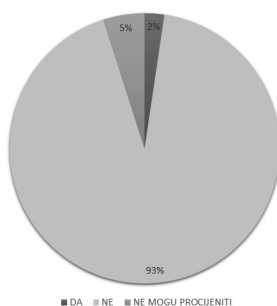
Graf 9.: Prikaz odgovora na pitanje „Jesu li osobni podatci koje ste naveli na navedenoj društvenoj mreži, ili više njih, izloženi internetskim opasnostima?“ (N = 435)

Graf 10.: Prikaz odgovora na pitanje „Prema vašoj procijeni označite koji od navedenih podataka predstavlja osobne podatke.“

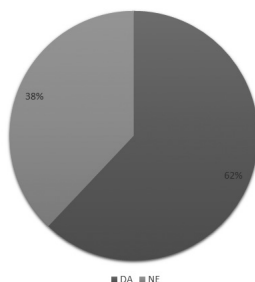
Na pitanje jesu li bili žrtve internetske opasnosti, većina studenata odgovorila je negativno, njih 394 (92,7 %), 10 studenata (2,4 %) dalo je potvrđan odgovor, a 21 student (4,9 %) nije mogao procijeniti jesu li bili žrtve internetske opasnosti (*graf 11.*).

Ako su studenti potvrđno odgovorili na prethodno pitanje, odnosno bili su žrtve internetske opasnosti, trebali su navesti o kojoj je vrsti internetske opasnosti riječ. Neki su odgovorili da su se suočili s krađom identiteta, s lažnim profilima na Facebooku, da su bili žrtve *cyber* nasilja i verbalnih napada, da su im zlorabljene fotografije i hakirani profili, da su im slani virusi preko poruka i slično.

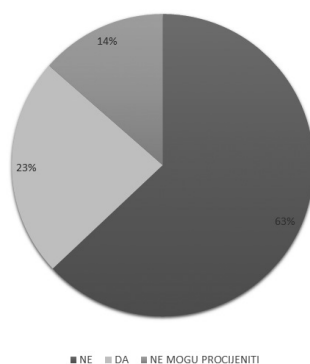
Graf 11.: Prikaz odgovora na pitanje „Jeste li na navedenoj društvenoj mreži ili više njih bili žrtva internetske opasnosti?“ (N = 425)

O tome provjeravaju li i prikupljaju li studenti podatke o određenim osobama ili događajima preko društvenih mreža ili više njih iako nemaju profil na društvenim mrežama, 270 studenata, odnosno 62,1 %, dalo je potvrđan odgovor, a 165 studenata, odnosno 37,9 %, nije prikupljalo podatke o osobama ili događajima (*graf 12.*).

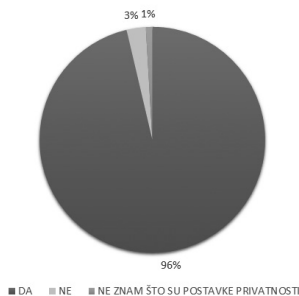
Graf 12.: Prikaz odgovora na pitanje „Jeste li preko navedene društvene mreže ili više njih prikupljali podatke o određenoj osobi ili događaju (čak i ako nemate profil na društvenim mrežama)?“ (N = 435)

Većina studenata, njih 274, odnosno 63 %, smatra da ne postoji privatnost na društvenim mrežama, 102 studenta (23,4 %) smatra da postoji privatnost na društvenim mrežama i njih 59 (13,6 %) ne može procijeniti navedenu tvrdnju (*graf 13.*).

Graf 13.: Prikaz odgovora na pitanje „Prema Vašem mišljenju postoji li privatnost na društvenim mrežama?“ (N = 435)

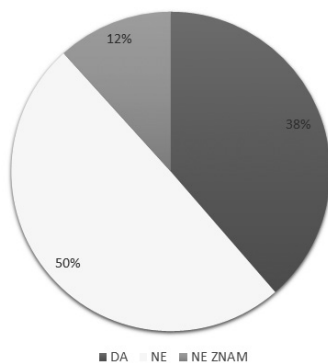
Prema dobivenim rezultatima, prikazanim u 14. grafu, 419 studenata, odnosno 96,3 %, koristi postavke privatnosti na društvenim mrežama, 2,8 % studenata ih ne koristi, a 0,9 % studenata uopće ne zna što su postavke privatnosti.

Graf 14.: Prikaz odgovora na pitanje „Koristite li postavke privatnosti na društvenim mrežama?“ (N = 435)

Danas je teško pronaći neku društvenu mrežu ili pak neki drugi društveni medij koji nema dodatnih uvjeta i pravila tako da korisnici preopterećeni dugačkim pravnim tekstovima redovito prihvaćaju uvjete a da im ne posvete potrebnu pozornost ili ih uopće pročitaju i tako ne znaju na što pristaju. Prema dobivenim rezultatima (*graf 15.*) veći broj studenata, čak njih 216 (49,66 %)

studenata ne čita upute i uvjete o sigurnosti i privatnosti pri kreiranju profila na društvenim mrežama dok upute i uvjete o sigurnosti i privatnosti čita 168 studenata, odnosno 38,62 %.

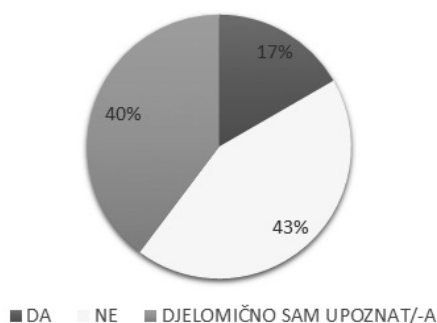
Graf 15.: Prikaz odgovora na pitanje „Jeste li prilikom kreiranja svojih profila pročitali upute i uvjete o sigurnosti i privatnosti?“ (N = 435)

Da objava osobnih podataka na društvenim mrežama može pridonijeti potencijalnoj krađi identiteta slaže se 66 % studenata dok njih 138, odnosno 31,6 %, nema izražen stav o toj tvrdnji. (graf 16.)

Graf 16.: Prikaz odgovora na pitanje „Procijenite svoje slaganje sa sljedećom tvrdnjom: Objava osobnih podataka na društvenim mrežama mogla bi pridonijeti potencijalnoj krađi identiteta.“ (N = 437)

Gotovo je jednak postotak onih studenata koji jesu ili ipak nisu upoznati sa zakonom o zaštiti osobnih podataka, koji je ove godine osobito popularan bio u Republici Hrvatskoj zbog primjene Opće uredbe o zaštiti osobnih podataka (GDPR) od svibnja 2018. (graf 17.).

Graf 17.: Prikaz odgovora na pitanje „Jeste li upoznati sa zakonom o zaštiti osobnih podataka?“ (N = 438)

Daljnijim istraživanjem htjeli smo ustanoviti kako studenti informacijskih znanosti, informatike, računarstva i prava u usporedbi s ostalim fakultetima i studijskim grupama pristupaju društvenim mrežama te dijeljenjem informacija na društvenim mrežama budući da su se tijekom studija susreli s nekim kolegijima koji su sadržajno uključivali informiranje o dijeljenju podataka na internetu i općenito upravljanje osobnim podacima.

Klaster je činio ukupno 149 sudionika. Detaljan broj prikazan je u tablici 1.

Tablica 1.: Broj sudionika ankete u klasteru po studijskim grupama u usporedbi s ostalim fakultetima/ studijskim grupama

Studijska grupa	Broj sudionika (N)
Informacijske znanosti	59
Informatika	6
Računarstvo	27
Pravo	57
Ostali fakulteti i studijske grupe	277

Važno je napomenuti da su radi testiranja razlika u frekvenciji odgovora između klastera i drugih studijskih grupa/fakulteta primijenjeni hi-kvadrati. Testiranjem smo ustanovili da se razlike nisu pokazale statistički značajnima osim na pitanju koje podatke o sebi prikazuju na društvenim mrežama. Naime, studenti iz klastera, odnosno studenti prava, računarstva, informatike i informacijskih znanosti, unose manje informacija.

Tablica 2.: Prikaz statistički značajnih razlika u odgovorima na pitanje „Koje ste podatke o sebi unijeli na društvenim mrežama?“

9. Koje ste podatke o sebi unijeli na društvenim mrežama?											
Count											
1	9. Koje ste podatke o sebi unijeli na društvenim mrežama?										Total
	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
Studij	3	17	7	34	42	36	24	58	14	55	290
Klaster	8	11	8	17	13	7	9	26	7	39	145
Total	11	28	15	51	55	43	33	84	21	94	435

$\chi^2 = 22.35$ df = 9, $p = .008$ Razlikuju se značajno*

Napomena: Brojevi od 1 do 10 u tablici predstavljaju sljedeće kategorije:

1. ime i prezime
2. ime i prezime, fotografija
3. ime i prezime, fotografija, datum rođenja
4. ime i prezime, fotografija, datum rođenja, mjesto stanovanja
5. ime i prezime, fotografija, datum rođenja, mjesto stanovanja, e-adresa
6. ime i prezime, fotografija, datum rođenja, mjesto stanovanja, e-adresa, obrazovanje
7. ime i prezime, fotografija, datum rođenja, mjesto stanovanja, e-adresa, obrazovanje, radno mjesto
8. ime i prezime, fotografija, datum rođenja, mjesto stanovanja, e-adresa, obrazovanje, radno mjesto, religija
9. ime i prezime, fotografija, datum rođenja, mjesto stanovanja, e-adresa, obrazovanje, radno mjesto, religija, obiteljski odnosi
10. ime i prezime, fotografija, datum rođenja, mjesto stanovanja, e-adresa, obrazovanje, radno mjesto, religija, obiteljski odnosi, intimni odnosi (slobodan/na, u vezi, u braku itd.)

Daljnijim istraživanjem napravili smo i usporedbu klastera međusobno. Broj sudionika u klasteru prikazan je u tablici 1.

Kruskal-Wallisovim testom ustanovili smo da razlike nisu značajne ($p = .620$) osobito u osobnoj procjeni koliko objava osobnih podataka na društvenim mrežama može pridonijeti potencijalnoj krađi identiteta.

Tablica 3.: Rezultati Kruskal-Wallisova testa

		Ranks		
		grupa	N	Mean Rank
19. Procijenite svoje slaganje sa sljedećom tvrdnjom: <i>Objava osobnih podataka na društvenim mrežama mogla bi pridonijeti potencijalnoj krađi identiteta.</i>		1	59	77,16
		2	27	67,82
		3	6	63,50
		4	57	74,59
		Total	147	
Chi-Square	1,779			
df	3			
Asymp. Sig.	.620			
a. Kruskal-Wallisov test				
b. Grouping Variable: grupa				

Zaključak i rasprava

Slobodno možemo reći da je 2019. godinu obilježio Facebook skandal o kojem će se pričati i ubuduće i na neki način „uzdrmao“ mnoge postavljajući sebi, a i drugima, mnogobrojna pitanja o privatnosti i samoj njezinoj zaštiti i tako nas naveo na intenzivno razmišljanje o privatnosti koja je svakim danom sve više ugrožena na društvenim mrežama i na ostalim internetskim stranicama. Vrijednost informacija i podataka koje kruže internetskim prostorom iznimno je velika, a da toga nismo ni svjesni, što otkriva naše prekomjerno objavljivanje osobnih podataka iz privatnoga i poslovnoga života izlažući ih pritom mnogobrojnim opasnostima koje vrebaju i na društvenim mrežama i na internetu. Zbog svega što se događa na društvenim mrežama, počevši od onoga dobrog do lošega, što nas ujedno može i dovesti do sigurnog korištenja društvenih mreža, svakako bi bilo dobro poticati podizanje osviještenosti o opasnostima društvenih mreža u sklopu obrazovanja, osobito kod mladih ljudi, koji su najlakša meta u ovom lancu, kako bi barem na neki način pridonijeli boljoj zaštiti informacija i osobnih podataka na društvenim i internetskim stranicama.

U skladu s tim, provedeno je i istraživanje čiji su rezultati pokazali da 99,1 % studenata ima otvoren profil na društvenim mrežama, a samo 0,9 % studenata nema, što je očekivano budući da su danas društvene mreže sastavni dio

života svake mlade osobe, što pokazuje i broj društvenih mreža na kojima studenti imaju otvoren profil, odnosno većina njih ima otvoren profil na više od jedne društvene mreže. Danas je teško zamisliti dan bez korištenja barem jedne od društvenih mreža, a najviše su zastupljene Facebook i Instagram (58,6 %), što je i bilo očekivano s obzirom na to da su to najpopularnije dvije mreže danas među mladima, iako ne možemo zanemariti i ostale mreže kao što su LinkedIn, Google +, Twitter. Osim podataka o tome na kojim društvenim mrežama studenti imaju svoje profile, važan je i podatak o tome na koji način to čine, odnosno putem čega se prijavljuju na društvene mreže. Većina studenata prijavljuje se e-poštom, ali ima onih koji se prijavljuju telefonski dajući svoj broj i tako otkrivaju još jedan od važnih osobnih podataka.

Zaštita osobnih podataka vrlo je važna, a korištenjem društvenih mreža ona je sve ugroženija, a dobiveni podatci pokazuju da većina ispitanika drago-voljno ustupa svoje osobne podatke na društvenim mrežama pa tako možemo pretpostaviti da ih ustupaju i na ostalim internetskim stranicama i dijele ih s drugim korisnicima. Većina studenata, čak njih 73,2 % ne postavlja osobne podatke koje su naveli vidljivima nepoznatim korisnicima dok 17,6 % ipak te podatke dijele i s osobama koje ne poznaju. Vidljivo je da većina studenata (21,8 %) „otkriva“ svoje osobne podatke na društvenim mrežama uključujući ime i prezime, fotografiju, datum rođenja, mjesto stanovanja, e-adresu, obrazovanje, radno mjesto, religiju, svoje obiteljske i intimne odnose. Samo jedanaest sudionika, odnosno 2,5 % studenata, otkriva samo svoje ime i prezime.

Nadalje, postavlja se pitanje koliko smo svjesni opasnosti koje nam donosi internet i ostali društveni mediji. Što se tiče opasnosti koje se pojavljuju na društvenim mrežama, većina studenata smatra da je dovoljno informirana, njih 60,3 %. Zanimljivo je da 32,8 % studenata ne može procijeniti jesu li dovoljno informirani o opasnostima koje vrebaju na društvenim mrežama, što je neočekivano ako uzmemo u obzir da studenti mogu samostalno provjeriti i saznati više o internetskim opasnostima i barem se minimalno informirati kako bi bili sigurni. Na pitanje jesu li osobni podatci koje su naveli na društvenim mrežama ili više njih izloženi internetskim opasnostima, većina studenata opet nije mogla procijeniti, čak njih 46,4 %. Opet se postavlja pitanje zašto je većina studenata dala takav odgovor? Je li možda razlog tomu što ne znaju što su zapravo osobni podatci ili pak ne znaju koje su to sve internetske opa-

snosti na društvenim mrežama? Možemo se referirati na dobivene rezultate o tome što su od navedenih podataka osobni podatci i time pokušati razmotriti razloge nemogućnosti samoprocjene, iako razloga može biti više. Vidimo da većina studenata različito poima osobne podatke koje navode na društvenim mrežama, a tri studenta zapravo nisu ni dala nikakav odgovor. Na pitanje jesu li bili žrtve internetske opasnosti, većina studenata odgovorila je negativno, njih 92,7 %, iako ima onih studenata koji su ipak bili žrtve internetske opasnosti te su naveli neke sigurnosne prijetnje i rizike društvenih mreža kao što su lažni profili na Facebooku, cyber nasilje, hakirani profili, verbalni napadi, slanje virusa preko poruka, zloporaba fotografija i slično.

Studenti, njih 66 %, izrazilo je svoje slaganje s tvrdnjom da objava osobnih podataka na društvenim mrežama može pridonijeti potencijalnoj krađi identiteta. Isto tako, vidimo da je gotovo jednak postotak onih studenata koji jesu ili nisu upoznati sa zakonom o zaštiti osobnih podataka, koji je ove godine osobito popularan bio u Republici Hrvatskoj zbog primjene Opće uredbe o zaštiti osobnih podataka (GDPR) od svibnja 2018.

Većina studenata smatra da ne postoji privatnost na društvenim mrežama, njih 63 %, a 96,3 % koristi postavke privatnosti na društvenim mrežama. Samo 2,8 % studenata ne koristi postavke privatnosti, a njih 0,9 % uopće ne zna što su postavke privatnosti. Danas je teško pronaći neku društvenu mrežu ili pak neki drugi društveni medij koji nema dodatnih uvjeta i pravila tako da korisnici preopterećeni dugačkim pravnim tekstovima redovito prihvaćaju uvjete a da im ne posvete potrebnu pozornost ili ih uopće ne pročitaju tako da ne znaju na što pristaju, što može biti riskantno. To nam potvrđuju i rezultati istraživanja koji pokazuju da veći broj studenata ipak ne čita upute i uvjete o sigurnosti i privatnosti pri kreiranju profila na društvenim mrežama, čak 49,66 % studenata, a njih 38,62 % čita upute i uvjete o sigurnosti i privatnosti.

Daljnijim istraživanjem htjeli smo ustanoviti kako studenti informacijskih znanosti, informatike, računarstva i prava u usporedbi s ostalim fakultetima i studijskim grupama pristupaju društvenim mrežama i dijeljenju informacija na društvenim mrežama budući da su se tijekom studija susreli s nekim kolegijima koji su sadržajno uključivali informiranje o dijeljenju podataka na internetu i općenito o upravljanju osobnim podatcima. Klaster je činio 149 sudionika, a ostali fakulteti/studijske grupe činile su 277 sudionika, a u testi-

ranju su korišteni hi-kvadrati. Isto tako, napravljena je i usporedba klastera međusobno pa je Kruskal-Wallisovim testom ustanovljeno da nema značajnih razlika među klasterima.

Na početku istraživanja postavili smo tri hipoteze od kojih je ona prva temeljna. Treba utvrditi jesu li postavljene hipoteze potvrđene ili se trebaju odbaciti. Prema rezultatima istraživanja možemo zaključiti da korisnici društvenih mreža, odnosno studenti Sveučilišta u Mostaru, nisu dobro upoznati s pravilima i načinima dijeljenja osobnih podataka na društvenim mrežama i načinima na koje može biti ugrožena njihova privatnost unatoč tomu što koriste postavke privatnosti (njih 96%), jer većina te iste postavke privatnosti, odnosno upute i uvjete o sigurnosti pri kreiranju profila na društvenim mrežama ne čita (njih 50%), što je kontradiktorno.

Isto tako, rezultati istraživanja ukazuju na to da studenti informacijskih znanosti, informatike, računarstva i prava u usporedbi s ostalim fakultetima i studijskim grupama podjednako pristupaju društvenim mrežama i dijeljenju informacija na društvenim mrežama iako su se tijekom studija susreli s nekim kolegijima koji su sadržajno uključivali informiranje o dijeljenju podataka na internetu i općenito upravljanje osobnim podacima. Hipoteza se odbacuje djelomično jer su uočene razlike u unosu podataka na društvenim mrežama, koje studenti informacijskih znanosti, informatike, računarstva i prava u usporedbi s ostalim fakultetima i studijskim grupama unose manje.

Trećom hipotezom pretpostavljalo se da će postojati razlika među studentima informacijskih znanosti, informatike, računarstva i prava u objavi osobnih podataka na društvenim mrežama koji bi mogli doprinijeti krađi identiteta i da će studenti informacijskih znanosti u odnosu na druge studijske grupe objavljivati najmanje osobnih podataka koji mogu tome pridonijeti, što nije slučaj, jer nisu ustanovljene znatnije razlike.

Ured predsjednika Hrvatskoga sabora

gordan.struic@gmail.com

UDK: 321.7:340.134(497.5)

Pregledni članak

SUVREMENI *HOMO POLITICUS* U IZRADI PROPISA

Sažetak

Polazeći od shvaćanja pojedinih autora o temeljnoj krizi u kojoj se nalazi suvremeni *homo politicus* i tvrdnje da građani postaju sve više pasivni primatelji političkih sadržaja, a sve manje aktivni sudionici političkog procesa, u ovom se radu nastoji istražiti utemeljenost takva shvaćanja putem analize izvješća o provedenu savjetovanju, koja su objavljena na središnjem državnom internetskom portalu za savjetovanje s javnošću (e-Savjetovanja), kao jednom od načina participacije javnosti u postupku izrade zakona, drugih propisa i akata u Republici Hrvatskoj, od pokretanja toga portala 2015. do danas. Pod pretpostavkom da materija pravosudnoga sustava, o čijem se funkcioniranju bilježi negativno opće mišljenje javnosti, djeluje poticajno na javnost da prilikom savjetovanja izloži svoje komentare (prijedloge i mišljenja), predmet istraživanja čine izvješća o provedenu savjetovanju iz područja pravosuđa. U radu se polazi od teze da se broj komentara i njihovih podnositelja koji sudjeluju u savjetovanju s javnošću u postupku izrade zakona, drugih propisa i akata kontinuirano povećava te da nije riječ o smanjujućem interesu javnosti za participacijom u tom postupku. Nakon prvoga, uvodnoga dijela rada, u drugom su dijelu ukratko izložena teorijska polazišta sudjelovanja javnosti u postupku donošenja političkih odluka. U trećem dijelu rada prikazan je važeći normativni okvir savjetovanja s javnošću u postupku izrade zakona, drugih propisa i akata u Republici Hrvatskoj. Nakon što se u četvrtom dijelu analiziraju dostupna izvješća o provedenim savjetovanjima o nacrtima zakona, drugih propisa i akata iz područja pravosuđa, u petom dijelu rada pristupa se zaključnim razmatranjima.

Ključne riječi: suvremeni politički čovjek; savjetovanje s javnošću; pravosuđe; propisi

A CONTEMPORARY HOMO POLITICUS IN DRAFTING REGULATIONS

Abstract

Starting from the point of some authors about the fundamental crisis in which contemporary homo politicus stands, and from the claim that citizens are becoming increasingly passive recipients of political content and decreasingly active participants in the political process, the paper tries to explore the merits of such an understanding by analyzing reports on the conducted public consultations which have been published on the central state website for e-consultation as one of the methods of public participation in the process of drafting laws, other regulations and acts in the Republic of Croatia since the launch of this portal in 2015. Assuming that the judicial system, whose functioning is characterized by a negative public opinion, acts as an incentive to the public to present their comments (suggestions and opinions) during the consultation, the object of this research are reports on the conducted public consultations in the field of justice. The paper begins with the thesis that the number of commentaries and their applicants participating in public consultations in the process of drafting laws, other regulations and acts is constantly increasing and that the public's interest in participating in this process is not reducing. After the first, introductory part of the paper, the second part tries to briefly outline the theoretical starting point of public participation in the process of policy making, after which the third part of the paper presents a valid normative framework for public consultation in the process of drafting laws, other regulations and acts in the Republic of Croatia. After the fourth section analyzes available reports on the conducted consultations on draft laws, other regulations and acts in the area of justice, the fifth part of the paper deals with the concluding considerations.

Keywords: contemporary political man; public consultation; justice; regulations

Uvodna razmatranja

Iako bi se u nastojanju za usporedbom demokracije antičkoga i suvremenoga doba nužno morao naglasiti njihov diskontinuitet,¹ mnogim je teoretičarima atenska demokracija poslužila kao neiscrpno vrelo inspiracije, a

¹ Vidi poblizhe: Giovanni SARTORI, *Demokratija - šta je to?*, Podgorica, 2001., str. 190. – 191. Isti autor, uz ostalo, ističe da je kod starih Grka narodna vlast „ubrzo postala valjak koji je pregazio ono što je bilo *isonomia*, a zatim i samog sebe“. Naposljetku je „postajalo zakon sve ono što je gomila izvikivala“, a nije bilo ograničenja koja bi ograničila tu diskrecijsku „vlast da se vrši apsolutna vlast“ i, kako navodi Sartori, „to je bio kraj“. Ujedno, Sartori pojašnjava kako je „naša narodna vlast [...] sasvim druga stvar, a baš zato što ne sliča na onu grčku i naše demokracije mogu je podnijeti“.

kao njezino utjelovljenje redovito se uzima Periklo.² Naime, pri formuliranju načela na kojima se temelji atenska demokracija često se ističe dio Periklova čuvena pogrebnoga govora održana u čast poginulih nakon prve godine Peloponeskog rata sa Spartom u kojemu se navodi da se čovjeka „koji ne pokazuje zanimanje za državu“ ne smatra „bezopasnim, nego beskorisnim“ te da „premda samo malobrojni mogu stvoriti neku politiku, svi mi možemo suditi o njoj.“³ Potonjem su mogle poslužiti slobodne javne rasprave na skupštini (*eklesia*) koje su održavane na trgu (*agora*), s jednakim pravom na govor (*isegoria*), jednakom vrijednošću glasa i jednakošću pred zakonom (*isonomia*) te se smatra da su glavne stupove na kojima je počivala atenska demokracija činile tri ideje: ideja slobode, političke i pravne jednakosti te aktivnog sudjelovanja u postupku donošenja odluka i obavljanju poslova u državnoj upravi.⁴ Politička zajednica bila je konstitutivna za čovjeka jer je tek sudjelovanjem u njezinu poretku mogao učiniti zbiljskom svoju narav pa je biti čovjekom značilo živjeti politički.⁵ Stoga se i tumači da je pojedinac u polisu bio izravno „uronjen u politički život, javno komuniciranje, gdje je svaki njegov čin bio izložen javnoj kritici [...], čime je on u suštini bio politički čovjek.“⁶ Za onoga koji nije sudjelovao u javnim stvarima, korišten je naziv *idiotes* dok je za onoga koji je brinuo za polis, političke odnose i državne poslove uz sudjelovanje u javnim stvarima korišten naziv *politikos*, što nije predmnijevalo i pravo na par-

² Usp. Slaviša ORLOVIĆ, „Klasična i savremena shvatanja demokratije“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, god. II., 2008., br. 2., str. 52.

³ Karl R. POPPER, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, (sv. 1: *Platonova čarolija*), Zagreb, 2003., str. 165. Zanimljivo je, međutim, da pojedini autori smatraju da je potonji dio rečenice, koji Popper smatra najvažnijim dijelom Periklova pogrebnoga govora, pogrešno preveden i da je trebao glasiti: „Mi [Atenjani] isto tako ili prosuđujemo ili razmišljamo pravo o tim stvarima [državnim poslovima]“. Vidi pobliže: Nikola REGENT, „Popper i atenska demokracija“, *Politička misao*, god. XXXIX., 2002., br. 3., str. 24. – 25.

⁴ Usp. Vukašin PAVLOVIĆ, *Država i društvo*, Beograd, 2011., str. 64. Isti autor, između ostaloga, dodaje i kako se previđa da je atenska demokracija prije svega „isključivala žene, a da su robovi i stranci bili bez građanskog statusa“ te je bila i izložena „mogućnosti manipulacije masama“, *Isto*, str. 65. U tom se smislu navodi da je demokracija među Grcima bila ekskluzivna, a ne inkluzivna, i da nisu bili priznati univerzalni zahtjevi za slobodom, jednakošću ili pravima. Sloboda, koja je označavala vladavinu zakona i participaciju u postupku donošenja odluka, bila je zbiljski atribut članstva u određenom gradu i nije se protezala izvan zajednice pa je demokracija bila „inherentno ograničena na veličinom male sustave.“ Robert A. DAHL, *Demokracija i njezini kritičari*, Zagreb, 1999., str. 29.

⁵ Usp. Raul RAUNIĆ, *Pretpostavke liberalnog razumijevanja čovjeka*, Zagreb, 2005., str. 46.

⁶ Asad NUHANOVIĆ, *Fenomen javnosti*, Sarajevo, 1998., str. 176.

ticipaciju, nego, suštinski, na obvezu.⁷ S obzirom na to da su vođene slobodne javne rasprave koje su počivale na jamstvu jednakoga prava na govor, zakoni su mogli biti doneseni na temelju jačih argumenata pa je svaki zakon doista mogao biti i zakon svih onih na koje se taj zakon odnosi, koji su sudjelovali u njegovu oblikovanju i donošenju.⁸

No, može li se isto reći i za zakone koji se danas donose? Naime, postoji shvaćanje da je „suvremeni građanin [...] sve više pasivni primatelj političkih sadržaja, a sve manje aktivni sudionik političkog procesa“⁹ i da, „nasuprot postojećim procesima demokratske alijenacije i demokratskih deficita pasivni homo civicus treba opet postati aktivni homo politicus“,¹⁰ odnosno da suvremeni „homo politicus“ (politički čovjek) doživljava temeljnu krizu.¹¹ Na tom tragu, u ovom radu nastoji se istražiti utemeljenost spomenutog shvaćanja na konkretnu primjeru savjetovanja s javnošću,¹² kao jednom od pravnih instrumenata participacije javnosti u postupku izrade zakona, drugih propisa i akata u Republici Hrvatskoj.¹³ Iako se u konzultiranju javnosti

⁷ Usp. Sima AVRAMOVIĆ, „Elementi pravne države i individualna prava u Atini“, Sima AVRAMOVIĆ (ur.), *Pravna država u antici: Pro et contra*, Beograd, 1998., str. 20. – 28.

⁸ Usp. David HELD, *Modeli demokracije*, Zagreb, 1990., str. 31.

⁹ Višeslav RAOS, „Teritorijalna dimenzija suvremene demokracije i izazovi globalizacije“, Anđelko MILARDOVIĆ – Nikolina JOŽANC (ur.), *Demokracija i postdemokracija*, Zagreb, 2013., str. 205.

¹⁰ Isto. Pritom, pod pojmom *homo politicus* Dahl podrazumijeva one koji su aktivno zainteresirani za politički život te, „na ovaj ili onaj način, njihovo mišljenje postaje značajno“, a pod pojmom *homo civicus* one koji imaju prava iskazati svoj interes i aktivnost u politici, ali „zbog svoje prirode ostaju izvan aktivnoga političkog života, [...] svoj politički subjektivitet iskazuju glasanjem, ako uopće i glasaju.“ Ivan GRDEŠIĆ, „Empirijski pristupi istraživanja moći u lokalnim zajednicama (Metoda odlučivanja)“, *Politička misao*, god. XXII., 1985., br. 4., str. 73.

¹¹ Fuad MUHIĆ, *Teorija države*, Sarajevo, 1982., str. 140.

¹² Iako ne postoji općeprihvaćena definicija javnosti, i to ne samo u važećem normativnom okviru, već i u okviru domaće i strane literature. Usp. Gordan STRUIĆ, „Uloga i način uređenja javnosti u hrvatskom parlamentarnom pravu od 1947. do 1953.“, *Pravni vjesnik*, god. XXXIII., 2017., br. 2., str. 102. Vrijedi ukazati na široko određenje javnosti koje koristi „Kodeks savjetovanja sa zainteresiranom javnošću u postupcima donošenja zakona, drugih propisa i akata“ (*Narodne novine*, 2009., 140., t. III. st. 2.), kojim su pod pojmom zainteresirane javnosti obuhvaćeni „građani, organizacije civilnoga društva (neformalne građanske grupe ili inicijative, udruge, zaklade, fundacije, privatne ustanove, sindikati, udruge poslodavaca), predstavnici akademske zajednice, komore, javne ustanove i druge pravne osobe koje obavljaju javnu službu ili na koje može utjecati zakon, drugi propis ili akt koji se donosi, odnosno koje će biti uključene u njegovu provedbu.“ Imajući u vidu intenciju uključivanja što većega broja adresata u savjetovanje u postupcima donošenja zakona, drugih propisa i akata, u ovom se radu priklanja spomenutoj definiciji te se pojam javnosti koristi u izloženom smislu.

¹³ Između ostaloga, riječ je o inicijativi za donošenje zakona, drugih propisa i akata, informiranju, uključivanju u radne skupine i parlamentarna radna tijela. Vidi pobliže: Gordan STRUIĆ – Vjekoslav BRATIĆ, „Sudjelovanje javnosti u zakonodavnom postupku: primjer Odbora za financije i

mogu primijeniti različite metode, poput anketa, sastanaka, okruglih stolova i javnih rasprava, jedna od najčešćih je internetsko savjetovanje u vidu objave nacрта zakona, drugih propisa i akata na internetskim stranicama ili preko središnjega državnoga internetskog portala za savjetovanje s javnošću radi omogućavanja javnosti da dostavi svoje prijedloge i mišljenja.¹⁴ Iako postoje određena istraživanja ove tematike, ona su usmjerena na područje zaštite okoliša i obuhvaćaju razdoblje od tek godinu dana uz zaključak da postoji „još uvijek razmjerno mali interes javnosti za sudjelovanje, ali i nedostatan utjecaj i djelotvornost sudjelovanja.“¹⁵ No, vodeći se time da u temeljima demokracije počiva neovisan i učinkovit pravosudni sustav – o čijem je funkcioniranju zabilježeno negativno opće mišljenje javnosti u Republici Hrvatskoj, ali i niska apsolutna i relativna razina povjerenja u pravosudne institucije¹⁶ te se ističe da čak 62 % hrvatskih građana ocjenjuje pravosudni sustav lošim¹⁷ – u ovom se radu analiziraju izvješća o provedenim savjetovanjima s javnošću iz područja pravosuđa koja su dosad objavljena na središnjem državnom internetskom portalu za savjetovanje s javnošću, e-Savjetovanja (<https://savjetovanja.gov.hr>), u razdoblju od tri godine, od pokretanja toga portala do danas.¹⁸ Pritom se polazi od pretpostavke da je, s obzirom na spomenuto shvaćanje o pravosudnom sustavu, riječ o području koje bi moglo djelovati poticajno na javnost u izlaganju svojih komentara (prijedloga i mišljenja) prilikom savjetovanja radi unaprjeđenja važećih normativnih (pravnih) rješenja.

U nastojanju da se istraže interesi javnosti koja je sudjelovala u savjetovanju u postupku izrade zakona, drugih propisa i akata iz područja pravosuđa utvrđivanjem broja podnesenih komentara i broja njihovih podnositelja – kako bi

državni proračun Hrvatskoga sabora“, *Hrvatska i komparativna javna uprava*, god. XVII., 2017., br. 1., str. 131. – 152.

¹⁴ „Najčešća pitanja: Što je savjetovanje sa zainteresiranom javnošću?“, Središnji državni portal, 12. IV. 2018., <<https://savjetovanja.gov.hr/o-savjetovanjima/najcesca-pitanja/98>>, (12. IV. 2018.).

¹⁵ Igor VIDAČAK – Petra ĐURMAN, „Savjetovanje s javnošću u donošenju propisa: kvaliteta javnog odlučivanja i sudjelovanje građana“, Ivan KOPRIĆ – Anamarija MUSA – Teo GILJEVIĆ (ur.), *Građani, javna uprava i lokalna samouprava: povjerenje, suradnja, potpora*, Zagreb, 2017., str. 73.

¹⁶ Usp. „Izvješće o sukladnosti s preporukama iz Izvješća četvrtog evaluacijskog kruga GRECO-a“, Ministarstvo pravosuđa, 9. XI. 2016., <https://pravosudje.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Antikorupcija/GRECO%20compliance%20report_Croatia_final_hrv.docx>, (12. IV. 2018.).

¹⁷ Usp. „Perceived independence of the national justice systems in the EU among the general public“, European Commission, 10. IV. 2017., <<http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/ResultDoc/download/DocumentKy/77695>>, (12. IV. 2018.). Podatci iz sustava e-Savjetovanja preuzeti su zaključno 12. IV. 2018.

¹⁸ Podatci iz sustava e-Savjetovanja preuzeti su zaključno 12. IV. 2018.

se dokazalo da iz te perspektive ne stoji shvaćanje o temeljnoj krizi u kojoj se nalazi suvremeni *homo politicus* i tvrdnja da je „suvremeni građanin [...] sve više pasivni primatelj političkih sadržaja, a sve manje aktivni sudionik političkog procesa“¹⁹ – polazišna je teza ovoga rada da se broj komentara i njihovih podnositelja koji participiraju u savjetovanju s javnošću u postupku izrade zakona, drugih propisa i akata kontinuirano povećava te da nije riječ o smanjujućem interesu javnosti za sudjelovanjem u tom postupku. Imajući u vidu cilj i polazišnu tezu ovoga rada, potrebno je naglasiti da se istraživanjem namjerava obuhvatiti tek jedno od područja, za koje se pretpostavlja da će biti poticajno za komentare javnosti, i to u relativno kratkom vremenskom razdoblju od pokretanja portala e-Savjetovanja 2015. do danas, i to samo jednom od metoda konzultiranja javnosti u postupku izrade zakona, drugih propisa i akata te da je istraživanje usmjereno samo na broj komentara i njihovih podnositelja koji su participirali u savjetovanju s javnošću. Za neke druge potencijalno zanimljive pokazatelje koji nisu primarni interes ovoga rada, poput analize ishoda savjetovanja, odnosno prihvatanja, djelomičnoga prihvatanja, odbijanja ili samo primanja na znanje komentara ministarstva, odnosno druge institucije koja provodi savjetovanje, valjalo bi provesti daljnja istraživanja ove materije.

Nakon prvoga, uvodnoga dijela rada, u drugom se dijelu nastoji ukratko izložiti teorijska polazišta participacije javnosti u postupku donošenja političkih odluka. U trećem dijelu rada izlaže se važeći normativni okvir savjetovanja s javnošću u postupku izrade zakona, drugih propisa i akata u Republici Hrvatskoj. Nakon što se u četvrtom dijelu rada analiziraju dostupna izvješća o provedenim savjetovanjima s javnošću o nacrtima zakona, drugih propisa i akata iz područja pravosuđa, u petom dijelu rada pristupa se zaključnim razmatranjima.

1. Teorijska polazišta

Razmatrajući shvaćanje o participaciji građana u oblikovanju i donošenju političkih odluka kao jednom od ključnih obilježja demokracije, moglo bi se izdvojiti Rousseaua prema kojem „narod koji je podčinjen zakonima, mora

¹⁹ V. RAOS, *n. dj.*, str. 205.

biti i njihov stvaralac“²⁰ ali i Milla te druge teoretičare participativne (sudioničke) demokracije, pod kojom se razumije aktivna uključenost (svih) građana u donošenju (svih) važnih odluka.²¹ U središtu pozornosti teoretičara participativne demokracije stoje građani pri čemu je obrazovanje središnja funkcija participacije, a građanin se uči sudjelovanju upravo tako što sudjeluje²². Samo se, dakle, participacijom u političkom procesu može „razviti odgovoran pojedinac koji ima smisao za zajedničko dobro.“²³ Pored te obrazovne funkcije, koja se, dakle, oživotvoruje kroz osobni razvoj pojedinaca kao građana, njihova participacija ima i integrativnu funkciju jer građani mogu osjetiti da vlastitim trudom mogu nešto ostvariti, odnosno da mogu na nešto utjecati. Jačanjem svoje pripadnosti političkoj zajednici i osjećaja solidarnosti kroz participaciju u političkom procesu „građanin ima mogućnost vidjeti da je narod uistinu suveren, jer sam donosi zakone u skladu s kojima će živjeti.“²⁴ Iz toga slijedi da participacija građana u oblikovanju i donošenju političkih odluka vodi novoj participaciji, odnosno da „demokracija potiče demokraciju“²⁵ pa se orijentiranjem participativne demokracije doista može smatrati aktivni *homo politicus*. Treća je funkcija participativne demokracije osiguravanje dobre vladavine s obzirom na to da participacija ima važnu ulogu u izradi i primjeni zakona i pravila koja su svima prihvatljiva.²⁶ Naime, participacijom građana u postupku donošenja zakona jača se povjerenje u legislativnu vlast, povećava se mogućnost njihova utjecaja na kvalitetu zakonskih tekstova te se

²⁰ Jean-Jacques ROUSSEAU, *Društveni ugovor ili načela državnoga prava*, Zagreb, 1918., str. 74.

²¹ Usp. John SCOTT – Gordon MARSHALL, *A dictionary of sociology*, Oxford, 2009., str. 551.

²² Usp. Carole PATEMAN, „Participatory Democracy Revisited“, *Perspectives on Politics*, god. X., 2012., br. 1., str. 10.

²³ Tihomir CIPEK, „Sudionička demokracija: Trebaju li demokraciji aktivni građani?“, *Analiz Hrvatskog politološkog društva*, god. XI., 2014., br. 1., str. 117.

²⁴ *Isto*.

²⁵ Benjamin R. BARBER, *Strong Democracy. Participatory Politics for a New Age*, Berkeley, 1984., str. 265. S druge strane, Barberu se zamjera da takvo njegovo određenje građanina kroz aktivnost i participaciju „boluje od prekomjernog rusoizma“, Henning OTTMANN, „Što danas znači biti građanin?“, *Politička misao*, god. XXXII., 1995., br. 1. str. 34., jer ne uvažava privatni nepolitički život koji je također pravo suvremenog pojedinca. Naime, kako ističe Ottmann, „teorija građanina mora razlikovati državljanina i privatnoga građanina, *citoyen* i *bourgeois*. Građanin mora postojati dvostruko. Tek je dvostrukost privatno-građanske i državljske egzistencije primjerena modernoj odvojenosti države i društva, a istom potreba ujednačavanja obiju pretenzija podiže pitanje o građaninu na razinu moderne politike.“, *Isto*, str. 34. – 35.

²⁶ Usp. Ank M. B. MICHELS, „Citizen Participation and democracy in the Netherlands“, *Democratization*, god. XIII., 2006., br. 2., str. 325.

pridonosi njihovoj učinkovitoj primjeni u praksi.²⁷ Štoviše, polazeći od toga da se participacijom građana oživotvoruje sposobnost uravnoteženja unutar-njih (kulturno-političkih) oprječnosti i različitih društveno-političkih uloga, demokraciji je, radi njezina legitimiteta i djelotvornosti, potrebno aktivno građanstvo budući da se ono „odvija kroz javni dijalog, javni interes i uključenost u politiku poradi definiranja društvenih ciljeva.“²⁸

S druge strane, za razliku od teoretičara participativne demokracije, u čijem se središtu pozornosti nalaze građani, teoretičari predstavničke demokracije, poput Schumpetera i Dahla, usredotočeni su na političke vođe te participaciji, umjesto prethodno izloženih funkcija, pripisuju ograničenu, instrumentalnu ulogu u političkom procesu koja se svodi tek na izbor vladajućih.²⁹ Reduciranje participacije na izbore kojima građani daju ovlast „nekoj od ponuđenih garnitura političkih vođa, dijelova političke elite“³⁰ vodi shvaćanju kako demokracija omogućuje „vlast globalnog financijskog kapitala, koju podržavaju nacionalne političke elite, dok su građani zapravo potpuno isključeni iz procesa političkog odlučivanja.“³¹ Kako tumači Crouch, to vodi politici kojom dominiraju poslovni lobiji, karakterističnoj za postdemokraciju, a odluke se donose u privatnosti i to „uzajamnim djelovanjem između izabranih vlada i elite.“³² U tom kontekstu građani postaju tek puki promatrači za koje se „državna vlast koju su izabrali i koja bi ih trebala pitati za mišljenje [...] uopće ne zanima.“³³ Smatra se, naime, da je neoliberalno vođena globalizacija dovela do promjene uvjeta djelovanja liberalne demokracije i koncepcije građanstva jer je građanin od aktivne osobe, usmjerene na javno dobro, ubrzo postao pasivni pojedinac „zaokupljen svojim privatnim prilikama i strahovima.“³⁴ U

²⁷ Usp. G. STRUIĆ – V. BRATIĆ, *n. dj.*, str. 134.

²⁸ Pero MALDINI, *Demokracija i demokratizacija*, Dubrovnik, 2008., str. 147.

²⁹ Usp. A. M. B. MICHELS, *n. dj.*, str. 325.

³⁰ Slaven RAVLIĆ, *Liberalna demokracija: izazovi i iskušenja*, Zagreb, 2017., str. 34.

³¹ T. CIPEK, *n. dj.*, str. 114.

³² Colin CROUCH, *Postdemokracija*, Zagreb, 2007., str. 10.

³³ T. CIPEK, *n. dj.*, str. 114. Isti autor pritom ukazuje na nekoliko promjena demokratskoga političkog poretka – prva se tiče slabljenja državne moći i efikasnosti funkcija parlamentarne demokracije uslijed globalizacije; druga se tiče promjena unutar strukture društva, nestanka solidarnosti i socijalne kohezije kao preduvjeta demokratskog poretka; treće, premda demokracija zahtijeva aktivne građane, nastupila je njihova apatija, i to uslijed djelovanja političkih i ekonomskih elita koje zanemaruju njihovu volju; četvrto, predstavnička demokracija ne predstavlja više tako „neupitan oblik političkog organiziranja“, *Isto*, str. 114. – 115.

³⁴ Slaven RAVLIĆ, „Demokracija u globaliziranom svijetu“, Anđelko MILARDOVIĆ – Nikolina JOŽANČ (ur.), *Demokracija i postdemokracija*, Zagreb, 2013., str. 179.

tom smislu Cipek primjećuje da bi jedan od mogućih odgovora na pitanje razloga političke pasivnosti građana mogao biti taj da je riječ o njihovoj racionalizaciji nakon uvida u „realne odnose moći i zatvorenu strukturu političkih institucija“³⁵. Drugim riječima, oni ne smatraju da je potrebno participirati u političkom procesu kad će elite ionako bez njih donijeti sve odluke.

Dijelu istraživača potonje je shvaćanje dobrodošla alternativa masovnoj participaciji koja ima potencijal rezultirati velikim sukobima i/ili autokraciji, poput primjera u Italiji, Njemačkoj i drugim državama.³⁶ Štoviše, valjalo bi primijetiti da kritičari participativne demokracije ističu, *inter alia*, kako građani ne raspolažu s dovoljno informacija i znanja za donošenje važnih odluka zbog čega za demokraciju „nije neophodno da građani u cjelini budu pretjerano skloni političkom sudjelovanju.“³⁷ Naime, još u antičkoj Grčkoj smatralo se da vladavina ljudi bez iskustva u vladanju i bez znanja o svim činjenicama u političkom životu nije nužno u interesu naroda pa se „može pokazati da se radi o vladavini protiv naroda.“³⁸ Walzer, pak, ukazuje na vrijeme koje participacija iziskuje zbog čega ne mogu svi neprestano biti spremni za aktivno sudjelovanje u političkom životu,³⁹ a Phillips skreće pozornost i na opasnost da više participacije rezultira uskratkom glasa većini jer se za nju obično odlučuje „samo glasna manjina, kojoj se ne može povjeriti da nas sve predstavlja.“⁴⁰ Pored toga, tumači se da participativna demokracija počiva na posve upitnim pretpostavkama o ljudskoj naravi i optimističnoj slici čovjeka koji je potaknut željom da učini ono što je najbolje za zajednicu, odnosno da je sposoban obrazovati se za djelovanje u korist općeg dobra,⁴¹ iako je njegova stvarna slika ponešto drukčija.

Odgovarajući na neke od kritika participativne demokracije, Pateman napominje da je ključno prepoznati argument teorije participativne demokracije o promjenama koje naš vlastiti društveno-politički život mogu učiniti demo-

³⁵ T. CIPEK, *n. dj.*, str. 119.

³⁶ Ana MATAN, „Pojmovne borbe za demokraciju“, Tonči KURSAR – Ana MATAN (ur.), *Demokracija u 21. stoljeću?*, Zagreb, 2014., str. 89.

³⁷ Seymour Martin LIPSET – Jason M. LAKIN, *Stoljeće demokracije*, Zagreb, 2006., str. 165.

³⁸ Hans Kelsen, *Obrana demokracije: rasprave o teoriji demokracije*, Zagreb, 2012., str. 248.

³⁹ Usp. Anne PHILLIPS, *(O)radanje demokracije*, Zagreb, 2001., str. 50.

⁴⁰ *Isto*, str. 49.

⁴¹ John F. FREIE, „Participatory democracy“, David LEVINSON – Karen CHRISTENSEN (ur.), *Encyclopedia of Community: From the Village to the Virtual World, Volume 1*, Thousand Oaks – London, 2003., str. 162.

kratskijim omogućujući pritom sudjelovanje u donošenju odluka ne samo u svakodnevnom nego i u političkom životu. Drugim riječima, Pateman ističe da je riječ o „demokratizaciji demokracije“⁴² i pritom podcrtava obrazovnu, odnosno razvojnu stranu participativne demokracije koja smjera građaninu zainteresiranom za politiku koji će u svojem djelovanju poštivati temeljne vrijednosti demokratskoga poretka.⁴³ Čini se da bi na tom tragu valjalo pridodati i važnost kompetencije građana za participaciju u političkom životu, tj. njegovo shvaćanje da doista može ostvariti politički utjecaj. Smatra se, naime, da je izgledno kako će kompetentni građanin biti i samopouzdaniji i aktivniji, da će pratiti politiku, da će biti zadovoljniji s ulogom participanta pa se takav građanin – koji „ne samo da misli kako treba participirati u politici i vlasti nego to često i čini“⁴⁴ – uistinu može smatrati demokratskim građaninom.

Na takvoj podlozi, vodeći se time da je uz pravo na participaciju u donošenju odluka koje uživa što veći broj građana potrebno i da svi oni koji su pozvani odlučivati imaju stvarnu alternativu i mogućnost odabira jedne od tih alternativa te da postoje određena pravila procedure – svojstvena demokraciji – koja pri formuliranju kolektivnih odluka omogućuju takvu participaciju građana,⁴⁵ ukratko će biti izložen važeći normativni okvir savjetovanja s javnošću u postupku izrade zakona, drugih propisa i akata u Republici Hrvatskoj.

2. Pravno uređenje

U posljednjih nekoliko godina na međunarodnoj razini usvojen je cijeli niz različitih dokumenata, poput kodeksa, preporuka i konvencija, kojima se formuliraju određena načela u cilju stvaranja poticajnoga okružja za participaciju

⁴² C. PATEMAN, *n. dj.*, str. 10.

⁴³ Usp. T. CIPEK, *n. dj.*, str. 122.

⁴⁴ Vladimir VUJČIĆ, *Politička kultura demokracije*, Osijek – Zagreb – Split, 2001., str. 74. Isti autor, pritom, ističe i shvaćanje da nije riječ o tome da takav građanin ima ulogu stalnog participanta, već da to može biti onda kada ocijeni da postoji potreba za djelovanjem, uslijed ugrožavanja demokratskih normi, vrijednosti i procedura – u tom smislu, građanin, zapravo, „nije stalni participant, on nije ‘pretplaćen’ na participaciju, nego je temporalni participant – on je zapravo više potencijalni nego stvarni aktivist“, *Isto*. Na potonjem tragu valjalo bi istaknuti i Schudsona koji smatra da većina građana redovito „prati“ ili „skenira“ svoje političko i društveno okruženje (tzv. *monitorial citizens*) te je spremna, onda kada je to potrebno, participirati. Usp. Michael SCHUDSON, *The Good Citizen: A History of American Civic Life*, Cambridge, 1999., str. 310. – 311.

⁴⁵ Usp. Norberto BOBBIO, *Budućnost demokratije: odbrana pravila igre*, Beograd, 1990., str. 16.

javnosti u postupcima donošenja odluka.⁴⁶ U studenome 2009. Vlada Republike Hrvatske zaključkom je prihvatila *Kodeks savjetovanja sa zainteresiranom javnošću u postupcima donošenja zakona, drugih propisa i akata*, dokument izrađen u skladu s nizom spomenutih međunarodnih dokumenata, kojim su utvrđena opća načela, standardi i mjere za savjetovanje sa zainteresiranom javnošću u postupcima donošenja zakona, drugih propisa i akata državnih tijela, kojima se uređuju pitanja i zauzimaju stavovi bitni za opću dobrobit. Prema tom *Kodeksu*, savjetovanje je dio nešto šireg koncepta participacije zainteresirane javnosti u postupku donošenja odluka i sastoji se od četiriju stupnjeva: informiranja, savjetovanja, uključivanja i partnerstva. Savjetovanje je definirano kao dvosmjernan proces unutar kojeg državna tijela od zainteresirane javnosti zahtijevaju i primaju povratne informacije u postupku donošenja zakona, drugih propisa i akata. Poziv na spomenuto savjetovanje objavljuje se na internetskoj stranici tijela nadležnoga za izradu nacрта (prijedloga) zakona, odnosno drugih propisa i akata uz navođenje roka za očitovanje koji ne bi trebao biti kraći od 15 dana kako bi se zainteresiranoj javnosti ostavilo dovoljno vremena za razmatranje nacрта i formuliranje svojih komentara na njega.

Ipak, imajući u vidu da *Kodeks* nije pravno obvezujući akt te da njegova neprovedba ne povlači (pravne) sankcije, valjalo bi nadalje izdvojiti *Zakon o pravu na pristup informacijama* kojim je izrijekom propisana obveza tijela javne vlasti (tijela državne uprave, drugih državnih tijela i ostalih tijela navedenih u čl. st. 1. t. 2. toga zakona) da provode savjetovanje s javnošću, i to preko internetske stranice ili središnjega državnoga internetskog portala za savjetovanje s javnošću (e-Savjetovanja) prilikom donošenja propisa, općih akata, odnosno drugih strateških ili planskih dokumenata kojima se utječe na interese građana i pravnih osoba.⁴⁷ Pritom tijela državne uprave (ministarstva, središnji državni uredi, državne upravne organizacije i uredi državne uprave u županijama) savjetovanje s javnošću moraju provesti preko e-Savjetovanja dok druga državna tijela, jedinice lokalne i područne (regionalne) samouprave te pravne osobe s javnim ovlastima to moraju činiti preko internetske stranice

⁴⁶ Usp. G. STRUIĆ, *n. dj.*, str. 101. Tu se ubrajaju, primjerice: „Code of good practice for civil participation in the decision-making process”, „Recommendation CM/Rec(2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy)”, „Convention on access to information, public participation in decision-making and access to justice in environmental matters, European Governance – A White Paper”, Usp. *isto*.

⁴⁷ „Zakon o pravu na pristup informacijama“, *Narodne novine*, 2013., 25., 2015., 85., čl. 11. st. 1.

ili e-Savjetovanja. Savjetovanje se provodi objavom nacrt propisa, općeg akta ili drugog dokumenta uz koji se moraju navesti obrazloženje razloga i ciljevi njegova donošenja te poziv javnosti da dostavi svoje prijedloge i mišljenja. Savjetovanje mora biti provedeno, u pravilu, u roku od 30 dana, a nakon isteka toga roka tijela javne vlasti moraju izraditi i objaviti svoje izvješće o provedenu savjetovanju koje mora sadržavati prijedloge i primjedbe javnosti te očitovanje tijela o tome zašto neki od tih prijedloga i primjedbi nisu prihvaćeni (čl. 11. st. 3. i 4.). Nadzor nad provedbom spomenutih i drugih odredbi toga zakona provodi povjerenik za informiranje, neovisno tijelo za zaštitu, praćenje i promicanje ustavnoga prava na pristup informacijama i ponovnu uporabu informacija (čl. 35. st. 1.).

Izvješće o provedenu savjetovanju nije samo važno s obzirom na obveze iz potonjeg zakona, nego i s obzirom na Poslovnik Vlade Republike Hrvatske kojim je predviđena obveza središnjih tijela državne uprave (ministarstva, središnjih državnih ureda i državnih upravnih organizacija) da prilikom upućivanja Vladi, uz nacrt prijedloga zakona, drugog propisa i akta prilože i izvješće o provedenu savjetovanju, izuzev kad je ono provedeno primjenom propisa iz područja procjene učinaka propisa.⁴⁸ Usto, valja uočiti i kako Poslovnik Hrvatskoga sabora predviđa da predlagatelj zakona uz zakonski prijedlog mora dostaviti i izvješće o provedenu savjetovanju⁴⁹ pa se može zaključiti da ono čini važan element u zakonodavnom postupku.

Na toj pravnoj podlozi vrijedi pobliže razmotriti izvješća o provedenim savjetovanjima s javnošću iz područja pravosuđa, objavljena na središnjem državnom internetskom portalu za savjetovanje s javnošću e-Savjetovanja kako bi se u nastojanju za istraživanjem interesa javnosti koja je sudjelovala

⁴⁸ „Poslovnik Vlade Republike Hrvatske“, *Narodne novine*, 2011., 154., 2012., 121., 2013., 7., 2015., 61., 2016., 99., 2017., 57., čl. 30 st. 4. Potrebno je istaknuti i da je savjetovanje s javnošću predviđeno i u postupku procjene učinaka propisa (tj. pripreme i izrade nacrt prijedloga zakona kroz analizu izravnih učinaka radi odabira optimalnoga zakonskog rješenja ili za poduzimanje drugih aktivnosti i mjera) kojim je propisano da se za Prijedlog plana zakonodavnih aktivnosti i Prehodnu procjenu provodi savjetovanje u razdoblju od 1. do 30. rujna, u trajanju od najmanje 15 dana, dok se o Iskazu i nacrtu prijedloga zakona provodi savjetovanje u trajanju od najmanje 30 dana uz javno izlaganje materije koja je predmet savjetovanja. Usp. „Zakon o procjeni učinaka propisa“, *Narodne novine*, 2017., 44., čl. 11. st. 3. i čl. 13. st. 5.

⁴⁹ „Poslovnik Hrvatskoga sabora“, *Narodne novine*, 2013., 81., 2016., 113., 2017., 69., 2018., 29., čl. 174., st. 4.

u tom savjetovanju utvrdio točan broj podnesenih komentara i broj njihovih podnositelja.

3. Savjetovanje s javnošću u praksi

U *Izvješću o provedbi savjetovanja sa zainteresiranom javnošću u postupcima donošenja zakona, drugih propisa i akata u 2016. godini*⁵⁰ naveden je podatak kako su u 2016. provedena 642 savjetovanja sa zainteresiranom javnošću u postupcima donošenja zakona, drugih propisa i akata, što predstavlja 5,59 % više savjetovanja u odnosu na 2015. godinu (608 provedenih savjetovanja), odnosno 18,01 % više u odnosu na 2014. godinu (544 provedenih savjetovanja), a u odnosu na 2012. (144 provedenih savjetovanja) 345,83 % više provedenih savjetovanja.⁵¹

Iako u trenutku dovršetka ovoga rada još nije dostupno *Izvješće o provedbi savjetovanja sa zainteresiranom javnošću u postupcima donošenja zakona, drugih propisa i akata u 2017. godini*, iz spomenutih podataka može se uočiti kontinuiran porast broja savjetovanja. Polazeći od teze da se broj komentara i njihovih podnositelja koji participiraju u savjetovanju s javnošću u postupku izrade zakona, drugih propisa i akata kontinuirano povećava te da nije riječ o smanjujućem interesu javnosti za participacijom u tom postupku, u ovom su istraživanju korišteni podatci objavljeni na portalu e-Savjetovanja od 2015. do 2018. godine, a koji se odnose na savjetovanja koja je pokrenulo Ministarstvo pravosuđa. Iz tih podataka vidljivo je da je u trenutku dovršetka ovoga rada od ukupno 99 savjetovanja zatvoreno njih 97 dok su izvješća objavljena za 96 savjetovanja. Od toga najveći broj otpada na razdoblje od 2015. do 2017. godine (njih 95) dok je u 2018. trenutačno dostupno izvješće o samo jednom savjetovanju.⁵²

⁵⁰ „Izvješće o provedbi savjetovanja sa zainteresiranom javnošću u postupcima donošenja zakona, drugih propisa i akata u 2016. godini“, Ured za udruge, 11. V. 2017., <<https://udruge.gov.hr/vijesti/izvjescje-o-provedbi-savjetovanja-sa-zainteresiranom-javnosc-u-postupcima-donosjenja-zakona-drugih-propisa-i-akata-u-2016/4103>>, (12. IV. 2018.).

⁵¹ *Isto*, str. 6. Iako se u tom izvješću navodi porast od 445 % u odnosu na 2012., riječ je o 345,83 %. Valjalo bi istaknuti da je do otvaranja središnjega državnog internetskog portala za savjetovanje s javnošću na internetskim stranicama Ureda za udruge postojao poseban dio koji je bio posvećen savjetovanjima s javnošću služeći kao središnja točka za informiranje o savjetovanju koje su provodile nadležne institucije.

⁵² Od četiriju savjetovanja u 2018. godini u trenutku dovršetka ovoga rada dva su savjetovanja otvorena, dok su dva zatvorena. Od zatvorenih savjetovanja zasad je dostupno izvješće o tek jednom

Promatraju li se izvješća o provedenim savjetovanjima na godišnjoj razini tijekom triju godina (2015., 2016. i 2017.), može se primijetiti da je od spomenutih 95 savjetovanja – koja su u ovom radu poslužila kao uzorak – njih 32 provedeno u 2015., 33 u 2016. i 30 u 2017. godini,⁵³ što otkriva poprilično ujednačen broj provedenih savjetovanja, pri čemu je od 32 savjetovanja u 2015. njih 13 (40,63 %) bilo bez ijednog komentara dok ih je 19 (59,38 %) imalo jedan ili više komentara. U 2016. godini uočen je još manji postotak savjetovanja u kojima nijedan dionik nije dao komentar (10 savjetovanja, tj. 30,3 %), kao i zamjetno veći postotak savjetovanja kod kojih je zabilježen jedan ili više komentara (23 savjetovanja, tj. 69,7 %). Nastavak toga trenda vidljiv je i u 2017. godini kada je provedeno devet savjetovanja (tj. 30 %) bez ijednoga komentara dok je 21 savjetovanje (tj. 70 %) provedeno s jednim ili više komentara.

Iz navedenih izvješća o provedenim savjetovanjima može se uočiti i kontinuiran porast broja dionika, odnosno podnositelja komentara kojih je u 2015. bilo 55, no već 2016. godine bilo ih je 89, tj. 61,81 % više u odnosu na 2015., dok ih je 2017. bilo 127, tj. 42,69 % više u odnosu na 2016., a čak 130,9 % više u odnosu na 2015. godinu. Pogleda li se među dionicima koliko je od njih bilo pojedinaca, također bi se moglo uočiti kontinuiran porast njihova broja, kao i udjela u ukupnome broju podnositelja. Naime, u 2015. bilo ih je 44, odnosno 80 % svih podnositelja, u 2016. bilo ih je 66, odnosno 74,15 % svih podnositelja (što čini povećanje od 50 % u odnosu na 2015.) dok ih je u 2017. bilo 97, odnosno 76,37 % svih podnositelja (što čini povećanje od 46,96 % u odnosu na 2016. i čak 120,45 % u odnosu na 2015. godinu).

Nadalje, iz istih izvješća o provedenim savjetovanjima može se uočiti i porast broja komentara – nakon što je u 2015. zabilježen ukupno 201 komentar, u 2016. bilo ih je 343, što je povećanje od ukupno 70,64 %, dok je u 2017. taj broj tek neznatno manji (331, odnosno smanjenje od 3,49 %). Razloge takvu smanjenju moguće je naći u savjetovanju o *Nacrtu prijedloga Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o parničnom postupku* iz 2016., u okviru kojeg je bilo čak 189 komentara, što je daleko najveći broj komentara ako se pogledaju sva ostala

savjetovanju (stanje na dan 12. IV. 2018.) iz kojeg je vidljivo da su u njemu sudjelovala tri podnositelja (od čega nijedan nije bio pojedinac) koja su ostavila ukupno tri komentara.

⁵³ Kao relevantan trenutak kod pribrajanja savjetovanja određenoj godini uzet je trenutak njihova zatvaranja.

savjetovanja,⁵⁴ ali i nešto manjem broju provedenih savjetovanja u 2017. u odnosu na ranija razdoblja (32 u 2015., 33 u 2016. i 30 u 2017.). Međutim, pogleda li se prosječan broj komentara po savjetovanju kroz tri godine, može se uočiti da je riječ o njegovu kontinuiranome porastu. Naime, u 2015. prosječan broj komentara po savjetovanju iznosio je 6,28, dok je u 2016. taj broj porastao na 10,39, što je povećanje od 65,44 %. U sljedećoj godini uslijedilo je daljnje povećanje broja komentara po savjetovanju, i to na 11,03, što je povećanje za 6,15 % u odnosu na 2016. i čak 75,63 % u odnosu na 2015. godinu. Štoviše, uzmu li se pritom u obzir samo ona savjetovanja u okviru kojih je bilo komentara, proizlazi da je 2015. po savjetovanju bilo 10,57 komentara, 2016. taj se broj povećao na 14,91 komentara, a 2017. na 15,76 komentara po savjetovanju. Usto, pogleda li se prosječan broj podnositelja komentara po savjetovanju, ali pritom uzmu u obzir samo ona savjetovanja u okviru kojih je bilo komentara, može se jasno vidjeti kako se taj broj tijekom triju godina kontinuirano povećavao: 2015. godine prosječno je bilo 2,89 podnositelja po savjetovanju (od čega su 2,31 bili pojedinci), 2016. taj se broj povećao za 33,56 % na 3,86 podnositelja (od čega su 2,86 bili pojedinci), a 2017. uslijedilo je daljnje povećanje na 6,04 podnositelja (od čega su 4,61 bili pojedinci), što je povećanje od 56,47 % u odnosu na 2016. i čak 108,99 % u odnosu na 2015.

Prema tome, iz izloženoga je jasno vidljivo kontinuirano povećavanje broja savjetovanja koja imaju barem jedan ili više komentara, ali i kontinuiran porast broja podnositelja komentara i udjela pojedinaca u tom broju te prosječnog broja komentara po savjetovanju i podnositelja komentara po savjetovanju u promatranu razdoblju. S druge strane, potonji podatci otkrivaju i da je, unatoč kontinuiranu povećanju spomenutih brojeva, i dalje riječ o razmjerno malom broju podnositelja komentara koji bi svakako mogao biti još veći. Također, vidljivo je da nisu svi zakoni, drugi propisi i akti privukli jednako zanimanje javnosti za davanje komentara, što bi se zacijelo moglo pripisati njihovoj značaju, naravi i dosegu. Naime, nije isto je li riječ o nekom tehničkom propisu koji djeluje na tek manji broj građana ili sustavnom zakonu koji ima općedruštvene značajke s djelovanjem na svakoga građanina, kao što nije isto je

⁵⁴ U savjetovanju o *Nacrtu prijedloga Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o sudovima* zabilježena su 72 komentara, u savjetovanju o *Nacrtu prijedloga Zakona o osnivanju trgovačkih društava na daljinu* 55 komentara, a u savjetovanju o *Nacrtu prijedloga Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o Državnom sudbenom vijeću* 54 komentara.

li riječ o bitno manje značajnoj izmjeni i/ili dopuni nekog akta ili donošenju cjelovita zakonskoga rješenja koje izaziva velike kontroverze u javnosti.

Zaključna razmatranja

U nastojanju da se istraži interes javnosti koja je sudjelovala u savjetovanju u postupku izrade zakona, drugih propisa i akata, a radi dokazivanja da iz te perspektive ne stoji shvaćanje pojedinih autora o temeljnoj krizi u kojoj se nalazi suvremeni *homo politicus*, kao i tvrdnja da je „suvremeni građanin [...] sve više pasivni primatelj političkih sadržaja, a sve manje aktivni sudionik političkog procesa“⁵⁵, u ovom se radu pošlo od teze da se broj komentara i njihovih podnositelja koji sudjeluju u savjetovanju s javnošću u postupku izrade zakona, drugih propisa i akata kontinuirano povećava te da nije riječ o smanjujućem zanimanju javnosti za participacijom u tom postupku. U tom su cilju istražena izvješća o provedenu savjetovanju objavljena na portalu e-Savjetovanja kao jednom od načina sudjelovanja javnosti u postupku izrade zakona, drugih propisa i akata u Republici Hrvatskoj. Polazeći od toga da će materija pravosudnog sustava, o čijem je funkcioniranju zabilježeno negativno opće mišljenje javnosti u Republici Hrvatskoj, djelovati poticajno na javnost da izloži svoje komentare (prijedloge i mišljenja) pri savjetovanju, predmet istraživanja činila su izvješća o provedenu savjetovanju iz područja pravosuđa tijekom trogodišnjega razdoblja, i to počevši od pokretanja portala e-Savjetovanja (2015.). Pritom je ukazano na pravnu podlogu savjetovanja s javnošću u okviru koje je istaknuta važnost *Zakona o pravu na pristup informacijama*, kao i *Poslovnika Vlade Republike Hrvatske* i *Poslovnika Hrvatskoga sabora* na temelju čijih je odredbi zaključeno da izvješće o provedenu savjetovanju čini važan element u zakonodavnom postupku.

Istraživanje je pokazalo da se u promatranu razdoblju kontinuirano smanjivao broj provedenih savjetovanja bez ijednoga komentara i, istodobno, kontinuirano povećavao broj onih s jednim ili više komentara. Iz analiziranih izvješća mogao se uočiti i kontinuiran porast broja podnositelja komentara, kao i udjela pojedinaca u tom broju, a uza sve to i kontinuiran porast prosječnoga broja komentara po savjetovanju i prosječnoga broja podnositelja komenta-

⁵⁵ V. RAOS, *n. dj.*, str. 205.

ra po savjetovanju u promatranu razdoblju. Dakle, valjalo bi zaključiti da je potvrđena polazišna teza ovoga rada i da nije riječ o smanjujućem interesu javnosti za participacijom u postupku izrade zakona, drugih propisa i akata.

Međutim, može li se iz toga izvesti zaključak da je pasivni *homo civicus* postao aktivan *homo politicus*? Imajući u vidu da podatci iz analiziranih izvješća otkrivaju da je i dalje riječ o razmjerno malom broju podnositelja komentara, čini se da još uvijek nema podloge za takav zaključak koji bi vrijedio na načelnoj razini odnoseći se barem na većinu građana. Naime, iako se broj provedenih savjetovanja bez ijednog komentara kontinuirano smanjuje, njihov je broj još uvijek razmjerno velik (30 % u 2017.), iz čega slijedi da građani još uvijek nisu stalni, nego povremeni sudionici koji, kako drži Schudson, prate ili skeniraju svoje političko i društveno okružje⁵⁶ i, kada ocijene da ima potrebe za njihovim djelovanjem *in concreto*, participiraju u postupku izrade zakona, drugih propisa i akata koji privuku njihovo zanimanje. Ipak, s obzirom na kontinuirano povećavanje broja podnositelja koji sudjeluju u savjetovanju s javnošću u postupku izrade zakona, drugih propisa i akata, u prosjeku od gotovo 50 % godišnje, kao i na važeći pravni okvir koji omogućuje takvu participaciju, može se pretpostaviti daljnji nastavak toga trenda koji, barem zasad, pokazuje da suvremeni *homo politicus* ipak „ne doživljava temeljnu krizu“,⁵⁷ nego je aktivan, odnosno sudjeluje onda, kada i onoliko koliko ocijeni da bi trebao.

⁵⁶ Usp. M. SCHUDSON, *n. dj.*, str. 310. – 311.

⁵⁷ F. MUHIĆ, *n. dj.*, str. 140.

— Miroslav Vasilj ♦ Marija Bago —

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

miroslav.vasilj@ff.sum.ba – marija.bago@ff.sum.ba

Prethodno priopćenje

UDK: 316.774:050-055(497.5)(497.6)

FREKVENTNOST PORTRETA KAO NOVINARSKOGA ŽANRA FOKUSIRANA NA ČOVJEKA U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM I HRVATSKIM DNEVNIM NOVINAMA

Sažetak

Cilj je rada istražiti frekventnost portreta kao novinarskoga žanra u bosanskohercegovačkim i hrvatskim dnevnim novinama. Riječ je o obliku temeljenu na čovjekovu životu i djelu, a pripada skupini narativnih žanrova. U središtu pozornosti je predstavljanje osobe od djetinjstva, školovanja, studiranja, poslovne karijere, hobija do obiteljskoga života, no bitno je u kojoj se mjeri iznose određeni detalji iz života osobe o kojoj novinar piše. Portretiraju se ljudi koji se po nečemu ističu i privlače pozornost publike. Iako je portretiranje moguće i kroz druge žanrove, poput intervjua, feljtona ili eseja, kod portreta je takav postupak dominirajući zbog čega je izabran baš taj žanr. U prvome dijelu rada iznosi se teorijski okvir od elementa personalizacije, teorije i klasifikacije novinarskih žanrova te strukture portretiranja. Drugi dio rada odnosi se na raspravu o rezultatima istraživanja apsolutne i relativne zastupljenosti portreta u novinama ukupno, pojedinačno po analiziranim novinama te u novinskim rubrikama. Istraživanje je temeljeno na uzorku od četiriju dnevnih novina iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske: *Večernji list* za BiH – Mostar, *Dnevni avaz* – Sarajevo, *Jutarnji list* – Zagreb i *24sata* – Zagreb. Analizirano je po sedam brojeva tjedno svakih od navedenih novina u razdoblju od mjesec dana. Uzorak se temelji na 2.669 tekstova. Rezultati pokazuju izrazito nisku frekventnost portretiranja u analiziranim dnevnim novinama.

Ključne riječi: element personalizacije; element istaknutosti; teorija novinarskih žanrova; portret kao žanr; dnevne novine

THE FREQUENCY OF PORTRAIT AS A JOURNALISTIC GENRE FOCUSED ON AN INDIVIDUAL IN BOSNIAN-HERZEGOVINIAN AND CROATIAN DAILY NEWSPAPERS

Abstract

The aim of the paper is to investigate the frequency of the journalistic genre portrait in Bosnian-Herzegovinian and Croatian daily newspapers. It is about a form based on the life and work of an individual, and it belongs to the group of narrative genres. The focus is placed on presenting the individual, their childhood, schooling, studying, business career, hobbies and family life, but it is important to which extent are the details from the life of the individual that is written about revealed. Portraits are written about people which stand out and which draw certain attention in the public. Although portraying is possible through other genres such as interviews, features or essays, such a procedure is dominant in portrait and therefore it was chosen here. The first part of the paper brings the theoretical framework of personalization elements, theories and journalistic genres classification and portrait genre structure. The second part relates to the discussion about the research results of absolute and relative representation of portrait in newspapers totally, individually through analyzed newspapers and in news sections. The research is based on four newspapers in Bosnia and Herzegovina and Croatia: Večernji list BiH – Mostar, Dnevni avaz – Sarajevo, Jutarnji list – Zagreb, 24sata – Zagreb. Seven issues a week over one-month period have been analyzed. The sample is based on 2669 texts. The results show an extremely low frequency of portrait genre in the analyzed daily newspaper.

Keywords: personalization element; eminence element; journalism genres theory; portrait genre; daily newspaper

Uvod

Može li zaista informacija o vjeverici koja umire pred kućnim vratima biti važnija od informacije o umirućima u Africi, kako je to jednom prigodom kazao osnivač Facebooka Mark Zuckerberg? Ova izjava pokazuje koliko se današnji svijet medija promijenio te da čovjek i kada za to postoji istinska potreba često nije u središtu medijske pozornosti, poglavito ako je i zemljopisno i psihološki daleko od publike. Posebno je to na vidjelo izašlo u eri novih medija, iako takvih pojava ima i u tradicionalnim medijima. Nekada je odabir informacija i njihova interpretacija bila isključivo u rukama novinara. Temelj-

ni zadatak novih medija u današnjoj *selfie* kulturi jest ustanoviti tko ste, što vas zanima, što volite i s kime se „družite“ na internetu. Istodobno društvene mreže kreiraju nove modele diseminacije i konzumiranja informacija i mišljenja. Kakva je onda uloga tradicionalnih medija, a posebice novina u takvu okružju? Dnevne novine, i to one analitičke,¹ mogu iskoristiti prednosti koje taj medij ima u odnosu na ostale kao što su vjerodostojnost, analitičnost, preglednost, praćenje događaja s vremenske distance... Urednicima i novinarima u takvu uređivačkome konceptu mogu pomoći i elementi iz teorije selekcije vijesti, ali i poznavanje dominirajućih postupaka² novinarskih žanrova.

1. Personalizacija i istaknutost u teoriji selekcije

Što objaviti, a što izostaviti u medijima? Koliku pozornost posvetiti određenom događaju? Tim pitanjima bavi se teorija selekcije. „Način (metoda) na koji se radi primarna selekcija događaja jest ključno pitanje komunikologije masovnih medija i polazište u svim razmatranjima metodologije novinarske spoznaje stvarnosti.“³ Prema Herbertu J. Gansu selekcija je zatvoren kružni proces u kojem sudjeluju: izvor vijesti, novinar i primatelj.⁴ Europsku tradiciju teorije selekcije šezdesetih je godina prošloga stoljeća postavio Einar

¹ Novine se prema sadržaju mogu dijeliti na analitičke, tabloide i polutabloide. Analitičke novine većinom se bave temama iz unutarnje i vanjske politike, gospodarstvom, znanosti i kulturom, dakle sadržajima koji se označavaju kao tradicionalne novinske rubrike. Stil pisanja odlikuje se ozbiljnim pristupom. Teme se obrađuju kroz složenije žanrove. Čitaju ih obrazovaniji i oni koji donose odluke. Drže do točnosti i sveobuhvatnosti informacija. Neki od istaknutijih analitičkih dnevnih novina u Europi su francuski *Le Monde* i *Le Figaro*, britanski *The Times*, španjolski *El País*, talijanska *La Repubblica* i *Il Corriere della Sera*, njemački *Allgemeine Zeitung*. U Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj ne postoje klasične analitičke novine. S druge strane sadržaj tabloida većinom se odnosi na senzacionalističko izvješćivanje i afere iz svijeta politike, športa, filma, glazbe. Pozornost se posvećuje i portretima poznatih, događajima iz crne kronike... Forma je jednostavnija i sažetija, a stil pisanja lepršaviji... Oprema tekstova je znatno bogatija i dominiraju fotografije i bombastični naslovi. Neki od europskih tabloida su britanski *The Sun*, njemački *Bild*, francuski *Ups*, talijanski *Chi*. Klasični tabloid u Hrvatskoj je *24sata*. Polutabloidi su novine koje kombiniraju značajke analitičkih novina i tabloida. Od tabloida preuzimaju moderan dizajn i opremu, ali istodobno zadržavaju uočljive elemente analitičkih novina poput klasičnog rasporeda rubrika. U Bosni i Hercegovini to su *Večernji list* za BiH, *Dnevni avaz*, *Oslobođenje*, *Dnevni list*, a u Hrvatskoj *Jutarnji list*, *Večernji list*, *Slobodna Dalmacija*...

² Dominirajući postupak - postupak koji u tekstu dominira u odnosu na ostale i koji ih sebi podređuje. Nijedan se žanr ne javlja u čistu obliku. Novinarski žanrovi su fluidni i najčešće se javljaju u hibridnom obliku, a pripadnost određenom žanru određuje se pomoću dominirajućeg postupka.

³ Najil KURTIĆ, *Osnovi pisanja za medije*, Sarajevo, 2009., str. 39.

⁴ Usp. Tena PERIŠIN, *Televizijske vijesti*, Zagreb, 2010., str. 135.

Ostgaard koji je zaključio da na izvješćivanje osobito utječu tri čimbenika: pojednostavljivanje, identifikacija i senzacionalizam. Njegovu teorijsku osnovu nadogradili su Johan Galtung i Marie Holmboe Ruge. Oni su sačinili listu od dvanaest čimbenika na temelju kojih se može odrediti hoće li određen događaj mediji uzeti u obzir. Vinfried Schulz usustavio je tu listu i sveo ju na manji broj čimbenika.⁵

Profilirali su se sljedeći čimbenici: značaj, utjecaj, aktualnost, blizina, neuobičajenost, istaknutost, personalizacija, konflikt i humor. Postoje i drugi kriteriji koji utječu na selekciju temeljeni na kontekstu organiziranja uredništva, na teoriji zrcala ili na snagama koje djeluju izvan uredništva.

No kakva je pozicija čovjeka u medijskom diskursu i navedenoj teoriji? Teorija selekcije događaja objašnjava odgovore čimbenicima personalizacije i istaknutosti.

Personalizacija se odnosi na događaj koji se može prikazati kao posljedica djelovanja konkretnih osoba. Ljudske sudbine znače puno više od pukih brojeva. Stephan Russ-Mohl navodi da apstraktni događaji nisu personalizirani pa ih je teže prenijeti: „Ako je čovjek subjekt ili uzrok (ako je osobno pogođen) jednog događaja i nalazi se u njegovom središtu, tada raste i vrijednost te vijesti, zbog ljudske priče.“⁶

Istaknutost se pak odnosi na javnosti poznate osobe. Publiku više zanimaju tekstovi o poznatim osobama koje se nalaze na određenim pozicijama, o utjecajnim ljudima koji su postigli rezultate u javnim djelatnostima, o športašima, gospodarstvenicima, znanstvenicima, umjetnicima...⁷ Taj se čimbenik naziva i veza s elitnim osobama. No, u medijima se ovaj čimbenik često zlorabi pa su mediji preplavljeni tekstovima o poznatima koji se bave trivijalnim stvarima zanemarujući istodobno uzroke, tijek i posljedice nekog bitnog događaja.

⁵ Usp. Michael KUNCZIK – Astrid ZIPFEL, *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*, Zagreb, 2006., str. 132. – 135.

⁶ Stephan RUS-MOHL, *Novinarstvo*, Beograd, 2014., str. 108.

⁷ Usp. N. KURTIĆ, *n. dj.*, str. 44.

2. Teorija i klasifikacija novinarskih žanrova

Teorija novinarskih žanrova svoj legitimitet zasniva na teoriji književnih žanrova.⁸ Velik dio žanrovskih transformacija koje su zahvatile književnost imao je ključan utjecaj i na novinarske žanrove, iako se novinarstvo bavi isključivo iskustvenim svijetom dok se književnost često zasniva i na fikciji. I Mario Vargas Llosa navodi kako „mnogo puta novinarstvo koristi književne tehnike da bi nametnulo određene činjenice.“⁹ Teorija novinarskih žanrova podrazumijeva pristup izučavanju novinarstva u kojem se pozornost ne zadržava na sadržaju (temi), nego na odabranu obliku.

Boris Tomaševski pisao je kako su obilježja žanra, odnosno postupci koji organiziraju kompoziciju djela, dominantni postupci, to jest oni koji sebi podređuju sve ostale postupke nužne u stvaranju umjetničke cjeline.¹⁰ Žanrovi su dinamični i razvijaju se. Uzrok koji je proizveo određen žanr može otpasti, osnovna obilježja žanra mogu se polako mijenjati, a žanr nastavlja živjeti. Ipak, njegov se naziv čuva iako je došlo do radikalne promjene pa „današnji problem u praksi nije u brkanju ili uklanjanju starih formi nego u tome da se svakoj od njih prida njezino novo mjesto i nova vrijednost u svakom posebnom mediju.“¹¹

Povijest novinarskih žanrova gotovo je neistražena. Tek za manji dio žanrova postoje pouzdani povijesni izvori o tome kada se i gdje prvi put pojavljuju. Umberto Eco piše kako je u Italiji struktura „bila nešto čega se treba kloniti kao građevinske skele, mehaničke naprave...“¹² No danas su teoretičari i praktičari suglasni da je pitanje žanra ponovno aktualizirano u pogledu profiliranja sadržaja koji se objavljuju, ali i kao potpora medijima, novinarima i recipijentima.¹³ Pitanje novinarskih žanrova posebno se nameće u eri novih medija. „Ekspanzija Interneta poremetila je ekonomiju diskursa (njihovu produkciju, akumulaciju, cirkulaciju) i narušila mjesto i status vjerodostojnosti

⁸ Usp. NEDA TODOROVIĆ, „Prilog teoriji žanrova u postnovinarstvu“, *Medijski dijalozi*, god. VI, 2013., br. 17., str. 28.

⁹ Mario VARGAS LLOSA, *Razgovori u Princetonu*, Beograd, Laguna, 2018., str. 43.

¹⁰ Usp. Boris TOMAŠEVSKI, *Teorija književnosti. Tematika*, Zagreb, 1998., str. 45.

¹¹ Gabriel GARCIA MÁRQUEZ, *Nisam došao držati govor*, Zagreb, 2014., str. 103.

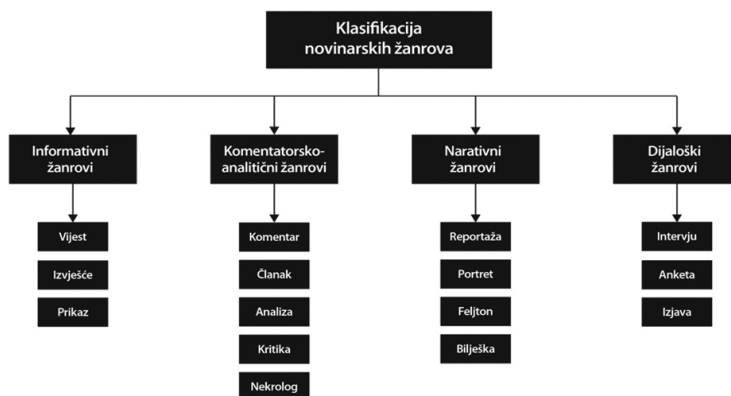
¹² Umberto ECO, *O književnosti*, Beograd, 2015., str. 200.

¹³ Usp. Roselyne RINGOOT – Jean-Michel UTARD, *Les genres journalistiques. Savoirs et savoir-faire*, Paris, 2009., str. 12.

narativa, podjelu na istinito i lažno, stvarnost i fikciju.¹⁴ Zemljopisno gledajući, velike su razlike u načinu proučavanja novinarskih žanrova, što ide u prilog tezi Jean-Michela Adama da je izučavanje novinarskih žanrova neraskidivo s jezičnom i kulturnom poviješću.¹⁵

Može se istaknuti da su „novinarski žanrovi hibridne forme tekstva/priloga označene predmetom, metodom, funkcijom i medijem, koji posjeduju dominirajuće postupke uobličavanja informacija, stavova i ideja, čega novinari, za razliku od publike, trebaju biti svjesni.“¹⁶

Teoretičari se ne slažu ni oko načela klasifikacije. Pa ipak može se reći da su se u nekim državama razvile određene tradicije, ali i svojevrsni zajednički obrisi klasifikacija izvedenih iz prakse. Alberto Papuzzi upozorava da se ni pri klasifikaciji ne smije upasti u zamku stereotipa.¹⁷ Klasifikacija novinarskih žanrova u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj sve do početka 90-ih godina prošloga stoljeća temeljila se na europskome pristupu, no posljednjih desetljeća vidljiv je anglo-američki upliv.¹⁸

Slika 1.: Žanrovska klasifikacija prema dominirajućim postupcima

¹⁴ Christian SALMON, *Strategija Šeherezade. Prilog Storytellingu*, Beograd, 2011., str. 10.

¹⁵ Usp. Jean-Michel ADAM, „Genres de la presse écrite et analyse de discours“, *Semen*, 2001., br. 13. <<https://journals.openedition.org/semen/2597>>, (15. X. 2018.).

¹⁶ Miroslav VASILJ, „Primjena novinarskih žanrova u hrvatskim i bosanskohercegovačkim dnevnim novinama u eri postmodernih medija“, *Medijski dijalozi*, god. XI., 2018., br. 30., str. 131.

¹⁷ Usp. Alberto PAPUZZI, *Professione giornalista. Tecnice e regole di un mestiere*, Roma, 2003., str. 45.

¹⁸ Gledajući u zemljopisnom smislu, razvila su se tri pristupa izučavanja i klasificiranja žanrova. Pojednostavljeni anglo-američki koji ne pridaje preveliku važnost izučavanju žanrova i koji se više temelji na tehnikama pisanja, ruski koji pridaje veliku važnost izučavanju žanrova s bogatom klasifikacijom koja se često isprepliće s književnim žanrovima te europski koji je srednji put između tih dviju krajnosti.

Temeljeći se na europskom pristupu, u radu je predočena klasifikacija novinarskih žanrova – informativni žanrovi: vijest, izvješće i prikaz; komentatorsko-analički žanrovi: komentar, članak, analiza, kritika i nekrolog; narativni žanrovi: reportaža, portret, feljton i bilješka; dijaloški žanrovi: intervju, anketa i izjava.¹⁹

3. Dominirajući postupci portretiranja kao narativnog žanra

Portret se tek posljednjih godina zbog svoje sveprisutnosti i atraktivnosti konstituirao u zaseban žanr. Pripada skupini narativnih žanrova. Riječ je o žanrovima koji se koriste književnim elementima kako bi publici prezentirali informacije, teme, stavove i ideje. U središtu portreta treba biti život i djelo određene osobe. Element personalizacije i istaknutosti u tekstovima pogoduje sve češćoj uporabi toga žanra. Manca Košir navodi da je portretiranje oblik novinarskoga izražavanja koji opisuje osobu tako da ju se doživi kao osobnost, to jest da doživimo o kakvu je čovjeku riječ. Struktura je zamršena, shema trodijelna, koristi se izražajan jezik, a autor je u tekstu vidno nazočan.²⁰ Svrha portretiranja kao novinarskoga žanra jest prikazati osobu već poznatu javnosti, podsjetiti na neku poznatu osobu ili upoznati javnost s nepoznatom osobom, a koja se po nečemu ističe.²¹

No, portret se ne smije svoditi na superlative i pohvale bez doze objektivnosti. Stephan Russ-Mohl upozorava da se treba suzdržavati od vrijednosnih stavova te omogućiti portretiranome da svjedoči sam o sebi.²² Za portret je nužno intervjuirati osobu, posjetiti ju u njezinu domu, na radnome mjestu, među prijateljima. Potrebno je zapažati detalje. „Novinar kreator portreta ima težak zadatak jer je u njegovim rukama mogućnost da razvije sliku o nekoj osobi, o kojoj je dosta saznao i naslutio. Pri komponiranju portreta on se

¹⁹ Usp. M. VASILJ, *n. dj.*, str. 133.

²⁰ Usp. Manca KOŠIR, *Nastavki za teoriju novinarskih vrst*, Ljubljana, 1988., str. 89.

²¹ Usp. Lilia Rashidovna DUSKAEVA – Yu Amenzade KONYAEVA, „Types of Information Portraits in a Journalistic Discourse“, *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, god. IX., 2017., br. 4., str. 135.

²² Usp. S. RUSS-MOHL, *n. dj.*, str. 76. – 77.

odlučuje za pojedine elemente, korigira se, ali ne smije falsificirati osobu o kojoj govori.²³

Kod pisanja portreta potrebno je razgovarati ne samo s osobom koju novinar portretira nego i s članovima obitelji, susjedima, prijateljima, radnim kolegama. Traži se pravo svjedočenje, neki trenutak, pokreti osobe koja se portretira. Pristupa joj se kroz život, kroz osobnost i tako privlači čitateljevu pozornost.²⁴

Struktura portreta može sadržavati sljedeće elemente:

1. *lid* – u pravilu bi to trebao biti jedan od specijalnih lidova, ponajprije narativni
2. *sublid* – navođenje jakog citata osobe o kojoj se piše, koji iskazuje njegov životni ili profesionalni credo
3. *orahov graf* – priopćiti ideju, odnosno životnu priču portretirane osobe povezati s univerzalnim vrijednostima i tako čitateljima treba poslati poruku zašto se piše o toj osobi
4. *svršetak* – tekst treba završiti citatom glavne osobe kojim ona objašnjava svoju životnu priču ili pak iznosi pogled na budućnost.²⁵

Navedena struktura tipična je za pojednostavljeni anglo-američki pristup izučavanja žanrova koji ih dijeli na vijest i priču. Prema toj podjeli portret kao žanr pripada priči. No kao što su novinarski žanrovi hibridni i fluidni, tako i pristupi izučavanja kao i praktična primjena žanrova imaju svoju fluidnost i međusobno se isprepliću. Tako je američko i britansko novinarstvo Europi podarilo brojne žanrove, ali i stil pisanja vijesti obrnutom piramidom.²⁶ Isto se tako u Ujedinjenoj Kraljevini i SAD-u koriste brojni oblici nastali u Europi kao što su feljton ili kritika.

Portret se može dijeliti i na tekstove:

- *Osoba dana (tjedna, mjeseca, godine)*. Svakoga trenutka mora biti jasno zašto se piše upravo o toj osobi. Je li riječ o novoj medijskoj osobi ili o

²³ Isto, str. 76.

²⁴ Usp., Álvaro PÉREZ ÁLVAREZ – Antonio MARTÍNEZ ILLÁN, „El arte del retrato en los textos periódicos de Manuel Chaves Nogales“, ZER - Revista de Estudios de Comunicación, god. XXI., 2016., br. 40., str. 221.

²⁵ Usp. N. KURTIĆ, *n. dj.*, str. 299. – 303.

²⁶ Obrnuta piramida – strukturiranje teksta tako da se najvažniji elementi stavljaju u prvi odjeljak, a zatim se pišu ostali elementi po svojoj važnosti. Čitatelj može prekinuti čitanje čim zadovolji znažiteljju, znajući da mu ništa bitno nije izmaklo. Ovaj stil se najčešće koristi kod pisanja vijesti, ali je primjenjiv i u drugim žanrovima.

novome licu već poznate osobe? Je li riječ o pozitivnom ili negativnom junaku?

- *Tko je ovaj čovjek?* Novinar predstavlja javnosti potpuno nepoznata čovjeka, primjerice novoimenovanoga ministra u vladi koji stiže iz inozemstva. Javnost zanima njegov životopis, ali ne onakav kakav se piše u natječajima za posao iako neke podatke ipak treba iznijeti kao što su godina i mjesto rođenja, školovanje, karijera, ključne reference i temeljna životna filozofija. Usporedo s ovim tekstom obično ide i intervju s osobom o kojoj se piše.
- *Životna priča.* Novinar predstavlja osobu, ali s unaprijed određenom tezom koja jasno govori zbog čega se predstavlja upravo ta osoba. Povod je obično delikatan.²⁷

Zbog elementa personalizacije i istaknutosti portret bi kao žanr trebao zauzimati sve veći prostor ne samo u tjednicima i časopisima nego i u vikend-izdanjima dnevnih novina, ali i u ostalim medijima.

4. Metodologija istraživanja

Istraživanje je provedeno metodom analize sadržaja, a u analizi rezultata primijenjena je statistička metoda analize podataka. Istraživanje je temeljeno na uzorku od četiriju dnevnih novina iz Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske u slučajno određenim vremenskim razdobljima: *Večernji list* za BiH – Mostar, *Dnevni avaz* – Sarajevo, *Jutarnji list* – Zagreb i *24sata* – Zagreb. Analizirano je po sedam brojeva svakih od navedenih dnevnih novina u razdoblju od mjesec dana, od 20. srpnja do 16. kolovoza 2015., i to *Večernji list* za BiH od 20. srpnja do 26. srpnja, *Dnevni avaz* od 27. srpnja do 2. kolovoza, *Jutarnji list*²⁸ od 3. kolovoza do 9. kolovoza i *24sata*²⁹ od 10. kolovoza do 16. kolovoza 2015. Zbog relevantnosti uzorka važno je bilo obuhvatiti sve dane u tjednu s obzirom na to da u odnosu na radne dane dnevne novine vikendom imaju karakteristike tjednika, a samim time i drukčiji žanrovski pristup obradi tema. Analizirane su sve stranice osim onih na kojima se nalaze oglasi i nenovi-

²⁷ Usp. Zoran JEVIĆ – Radivoje PETROVIĆ – Zoran ARACKI, *Žanrovi u savremenom novinarstvu*, Beograd, 2014., str. 342. – 343.

²⁸ Zbog državnog praznika Dana pobjede i domovinske zahvalnosti u Republici Hrvatskoj *Jutarnji list* je 4. kolovoza izašao kao dvobroj za 4. i 5. kolovoza.

²⁹ Zbog blagdana Velike Gospe *24sata* je 14. kolovoza izašao kao dvobroj za 14. i 15. kolovoza.

narski žanrovi kao što su križaljke, horoskop, pregled TV programa i slično. Standardizirano je da jedan tekst kao temeljna jedinica analize može pripadati samo jednomu žanru bez obzira na to što jedan tekst sadrži elemente nekoliko žanrova. Klasificiranje je rađeno prema dominirajućem postupku u tekstu. Zajednički uzorak temeljen je na 2.669 tekstova. Cilj je istražiti, spoznati i provjeriti:

- apsolutnu i relativnu zastupljenost portreta kao žanra u odnosu na ukupan broj tekstova
- apsolutnu i relativnu zastupljenost portreta u odnosu na ukupan broj tekstova po analiziranim novinama pojedinačno
- apsolutnu i relativnu zastupljenost portreta u rubrikama
- apsolutnu i relativnu zastupljenost portreta u specijalnim političkim priložima.

Zastupljenost žanrovskih skupina i žanrova iskazana je apsolutnim (f) i relativnim frekvencijama (%).

5. Rezultati i rasprava

Strukturalna obilježja istraživanja temelje se na apsolutnoj i relativnoj zastupljenosti portreta u odnosu na ukupan broj tekstova u svim analiziranim novinama zajedno i pojedinačno te frekventnosti toga žanra u rubrikama i specijalnim političkim priložima.

5.1. Zastupljenost žanrova ukupno

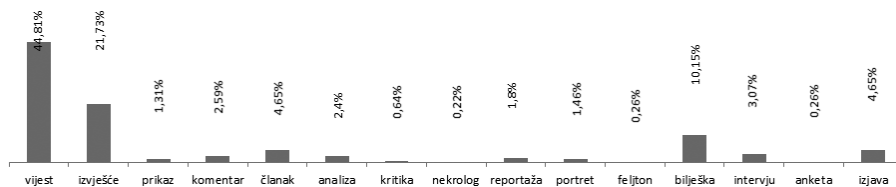
Varijabla se odnosi na apsolutnu i relativnu zastupljenost žanrova u novinama zajedno uključujući i politički prilog te apsolutnu i relativnu zastupljenost žanrova pojedinačno po analiziranim novinama. Od ukupno analiziranih 2.669 tekstova svega je 39 portreta dok je vijest najzastupljenija i zabilježeno ih je 1.196.

FREKVENTNOST PORTRETA KAO NOVINARSKOGA ŽANRA FOKUSIRANA NA ČOVJEKA...

Tablica 1.: Zastupljenost žanrova u novinama ukupno

Žanrovska skupina	Žanr	Broj tekstova	%
informativni	vijest	1.196	44,81
	izvješće	580	21,73
	prikaz	35	1,31
	komentar	69	2,59
	članak	124	4,65
komentarsko- analitički	analiza	64	2,40
	kritika	17	0,64
	nekrolog	6	0,22
	reportaža	48	1,80
narativni	portret	39	1,46
	feljton	7	0,26
	bilješka	271	10,15
	intervju	82	3,07
dijaloški	anketa	7	0,26
	izjava	124	4,65
	ukupno	2.669	100

Riječ je o izrazito niskoj frekventnosti portreta koja pokazuje da analizirane dnevne novine u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj ne ulaze u prostor tjednika i časopisa u kojima dominiraju komentarsko-analitički, narativni i dijaloški žanrovi nasuprot informativnima.

Graf 1.: Relativna zastupljenost žanrova u novinama ukupno

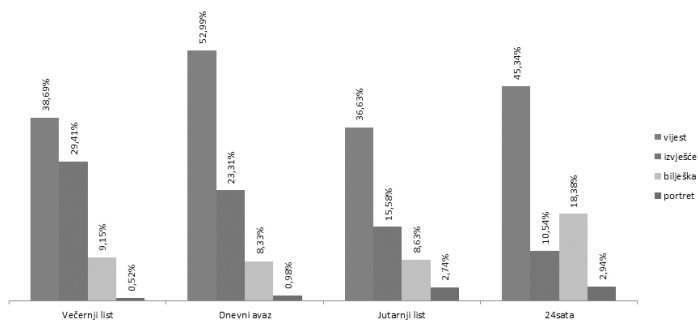
U strukturi ukupnoga uzorka portret je na desetom mjestu sa svega 1,46 %. Vijest je najzastupljenija s 44,81 % što je značajna statistička razlika u odnosu na ostale žanrove.

Tablica 2.: Zastupljenost žanrova po analiziranim novinama

Žanrovska skupina	Žanr	Novine							
		Večernji list		Dnevni avaz		Jutarnji list		24sata	
		f	%	f	%	f	%	f	%
informativni	vijest	296	38,69	541	52,99	174	36,63	185	45,34
	izvješće	225	29,41	238	23,31	74	15,58	43	10,54
	prikaz	14	1,83	3	0,29	13	2,74	5	1,23
komentator-sko-analički	komentar	27	3,53	8	0,78	25	5,26	9	2,21
	članak	37	4,84	34	3,33	37	7,79	16	3,92
	analiza	20	2,61	8	0,78	24	5,05	12	2,94
	kritika	7	0,92	0	0,00	10	2,11	0	0,00
	nekrolog	0	0,00	2	0,20	2	0,42	2	0,49
narativni	reportaža	19	2,48	8	0,78	13	2,74	8	1,96
	portret	4	0,52	10	0,98	13	2,74	12	2,94
	feljton	6	0,78	1	0,10	0	0,00	0	0,00
	bilješka	70	9,15	85	8,33	41	8,63	75	18,38
dijaloški	intervju	20	2,61	34	3,33	22	4,63	6	1,47
	anketa	1	0,13	4	0,39	1	0,21	1	0,25
	izjava	19	2,48	45	4,41	26	5,47	34	8,33
ukupno		765	100	1.021	100	475	100	408	100

Kada je riječ o apsolutnoj zastupljenosti, u *Večernjem* su *listu* zabilježena četiri portreta, *Dnevnom avazu* 10, u *Jutarnjem listu* 13, a u *24sata* 12. Istraživanje koje bi se temeljilo i na načinu na koji su osobe portretirane moglo bi pokazati i kakav pristup prevladava, temelji li se više na radu, djelu i postignućima osobe ili pak na privatnome životu.

FREKVENTNOST PORTRETA KAO NOVINARSKOGA ŽANRA FOKUSIRANA NA ČOVJEKA...

Graf 2.: Tri najzastupljenija žanra po analiziranim novinama u odnosu na portret

Portretiranje je u *Večernjem listu* zastupljeno s 0,52 %, u *Dnevnom avazu* s 0,92 %, u *Jutarnjem listu* s 2,74 %, a u *24sata* s 2,94 %. Vidljivo je da je veća relativna frekventnost portreta u tabloidu *24sata* u odnosu na novine koje su polutabloidi. Vijest, izvješće, bilješka i članak kod svih su analiziranih novina među prvih pet najfrekventnijih žanrova.

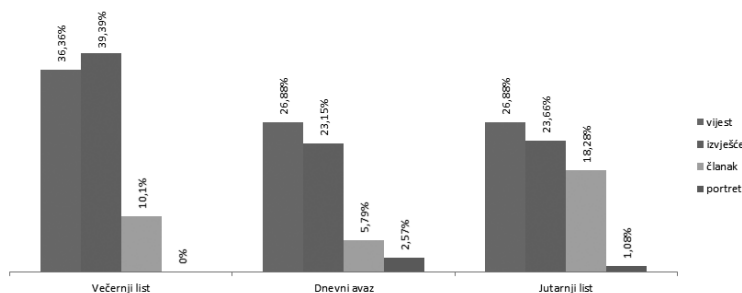
5.2. Zastupljenost žanrova po rubrikama

U istraživanju ove varijable nije uključen tabloid *24sata* jer tabloidi nemaju sve tradicionalne rubrike. Istraživanje je pokazalo da analizirane novine *Večernji list*, *Jutarnji list* i *Dnevni avaz* nemaju sve rubrike koje se smatraju tradicionalnima. *Jutarnji list* u analiziranu razdoblju nije imao rubriku *Crna kronika*, a *Dnevni avaz* rubrike *Komentari i mišljenja* te *Kultura*. Tijekom istraživanja portretiranje nije zabilježeno u *Crnoj kronici*, *Gospodarstvu*, *Komentarima i mišljenjima*, na zadnjoj stranici i rubrično neodređenim stranicama pa u rezultatima istraživanja te rubrike nisu predočene.

Tablica 3.: Zastupljenost žanrova u rubrici *Unutarnja politika* po analiziranim novinama

Žanrovska skupina	Žanr	Večernji list		Dnevni avaz		Jutarnji list	
		f	%	f	%	f	%
informativni	vijest	72	36,36	146	46,95	25	26,88
	izvješće	78	39,39	72	23,15	22	23,66

Žanrovska skupina	Žanr	Večernji list		Dnevni avaz		Jutarnji list	
		f	%	f	%	f	%
komentatorsko-analitički	komentar	9	4,55	7	2,25	6	6,45
	članak	20	10,10	18	5,79	17	18,28
	analiza	4	2,02	3	0,96	8	8,60
narativni	reportaža	5	2,53	2	0,64	1	1,08
	portret	/	/	8	2,57	1	1,08
	bilješka	3	1,52	3	0,96	3	3,23
dijaloški	intervju	4	2,02	15	4,82	4	4,30
	anketa	/	/	3	0,96	/	/
	izjava	3	1,52	34	10,93	6	6,45
ukupno		198	100	311	100	93	100

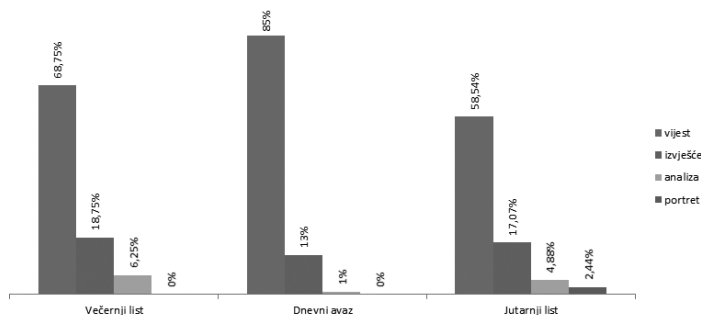
Graf 3.: Tri najzastupljenija žanra u rubrici Unutarnja politika po analiziranim novinama u odnosu na portret

U *Večernjem listu* nije zabilježen nijedan portret, tj. tijekom istraživanja u rubrici *Unutarnja politika* nije predstavljen nijedan političar. Najzastupljenije je izvješće s 39,39 %. U *Dnevnom avazu* uočeno je osam portreta, što iznosi 2,57 % zastupljenosti, dok u tim novinama dominira vijest s 46,95 %. I u *Jutarnjem je listu* iznimno niska zastupljenost portreta s 1,08 %. Vijest je najzastupljeniji žanr s 26,88 %.

FREKVENTNOST PORTRETA KAO NOVINARSKOGA ŽANRA FOKUSIRANA NA ČOVJEKA...

Tablica 4.: Zastupljenost žanrova u rubrici *Vanjska politika* po analiziranim novinama

Žanrovska skupina	Žanr	Večernji list		Dnevni avaz		Jutarnji list	
		f	%	f	%	f	%
informativni	vijest	33	68,75	85	85,00	24	58,54
	izvješće	9	18,75	13	13,00	7	17,07
komentatorsko-analitički	članak	1	2,08	1	1,00	2	4,88
	analiza	3	6,25	1	1,00	2	4,88
narativni	portret	/	/	/	/	1	2,44
	bilješka	1	2,08	/	/	/	/
dijaloški	intervju	1	2,08	/	/	/	/
	izjava	/	/	/	/	5	12,20
ukupno		48	100	100	100	41	100

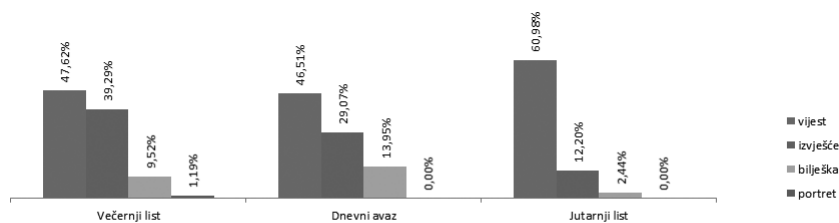

Graf 4.: Tri najzastupljenija žanra u rubrici *Vanjska politika* po analiziranim novinama u odnosu na portret

Postotak portreta u rubrici *Vanjska politika* je zanemariv. U *Večernjem listu* i *Dnevnom avazu* nije registriran, a u *Jutarnjem je listu* zabilježen jedan (2,44 %). Kod svih triju analiziranih novina dominira vijest. To pokazuje jednoličnost u uređivanju rubrike koja se svodi na agencijske vijesti, čime se pokazuje da urednici i novinari u ovoj rubrici ne koriste prednosti novina u odnosu na druge medije.

Tablica 5.: Zastupljenost žanrova u rubrici *Gradska - Regionalna* po analiziranim novinama

Žanrovska skupina	Žanr	Večernji list		Dnevni avaz		Jutarnji list	
		f	%	f	%	f	%
informativni	vijest	40	47,62	40	46,51	25	60,98
	izvješće	33	39,29	25	29,07	5	12,20
	prikaz	/	/	1	1,16	/	/
komentatorsko-analitički	članak	/	/	3	3,49	3	7,32
narativni	reportaža	2	2,38	2	2,33	1	2,44
	portret	1	1,19	/	/	/	/
	bilješka	8	9,52	12	13,95	1	2,44
dijaloški	anketa	/	/	/	/	1	2,44
	izjava	/	/	3	3,49	5	12,20
ukupno		84	100	86	100	41	100

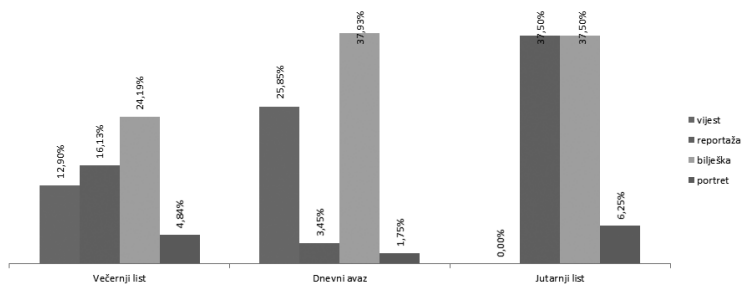
Graf 5.: Tri najzastupljenija žanra u rubrici *Gradska - Regionalna* po analiziranim novinama u odnosu na portret

U *Jutarnjem listu* i u *Dnevnom avazu* u rubrici *Gradska - Regionalna* nije zabilježen nijedan portret dok je u *Večernjem listu* registriran svega jedan portret. Kod svih triju novina i u ovoj rubrici dominira vijest.

FREKVENTNOST PORTRETA KAO NOVINARSKOGA ŽANRA FOKUSIRANA NA ČOVJEKA...

Tablica 6.: Zastupljenost žanrova u rubrici *Život - Panorama* po analiziranim novinama

Žanrovska skupina	Žanr	Večernji list		Dnevni avaz		Jutarnji list	
		f	%	f	%	f	%
informativni	vijest	8	12,90	15	25,86	/	/
	izvješće	8	12,90	9	15,52	/	/
	prikaz	2	3,23	/	/	1	6,25
komentatorsko-analitički	komentar	1	1,61	/	/	0	0,00
	članak	3	4,84	3	5,17	1	6,25
	kritika	1	1,61	/	/	/	/
	nekrolog	/	/	1	1,72	/	/
narativni	reportaža	10	16,13	2	3,45	6	37,50
	portret	3	4,84	1	1,72	1	6,25
	feljton	4	6,45	/	/	/	/
	bilješka	15	24,19	22	37,93	6	37,50
dijaloški	intervju	7	11,29	2	3,45	1	6,25
	izjava	/	/	3	5,17	/	/
ukupno		62	100	58	100	16	100

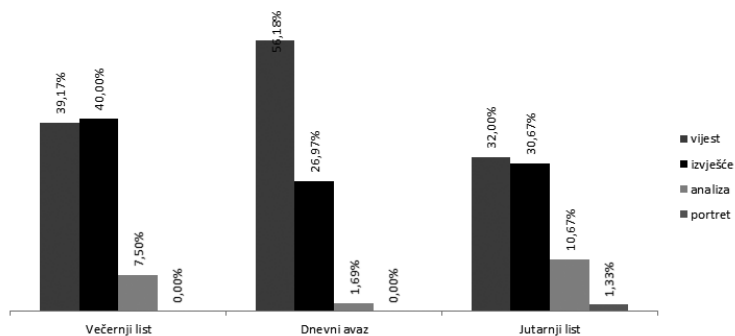
Graf 6.: Tri najzastupljenija žanra u rubrici *Život - Panorama* po analiziranim novinama u odnosu na portret

Rubrika *Život* ili *Panorama* u žanrovskom smislu ne korespondira s dosad analiziranim rubrikama. U *Večernjem listu* portret ima nešto veću frekventnost u odnosu na ostale novine, ali je i dalje nedovoljno zastupljen, s 4,84 %, a najzastupljenija je bilješka. *Dnevni avaz* koristio je samo jedan portret, a u prezen-

tiranju tema i informacija najviše je koristio bilješku. U *Jutarnjem listu*, kao i u *Dnevnom avazu*, zabilježen je samo jedan portret. Najfrekventniji su reportaža i bilješka. Za ovu je rubriku to iznimno niska frekventnost s obzirom na to da se upravo ona odnosi na ljudske sudbine.

Tablica 7.: Zastupljenost žanrova u rubrici Sport po analiziranim novinama

Žanrovska skupina	Žanr	Večernji list		Dnevni avaz		Jutarnji list	
		f	%	f	%	f	%
informativni	vijest	47	39,17	100	56,18	24	32,00
	izvješće	48	40,00	48	26,97	23	30,67
komentarsko-analitički	komentar	2	1,67	/	/	4	5,33
	članak	7	5,83	1	0,56	4	5,33
	analiza	9	7,50	3	1,69	8	10,67
	nekrolog	/	/	1	0,56	/	/
narativni	portret	/	/	/	/	1	1,33
	bilješka	4	3,33	6	3,37	2	2,67
dijaloški	intervju	3	2,50	13	7,30	4	5,33
	anketa	/	/	1	0,56	/	/
	izjava	/	/	5	2,81	5	6,67
ukupno		120	100	178	100	75	100

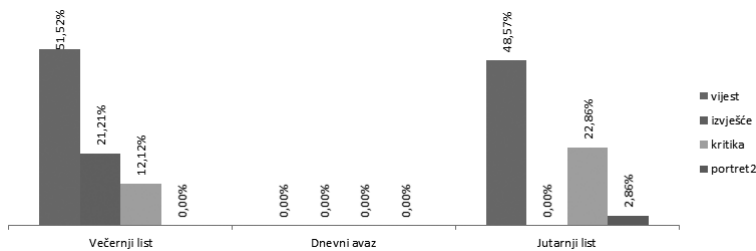
Graf 7.: Tri najzastupljenija žanra u rubrici Sport po analiziranim novinama u odnosu na portret

FREKVENTNOST PORTRETA KAO NOVINARSKOGA ŽANRA FOKUSIRANA NA ČOVJEKA...

I kod praćenja športskih tema zanemariva je zastupljenost portreta. U *Večernjem listu* i *Dnevnom avazu* nije registriran nijedan, tj. u razdoblju analiziranja novina nije predstavljen nijedan športaš dok je *Jutarnji list* svojoj publici predstavio jednoga športaša.

Tablica 8.: Zastupljenost žanrova u rubrici *Kultura* po analiziranim novinama

Žanrovska skupina	Žanr	Večernji list		Dnevni avaz		Jutarnji list	
		f	%	f	%	f	%
informativni	vijest	17	51,52	/	/	17	48,57
	izvješće	7	21,21	/	/	/	/
	prikaz	1	3,03	/	/	6	17,14
komentatorsko-analitički	komentar	1	3,03	/	/	/	/
	članak	/	/	/	/	2	5,71
	kritika	4	12,12	/	/	8	22,86
narativni	portret	/	/	/	/	1	2,86
	feljton	1	3,03	/	/	/	/
	bilješka	1	3,03	/	/	/	/
dijaloški	intervju	1	3,03	/	/	1	2,86
Ukupno		33	100	/	/	35	100

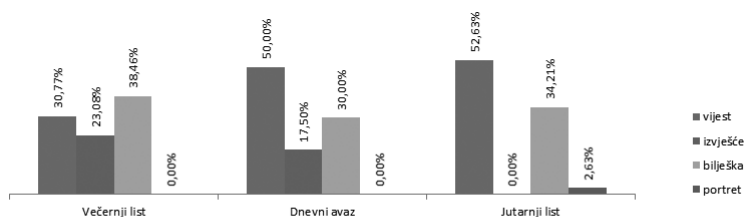

Graf 8.: Tri najzastupljenija žanra u rubrici *Kultura* po analiziranim novinama u odnosu na portret

Portret nije registriran u *Večernjem listu*, a samo jedan je zabilježen u *Jutarnjem listu* dok *Dnevni avaz* nema rubriku *Kultura*. I u ovoj rubrici dominira vijest.

Tablica 9.: Zastupljenost žanrova u rubrici *Scena* po analiziranim novinama

Žanrovska skupina	Žanr	Večernji list		Dnevni avaz		Jutarnji list	
		f	%	f	%	f	%
informativni	vijest	4	30,77	20	50,00	20	52,63
	izvješće	3	23,08	7	17,50	/	/
komentatorsko-analički	članak	/	/	1	2,50	/	/
narativni	portret	/	/	/	/	1	2,63
	bilješka	5	38,46	12	30,00	13	34,21
dijaloški	intervju	1	7,69	/	/	/	/
	izjava	/	/	/	/	4	10,53
Ukupno		13	100	40	100	38	100

Graf 9.: Tri najzastupljenija žanra u rubrici *Scena* po analiziranim novinama u odnosu na portret

U rubrici *Scena*, *Dnevni avaz* i *Večernji list* nemaju registriran nijedan portret dok je u *Jutarnjem listu* registriran samo jedan. Vijest je najzastupljenija u *Jutarnjem listu* s 52,63 % te u *Dnevnom avazu* s 50,00 % dok je u *Večernjem listu* riječ o bilješci s 38,46 %.

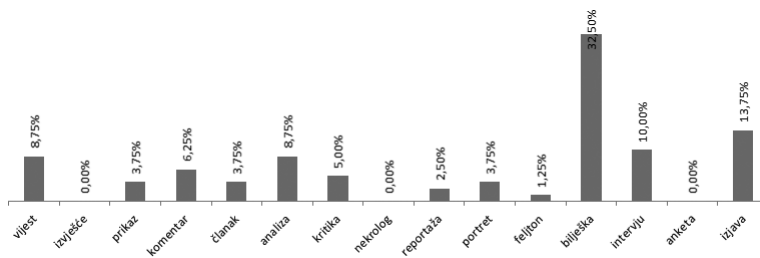
5.3. Zastupljenost žanrova u političkim prilogima

U razdoblju istraživanja analiziran je i po jedan politički specijalni prilog *Večernjeg lista*, *Dnevnog avaza* i *Jutarnjeg lista*. Svi prilozi izlaze subotom, a ni u ovu varijablu nije uključen *24sata* jer tabloidi nemaju posebne političke priloge. Obrada tema u prilogima nije vezana uz posljednje informacije pa su tekstovi analitičniji i zamjetno duži zbog čega je zabilježen i manji broj tekstova.

FREKVENTNOST PORTRETA KAO NOVINARSKOGA ŽANRA FOKUSIRANA NA ČOVJEKA...

Tablica 10.: Zastupljenost žanrova u ukupnom broju priloga

Žanrovska skupina	Žanr	Broj tekstova	%
informativni	vijest	7	8,75
	izvješće	0	0
	prikaz	3	3,75
komentarsko-analitički	komentar	5	6,25
	članak	3	3,75
	analiza	7	8,75
	kritika	4	5,00
	nekrolog	0	0
narativni	reportaža	2	2,50
	portret	3	3,75
	feljton	1	1,25
	bilješka	26	32,50
dijaloški	intervju	8	10,00
	anketa	0	0
	izjava	11	13,75
ukupno		80	100

Graf 10.: Zastupljenost žanrova u ukupnom broju priloga

U političkim prilogima portret je zastupljen s 3,75 %. Očekivana je bila veća zastupljenost portreta s obzirom na to da su upravo posebni prilozi pogodni za tekstove u kojima se predstavljaju osobe. Gledajući zastupljenost žanrova, bilješka je u prilogima najzastupljenija s 32,50 %.

Zaključak

Ljudi posjeduju instinkt da znaju što se događa mimo njihova izravnoga iskustva. Posebice se to odnosi na saznanja o drugim ljudima, napose o javnim osobama ili o onima koji se po nečemu ističu. Iako se o takvim osobama u medijima može pisati i govoriti i pomoću drugih žanrova, portret je prema svojoj strukturi i dominirajućim postupcima najpogodniji za takvu vrstu sadržaja. Unatoč tomu provedeno istraživanje pokazalo je izrazito nisku frekventnost portretiranja u analiziranim bosanskohercegovačkim i hrvatskim dnevnim novinama. Iako se novine u brzini objave vijesti ne mogu natjecati s drugim tradicionalnim i novim medijima, vidljiva je dominacija informativnih žanrova vijesti i izvješća u odnosu na druge žanrovske skupine i žanrove. No, novine bi trebale napustiti takav uređivački pristup i koristiti prednosti kao što su vjerodostojnost, preglednost, analitičnost ili pak mogućnost da se čitatelji ponovno vrate na sadržaj. Jedan od takvih pristupa je i veća frekventnost komentatorsko-analitičkih, narativnih i dijaloških žanrova u odnosu na informativne. Vidljivo je da analizirane bosanskohercegovačke i hrvatske dnevne novine još ne koriste navedene žanrovske prednosti pa se i dalje temelje na zastarjelim pristupima oblikovanja i prezentiranja sadržaja. Istodobno bi način portretiranja osobe mogao biti tema novog istraživanja koje bi pokazalo ne samo u kvantitativnom smislu koliko je portret kao žanr zastupljen u novinama ili nekoj drugoj vrsti medija nego i na koji su način prikazane osobe koje se portretiraju. Istraživanje je pokazalo i nisku frekventnost portreta u rubrikama *Kultura* i *Sport* dok u rubrici *Gospodarstvo* nije zabilježen nijedan portret, dakle upravo na onim područjima gdje je potrebno prezentirati ljude koji su svojim radom doprinijeli društvu u kojem žive. To bi doprinijelo većoj zastupljenosti i „novinarstva nade“, odnosno tekstova koji govore o pozitivnim temama umjesto negativnim vijestima nasuprot žamoru anonimnosti i beznačajnosti koja danas dominira medijima.

UMJETNE NEURONSKE MREŽE

Sažetak

U radu je autorica predstavila razvoj umjetnih neuronskih mreža i njihov značaj za izgradnju umjetne inteligencije. Predviđa se da će četrdesetih godina ovoga stoljeća strojna inteligencija doseći ljudsku. Predviđanja su temeljena na teoriji eksponencijalnog porasta proračunskih mogućnosti strojeva. U radu je predstavljen i motiv aktualiziranja ideje umjetnih neuronskih mreža. Predstavljena je i razlika između bioloških i umjetnih neuronskih mreža, kao i inherentne razlike između digitalnoga računala i ljudskoga mozga. Prikazani su struktura i funkcioniranje bioloških i umjetnih neurona te osobitosti neuronskih mreža naspram konvencionalnim načinima obrade podataka. Kompleksnije strukture ljudskoga mozga računala ne mogu simulirati pa se pri primjeni umjetne neuronske mreže konvencionalnim računalima ostaje u području u kojem konvencionalni stroj tek oponaša neuronsku mrežu kao visoko paralelnu arhitekturu. Navedenu mogućnost autorica je u radu suprotstavila virtualnoj inteligenciji, strojevima koji misle umjesto ljudi.

Ključne riječi: umjetne neuronske mreže; biološke neuronske mreže; umjetna inteligencija; digitalno računalo; ljudski mozak; biološki neuroni; umjetni neuroni; virtualna inteligencija

ARTIFICIAL NEURAL NETWORKS

Abstract

The paper presents the development of artificial neural networks and their importance for the development of artificial intelligence. It is anticipated that machines will reach human intelligence by the 2040s. Predictions are based on the theory of exponential increase of estimating capabilities of machines. The paper also presents the motif of updating the ideas of artificial neural networks, the difference between biological and artificial neural networks as well as inherent differences between the digital computer and the human brain. It presents the structure and functioning of biological and artificial neurons, as well as the characteristics of neural networks, in

opposition to the conventional methods of data processing. Computers aren't able to stimulate the more complex structures of the human brain and therefore the conventional machine only mimics the neural network as a highly parallel architecture, while implementing conventional neural networks with conventional computers. The author opposed this possibility to virtual intelligence, machines that think instead of humans.

Keywords: artificial neural networks; biological neural networks; artificial intelligence; digital computer; human brain; biological neurons; artificial neurons; virtual intelligence

Uvod

Ideja o konstruiranju inteligentnih strojeva koji bi samostalno obavljali određene vrste poslova umjesto ljudi je stara, a sve što se do sada uspjelo napraviti su oblici umjetne inteligencije ograničeni na rješavanje određene vrste problema. Ne posjeduju razumijevanje ni vlastitu svijest iako se s razvojem umjetnih neuronskih mreža započelo daleke 1943. godine kada su Warren Sturgis McCulloch i Walter Pitts predstavili prvi model umjetnoga neurona koji je nastao istraživanjem neurofizioloških karakteristika živih bića. Umjetnu neuronsku mrežu često se opisuje kao umjetnu presliku ljudskoga mozga kojom se nastoji simulirati postupak učenja, iako je analogija s biološkim mozgom krajnje pojednostavljena. Fine strukture ljudskoga mozga još uvijek nisu modelirane umjetnim neuronskim mrežama dok se, s druge strane, pojedine karakteristike umjetnih neuronskih mreža ne slažu s biološkim neuronskim mrežama.

Do sada se rad na razvoju umjetne inteligencije odvijao sporo, s brojnim usponima i padovima i dvojmom oko toga je li inteligenciju uopće moguće reproducirati računalom. Alan Turing je sredinom prošloga stoljeća postavio temelje umjetnoj inteligenciji. John McCarthy, tvorac termina umjetna inteligencija i tvorac prvoga programskoga jezika umjetne inteligencije *Lisp*, težio je programiranju stroja koji će proći test koji je Alan Turing postavio. McCarthy svoje težnje nije ostvario, ali je upozorio da ljudi ne mogu naučiti strojeve razumijevanju jer još nisu spoznali vlastiti mehanizam razumijevanja, već razumijevaju instinktivno. Ideja neuronskih mreža odavno je poznata, ali procesna moć ondašnjih računala nije omogućavala njihovu primjenu. S

razvojem umjetnih neuronskih mreža javlja se neuronsko računalstvo kao alternativa računalima zasnovanima na Neumannovoj arhitekturi kako bi se, sukladno načinu obrade informacija koju obavlja mozak, simulirala paralelna obrada informacija. Ideju neuronskih mreža nedavno su aktualizirale velike IT korporacije. Riječ je o korporacijama kojima su društvene mreže u središtu zanimanja pa neuronske mreže na računalima raspoznaju osobe i predmete s fotografija koji su na njima objavljeni. Osim raspoznavanja vizualnoga, neuronske mreže identificiraju izgovorene riječi na androidima te *online* pozive prevode s jednoga jezika na drugi. U modeliranju različitih oblika ljudskoga ponašanja ove su mreže postigle određen uspjeh te su ohrabrile daljnja istraživanja uvjeravajući da predstavljaju cjelovitu teoriju o kognitivnu funkcioniranju.

1. Ideja o izgradnji neuronskih mreža

Računala umjesto ljudi obrađuju golemu količinu podataka, ali to je tek malen dio naspram onima koje se u svakome trenutku obrađuju u mozgovima svih živih bića. Stoga su istraživački projekti usmjereni na model kojim bi se mogla oponašati obrada podataka koja već milijune godina postoji u prirodi. Umjetna neuronska mreža (engl. *Artificial Neural Network - ANN*)¹ definira se kao model zaključivanja na temelju ljudskoga mozga jer on sadrži maksimum poznate inteligencije. Dražen Domijan² definira ih kao interdisciplinarno područje nastalo združenjem istraživačkih napora iz psihologije, neurobiologije, matematike i informatike. On tvrdi da je osnovni cilj toga povezivanja razumijevanje odnosa neuralne aktivnosti i kognitivnog funkcioniranja korištenjem matematičkih koncepata poput linearne algebre, diferencijalnih jednadžbi i dinamičkih sustava. Začetke nalazimo u matematičkom modelu neuronske mreže u okviru teorije automata koju su, istražujući neurofiziološke karakteristike živih bića, 1940. godine objavili istraživači Warren Strugis McCulloch i Walter Pitts³ s tehnološkog instituta u Massachusettsu (MIT). Bilo je to važno

¹ Usp. Christos STERGIU - Dimitrios SIGANOS, *Neural Networks*, <https://www.doc.ic.ac.uk/~nd/surprise_96/journal/vol14/cs11/report.html>, (2. II. 2018.).

² Usp. Dražen DOMIJAN, *Uvod u neuronske mreže*, Zagreb, 2000., str. 101. – 127.

³ Usp. Warren MCCULLOCH – Walter PITTS, „A Logical Calculus of the Ideas Immanent in Nervous Activity“, *Bulletin of Mathematical Biology*, god. LII., 1990., br. 1. – 2., str. 99. – 115.

otkriće, ali zbog slabe procesne moći tadašnjih računala primjena neuronskih mreža nije bila moguća. Člankom „Logički račun ideja svojstvenih nervnoj aktivnosti“, objavljenim 1943. godine, Warren Sturgis McCulloch i Walte Pitts postavili su temelje razvoju neuronskih mreža ukazujući na to da neuroni mogu imati dva stanja (pobuđujuće i umirujuće) i da njihova aktivnost ovisi o nekom pragu vrijednosti. Kibernetičar Norbert Winer i matematičar John von Neumann smatrali su da bi istraživanja na području računalstva, inspirirana radom ljudskoga mozga, mogla biti izrazito zanimljiva. Nedugo nakon toga, 1949. godine, Donald Olding Hebb⁴ je u knjizi *Organization of Behavior (Organizacija ponašanja)* predložio pravilo kojim se opisuje proces učenja (njegovu se pravilo smatra prvim važnijim doprinosom razvoju teorije neuronskih mreža). U knjizi je razradio ideju o klasičnom psihološkom uvjetovanom učenju koje postoji kod svih životinja jer je svojstvo neurona. Ta je ideja bila poznata već otprije, ali ju je Hebb razradio predlažući određen zakon učenja za sinapse te je na tom temelju izgradio kvalitativno pojašnjenje nekih eksperimentalnih rezultata iz psihologije. Marvin Minsky je 1951. godine konstruirao neuroračunalo nazvano *Snark*. Godine 1956. Nathaniel Rochester sa skupinom autora na konferenciji *Dartmouth Summer Conference* predstavio je prvu simulaciju Hebbova modela koji je preteča modela neuronskih mreža. Dvije godine poslije, 1958., Frank Rosenblatt izumio je element sličan umjetnom neuronu te je razvio prvu dvoslojnu neuronsku mrežu istoga naziva – *perceptron*. To je računalo moglo uspješno ugađati težinske koeficijente, ali nije ostvario značajnije rezultate. Ubrzo su Frank Rosenblatt i Charles Wightman sa suradnicima razvili računalo imena *Mark I* koje se smatra prvim neuroračunalom. Slijedio je razvoj novoga tipa umjetnoga neurona ADALINE (ADAPTIVNI LINEARNI ELEMENT) koji je razvio Bernard Widrow sa svojim studentima među kojima je najpoznatiji Ted Hoff, tvorac mikroprocesora. Temelje za klasificiranje uzoraka putem umjetnih neuronskih mreža postavili su Bernard Widrow i Marcian Hoff kada su 1960. godine razvili pravilo učenja nazvano po njima (*Widrow-Hoff*). Pravilo omogućuje minimiziranje sume kvadrata odstupanja tijekom treniranja mreže, a za potrebe klasificiranja uzoraka. Godine 1969. objavljena je knjiga Marvina Minskog i Seymoura Paperta u kojoj je

⁴ Usp. Nikola ŽALAC, *Neuronske mreže: jučer, danas, sutra*, Zagreb, 1997., str. 35. – 41.

izražena sumnja⁵ o mogućnosti ostvarenja većih potencijala „slojnih mreža“ u budućnosti, a godine 1974. razvijena je višeslojna perceptron mreža (engl. *Multilayer perceptron – MLP*). Istraživači su uglavnom bili usmjereni na razvoj *backpropagation* algoritma, a s interesom američke vojne agencije DARPA za neuronske mreže ponovno započinju značajnija ulaganja u ove projekte. Model koji omogućuje prepoznavanje uzoraka je 1980. razvio Kunihiko Fukushima. Riječ je o klasi arhitekture neuronskih mreža naziva *neocognitor*. Sposobnost mreže za rješavanje praktičnih problema, kao i aproksimiranje većine funkcija, postignuto je 1986. godine kada su David Rumelhart, Geoffrey Hinton i Stephen Williams usavršili *backpropagation* mrežu.

Bitna pitanja suvremenog svijeta mogu se svesti na pitanje hoće li računalo ostati sluga ili postati gospodar mozga. Rasprave i istraživanja rezultirala su pronalaženjem traga koji vodi k odgovoru, a to je daleka 1956. godina. Naime, tada su postumno objavljena predavanja jednoga od najvećih matematičara 20. stoljeća, tvorca arhitekture na kojoj se temelje sva računala, od PalmPilot organizatora do superračunala – Johna von Neumanna. Predavanja su objavljena u knjizi *Računalo i mozak*, a s njezinim nedavnim aktualiziranjem zaključeno je da je ona u računalnoj tehnologiji ono što je Darwinova knjiga *Porijeklo vrsta* u biologiji. Predviđa se da će njegova arhitektura računala na budućnost utjecati jednako kao što su mehanika Isaaca Newtona i elektromagnetizam Jamesa Maxwella utjecale do sada. U prvom dijelu knjige predstavljena je arhitektura računala, a u drugom je dijelu predstavio biološki mozak kao obrise nove paradigme koja dijelom objašnjava moderan svijet. Pokušao je dati uravnoteženu procjenu mogućih računskih aktivnosti mozga promatrajući ih kroz prizmu računalne teorije (teorije stvaranja elemenata bilo koje funkcije koja se može izračunati) i tehnologije te eksperimentalne neurologije svoga doba. U predgovoru knjizi Paul i Patricia Churchland, govoreći o empirijskoj neurologiji, naglašavaju takvu kompliciranost i zanimljivost jer su neke neurološke discipline (neuroanatomija, neuropsihologija, razvojna neurobiologija i kognitivna neurobiologija) i same ostvarile fenomenalan napredak. Mozak se sastoji od gusto povezanog zbroja živčanih stanica ili osnovnih jedinica za obradu podataka. Te se stanice nazivaju neuroni. Zahvaljujući brojnim suvremenim eksperimentalnim tehnikama (primjerice elektronskoj i konfo-

⁵ Usp. N. ŽALAC, *n. dj.*

lanoj mikroskopiji, mikroelektrodama, elektro i magnetoencefalografiji, kao i CAT, PET i MRI skeniranju), do danas smo stekli znatno bolju sliku o finoj vlaknastoj građi (mikrostrukтури) mozga, elektrokemijskom ponašanju njegovih mikroskopskih dijelova, kao i o njegovu općem funkcioniranju u raznim vidovima svjesne kognicije.⁶ Sve donedavno te su dvije srodne discipline, od kojih je jedna usmjerena na umjetne, a druga na prirodne kognitivne procese, išle svojim putovima izolirane jedna od druge. Taj je put započeo sredinom dvadesetoga stoljeća i trajao je donedavno ostvarujući pritom visok napredak u svojoj oblasti ne dajući nikakav doprinos drugoj srodnoj znanosti. John von Neumann zaključio je da mozak funkcionira digitalno i da veze među neuronima nemaju Booleovu logiku (dvije dolazne i jedna izlazna linija), nego čak po nekoliko tisuća ulaznih linija iz drugih neurona, a samo jedan izlaz.

Vjerovalo se da biološki mozak posjeduje tjelesnu organizaciju i računalnu strategiju bitno različitu od Neumannove arhitekture kakvu nalazimo u standardnim računalnim strojevima. To je pitanje postalo predmetom žestokih rasprava. Mozak krije brojne zagonetke, a novija istraživanja u konačnici kriju moguća iznenađenja. Tvorac termina umjetna inteligencija i tvorac prvoga programskoga jezika umjetne inteligencije upozorio je da ljudi još nisu naučili razumijevati. Rečenicom da o procesima ljudskoga razmišljanja znamo isto koliko riba zna o plivanju u stvari je upozorio da ljudi ne poznaju vlastiti mehanizam razumijevanja, nego razumijevaju instinktivno. Različiti oblici umjetne inteligencije do danas se nisu mogli primijeniti jer spoznaja o tome na koji način mozak izvodi svoje čudesne aktivnosti još nije dosegnuta.

2. Biološki i umjetni neuron

Još nije jasno kojim putem treba ići u izgradnji umjetne inteligencije. Dosađnji put ignorirao je biološki mozak zbog njegovih ograničenja u brzini i pouzdanosti zbog čega se usmjeravalo na elektroničke sustave. U posljednje se vrijeme ističu prednosti računalne organizacije koja postoji u mozgu riba, kukaca, ptica ili sisavaca, ali još nije jasno ustanovljeno po čemu se takva organizacija razlikuje od organizacije u računalnim strojevima. John von Neumann je 1958. istaknuo važnost činjenice da u središnjem živčanom sustavu

⁶ Vidi John von NEUMANN, *Računalo i mozak*, Zagreb, 2006.

postoje različite logičke strukture u odnosu na one koje čovjek koristi u logici i matematici.

U knjizi *Računalo i mozak* John von Neumann je, govoreći o mozgu, zaključio da je njegovo funkcioniranje digitalno te da mozak ima prostornu prednost jer su njegovi neuroni 10^2 puta manji od elektroničkoga ekvivalenta. Neumann je naglasio sporost brzine rada pri rješavanju temeljnih logičkih aktivnosti neurona biološkog mozga za oko 10^5 ili čak 10^7 u usporedbi s elektroničkim ekvivalentom. Naglasio je kako računala lako rade s veličinama iskazanima s čak dvanaest decimalnih mjesta dok se pretpostavlja da je oblik prikazivanja podataka u neuronu, određen frekvencijom niza maksimuma koje šalje niz akson, ograničen točnošću od najviše dva decimalna mjesta. Dalje upozorava na problem koji se javlja kod računanja u koje je uključen veći broj koraka gdje se male pogriješke iz ranih faza akumuliraju u velike pogriješke u završnim fazama računanja. Tako se i sitne pogriješke iz ranih faza eksponencijalno uvećavaju, što rezultira drastično netočnim rezultatom. Računski režim rada mozga Neumann je nazvao *minimalnom logičkom dubinom*. Neuronska aktivnost mozga je spora i nije osposobljena za susljedno izvođenje velikoga broja sekvencijski orkestriranih računskih koraka, kako to čini središnji procesor digitalnog stroja. Nedvojbeno je da se mozak, s obzirom na brzinu i točnost u usporedbi s računalnim strojem, odlikuje ozbiljnim nedostatkom logičke dubine. Neumann naglašava da taj nedostatak mozak nadoknađuje iskorištavanjem svoje izvanredne logičke širine.

Ljudski mozak sadrži približno deset milijardi neurona i šezdeset bilijuna sinapsi, tj. veza između njih. Razlikuje se više od stotinu vrsta neurona koji su prema svojoj funkciji raspoređeni prema točno definiranu rasporedu.⁷ Neuroni mogu stvoriti nove veze s drugim neuronima, čak se i čitave kolekcije neurona mogu seliti s jednoga mjesta na drugo. Svaki je neuron u prosjeku povezan s 10^4 drugih neurona. Neuron se sastoji od tijela stanice ili soma, vlakana nazvanih dendriti i jednog dužeg vlakna, aksona. Dendriti se granaju u mreži oko soma, akson se proteže na dendritima i somama drugih neurona. Signali se elektrokemijskim reakcijama prenose iz jednoga u drugi neuron. Tako 10^{14} sinaptičkih veza modulira dolazeći aksonski signal i predaje ga prijamnome neuronu koji ih zbira, odnosno integrira sve dolazne signa-

⁷ Vidi D. DOMIJAN, *n. dj.*

le sinaptičkih veza kojih u jednoj stanici može biti i deset tisuća. Kemijske tvari koje se ispuštaju iz sinapsi izazivaju promjenu električnoga potencijala tijela stanica. Kada taj potencijal dosegne prag, električni impuls šalje akcijski potencijal preko aksona.⁸ Kada puls dođe do sinapse, on utječe na njezin potencijal smanjujući ga ili povećavajući. Plastičnost mozga omogućuje jačanje veza između neurona koji dovode do „pravog odgovora“ dok oni koji vode do „pogrješnog odgovora“ slabe pa su neuronske mreže sposobne stjecati znanja na temelju iskustva. Na temelju opisana procesa stvara se aksonski izlazni signal, a sva se sitna modulirajuća djelovanja odvijaju istodobno. SturGIS McCulloch i Walter Pitts stvorili su model koji oponaša funkcionalnost biološkoga neurona (*Threshold Logic Unit - TLU*) koji koristi sljedeću analogiju:⁹ signali su opisani numeričkim iznosom i na ulazu u neuron množe se težinskim faktorom koji opisuje jakost sinapse; signali pomnoženi težinskim faktorima sumiraju se analogno sumiranju potencijala u tijelu stanice; ako je dobiveni iznos iznad definirana praga, neuron daje izlazni signal. Istodobnim korištenjem više neurona mozak svoje funkcije obavlja puno brže od bilo kojeg dosad napravljenog računala.¹⁰ Za odvijanje cjelovita procesa obrade podataka važno je što se podatci pohranjuju i obrađuju u neuronske mreže istodobno kroz cijelu mrežu, a ne na pojedinim lokacijama.

I kod umjetnih neuronskih mreža neuroni su povezani vezama od kojih svaka ima svoju numeričku težinu. Težine u umjetnim neuronskim mrežama služe dugoročnu pamćenju. Kroz ponovljene prilagodbe tih težina umjetna neuronska mreža „uči“ jer težine izražavaju snagu, odnosno važnost za svaki ulaz neurona.¹¹ Temeljne pojmove bioloških neuronskih mreža i umjetnih neuronskih mreža mogli bismo predstaviti njihovom usporedbom. Ono što je soma u biološkoj neuronskoj mreži, to je neuron u umjetnoj neuronskoj mreži. Dendriti iz biološke neuronske mreže u umjetnoj bi neuronskoj mreži bili ulaz, a akson iz biološke bio bi izlaz u umjetnoj neuronskoj mreži. Ono

⁸ Usp. Daniel SHIFFMAN, *The Nature of Code*, <<https://www.natureofcode.com>>, (2. II. 2018.).

⁹ Usp. Bojana DALBELO-BAŠIĆ – Mario ČUPIĆ – Jan ŠNAJDER, *Umjetne neuronske mreže*, <<https://materijali.fer2.net/search.aspx?query=neuronske+mreze>>, (4. XII. 2017.).

¹⁰ Usp. J. S. Srinivas RAJU - Satish KUMAR - L. V. S. S. Sai SNEHA, „Realization of Logic Gates Using McCulloch-Pitts Neuron Model“, *International Journal of Engineering Trends and Technology*, god. XLV., 2017., br. 2., <<https://www.ijettjournal.org/2017/volume-45/number-2/IJETT-V45P212.pdf>>, (1. XII. 2017.).

¹¹ Usp. Ila FIETE - Sebastian SEUNG, „Neural Network models of birdsong production learning and coding“, Larry SQUIRE i dr. (ur.), *New Encyclopedia of Neuroscience*, Elsevier, 2007.

što su sinapse u biološkoj neuronskoj mreži, to su težine u umjetnoj neuronskoj mreži.

Uz pretpostavku da su sinapse malena pojačala, da su neuroni sitni zbrajači s izlaznom funkcijom sigma te da je informacija kodirana isključivo u obliku frekvencije neuronskih maksimuma, stvorene su male umjetne neuronske mreže koje pokazuju određen stupanj „kognitivnog“. Te su mreže građene po uzoru na mozak, odnosno po uzoru na ono što ljudi misle da o njemu znaju. Umjetna neuronska mreža sastoji se od nekoliko vrlo jednostavnih i međusobno povezanih procesora koji se nazivaju neuroni. Oni su analogni biološkim neuronima u mozgu, a povezani su vezama čiji signali prelaze s jednoga neurona na drugi. Pritom svaki neuron prima određen broj ulaznih signala putem svojih veza, ali uvijek ima samo jedan izlazni signal koji se prenosi preko neurona izlaznoga spoja koji nalikuje biološkomu aksonu. Odlazna se veza dijeli na grane čiji su krajevi priključci za druge neurone u mreži.

Nastavak neuroloških istraživanja može pokazati da su današnja vjerovanja netočna. Danas se zna da se informacija u akson može ukodirati na različite načine, da se na više načina može modulirati u sinapsi te se na više načina mogu združiti unutar neurona. Za razvoj umjetnih neuronskih mreža važno je otkriće da biološki mozak pokazuje plastičnost. Naime, neuroni pokazuju dugoročne promjene u snazi svojih veza, a sve to kao odgovor na simulacijski uzorak.

Kod usporedbe mozga i računala¹² važno je imati u vidu da se svaka sinapsa u sekundi aktivira približno stotinu puta pa ukupan broj osnovnih operacija obrade informacija u mozgu iznosi približno 10^{16} operacija u sekundi. Imajući u vidu činjenicu da današnja osobna računala dosežu tek 10^9 operacija u sekundi, vidimo nadmoć mozga kao stroja koji je obdaren velikom sposobnošću paralelne obrade podataka. John von Neumann ove je tvrdnje napisao sredinom dvadesetoga stoljeća, a moderna znanost, neurologija i računalno modeliranje paralelnih mreža potvrdili su njegove zaključke. Međutim, znanost još nije jasno potvrdila ima li mozak analogni ili digitalni rad. Mozak se promatra kao složen, nelinearan i paralelan sustav obrade podataka.

Računalo je korišteno za obradu podataka, ali samo čovjek ima sposobnosti koje se ogledaju u sposobnosti odabira ispravnih hipoteza te pokretanja i

¹² Usp. Anders BRAHME, (ur.), *Comprehensive biomedical Physics*, Berkeley, 2014.

vođenja iskustava temeljenih na logičkim pravilima. Mukotrpan rad na stvaranju umjetne inteligencije rezultirao je značajnijim otkrićem tek sa spoznajom kako sinaptičke veze velikom brzinom obavljaju računske transformacije ulaznih signala. Rješenje se, dakle, vidi u odbacivanju standardne Neumannove arhitekture koju će zamijeniti obrazac nalik radu mozga – velika paralelna mreža umjetnih neurona, odnosno elektronička verzija *plitkog*, ali iznimno širokog računskog režima. Neumannova arhitektura računala temeljena je na sekvencijalnoj obradi podataka, a ona nije nalik strukturi i načinu funkcioniranja mozga. Kod primjene umjetne neuronske mreže na računalima tradicionalne Neumannove arhitekture, probleme nije moguće rješavati putem algoritama. Nemogućnost manipuliranja simbolima po definiranim pravilima sekvencijalnom stroju dopušta tek oponašanje neuronske mreže kao visoko paralelne arhitekture. Bojana Dalbelo-Bašić i suradnici¹³ kao bitne karakteristike tih paradigmi navode:

John von Neumann	Neuronska mreža
računalu se unaprijed detaljno mora opisati algoritam u točnu slijedu koraka (program)	neuronska mreža uči samostalno ili uz pomoć učitelja
podatci moraju biti precizni – nejasni ili neizraziti podatci ne obrađuju se adekvatno	podatci ne moraju biti precizni (gotovo su uvijek neprecizni)
arhitektura je osjetljiva – uništenjem nekoliko memorijskih ćelija računalo ne funkcionira	obrada i rezultat ne mora puno ovisiti o pojedinačnom elementu mreže
postoji eksplicitna veza između semantičkih objekata (varijabli, brojeva, zapisa u bazi...) i sklopovlja računala preko pokazivača na memoriju	pohranjeno znanje je implicitno, ali ga je teško interpretirati

Tvrđnja da su današnje neuronske mreže nalik onima koje se priželjkuje uspoređuje se s papirnim zrakoplovom u usporedbi sa supersoničnim. Nedavna simulacija moždane aktivnosti pokazala je da su računala još uvijek daleko od simuliranja mozga u realnu vremenu. Njegovih 82.944 procesora simulira jednu sekundu interakcije između 1,73 milijarde virtualnih neurona povezanih kroz 10,4 bilijuna sinapsi, što je otprilike 1 % broja neurona koji se nalaze u pravom ljudskom mozgu. Za simulaciju jedne sekunde aktivnosti mozga računalo je potrebno četrdeset sekundi. Predviđa se, prema Mooreovu zakonu po kojem se procesorska snaga udvostručuje svake dvije godine, da će eksaskalarna računala 2032. godine biti u stanju simulirati cijeli mozak na razini neurona i sinapsi.

¹³ Usp. B. DALBELO-BAŠIĆ – M. ČUPIĆ – J. ŠNAJDER, *n. dj.*

3. Primjena neuronskih mreža

Mreža umjetnih neurona može imati 10^6 puta veću brzinu rada od biološkog mozga. S obzirom na činjenicu da je izgrađen od elektroničkih, a ne od biokemijskih dijelova, kako u predgovoru knjizi *Računalo i mozak* primjećuju Paul i Patricia Churchland¹⁴, takav bi elektronički duplikat našeg mozga, s jednakim brojem sinapsa, mogao za samo trideset sekundi obaviti misaoni proces za koji bi biološkim komponentama u našoj glavi trebala čitava godina dana. Na zanimljivu budućnost umjetne inteligencije Paul i Patricia Churchland upućuju usporedbom kako bi stroj za pola sata mogao proživjeti intelektualni život na koji mozak potroši 75 godina.

Umjetne neuronske mreže (*Artificial Neural Network – ANN*) sastoje se od zbira umjetnih neurona. Umjetni neuroni najčešće su međusobno povezani apstraktni pojmovi koji obradom operacija postaju interaktivni. Razlikujemo više vrsta umjetnih neuronskih mreža, a sve su dizajnirane po uzoru na ljudski mozak. Najčešće vrste su:

- Multilayer perceptron – MLP
- Self-Organizing Maps – SOM
- Hopfieldova neuronska mreža.

Neuronska mreža može se dvojako realizirati: na softverski i na hardverski način.¹⁵ Kod hardverske realizacije neuroni se realiziraju kao jednostavni integrirani krugovi. Međusobno su povezani po ugledu na povezanost bioloških neurona. Kod softverske realizacije neuronske se mreže obično simuliraju na tradicionalnim računalima kod kojih je veza među čvorovima logička, odnosno virtualna.

Danas su umjetne neuronske mreže nezaobilazan koncept pri izgradnji inteligentnih sustava. Uglavnom se primjenjuju kod utvrđivanja među podacima koji nisu u linearnoj vezi, a mogu biti dijelom složenog ulaznoga skupa. Najpogodnijim rješenjem pokazale su se kod nemogućnosti obrade podataka linearnom vezom, odnosno strukturiranim algoritmom. Velibor Ilić¹⁶ navodi da sinapse, kojima biološki neuroni reguliraju prohodnost određene putanje

¹⁴ Usp. J. von NEUMANN, *n. dj.*

¹⁵ Usp. Velibor ILIĆ, *Neuronske mreže*, <<https://www.solair.eunet.rs>>, (11. III. 2018.).

¹⁶ Usp. V. ILIĆ, *n. dj.*

između aksona i dendrita, kod umjetnih se neurona ostvaruju preko težinskih koeficijenata ili težina veza.

Neuroni na skrivenim i izlaznim slojevima pored težinskih koeficijenata koriste i koeficijent *threshold* u računanju mrežnih ulaznih vrijednosti s tim da ga se može tretirati i kao dodatni težinski koeficijent na ulazu koji ima konstantnu težinu jedan. Koriste se kod raspoznavanja uzoraka, obradi slike i zvuka, obradi nepreciznih i nepotpunih podataka, kod simulacije i sl. Pouzdani su kod rješavanja svih problema kod kojih postoji odnos između ulaznih i izlaznih varijabli. Najčešće korišten algoritam za obučavanje umjetnih neuronskih mreža je backpropagation koji uči sheme uspoređujući izlaz neuronske mreže sa željenim izlazom računajući pogriješke ponaosob za svaki čvor na mreži. Zatim usklađuje težine veza prema vrijednostima pogriješke dodijeljene svakom čvoru posebno. Izračunavanje se radi od izlaznog sloja do ulaznog, a preko skrivenih slojeva. Parametri se modificiraju te se na mrežu dovode novi ulazi kako bi mreža mogla dati izlaze sa zadovoljavajućom točnošću. Dalbello-Bašić i suradnici među osobitostima neuronskih mreža naspram konvencionalnih (simboličkih) načina obrade podataka izdvajaju sljedeće:

- vrlo su dobre u procjeni nelinearnih odnosa uzoraka
- mogu raditi s nejasnim ili manjkavim podacima, tipičnima za podatke iz različitih senzora, poput kamera ili mikrofona, i u njima raspoznavati uzorke
- robusne su na pogriješke u podacima, za razliku od konvencionalnih metoda koje pretpostavljaju normalnu raspodjelu obilježja u ulaznim podacima
- stvaraju vlastite odnose između podataka koji nisu zadani eksplicitno simbolima
- mogu raditi s velikim brojem varijabli i parametara
- prilagodljive su okolini
- moguća je jednostavna VLSI¹⁷ primjena
- sposobne su formirati znanje učeći iz iskustva (tj. primjera).

¹⁷ Very-Large-Scale Integration - VLSI.

Istraživanja na području umjetnih neuronskih mreža posljednjih su godina intenzivirana i zbog pitanja sigurnosti. Prema N. Žalac¹⁸, među važnijim dostignućima je i primjena identificiranja osoba na temelju šarenice oka koju je američka tvrtka *Iriscan* razvila za potrebe američke vlade. Kreiranjem sustava koji uči iz uzoraka proizvoda koje kupuje vlasnik kreditne kartice utvrđuje se njihova zloraba. Umjetne neuronske mreže često se koriste za predviđanje kretanja određenih ekonomskih kategorija, kontroli kvalitete proizvoda i sl. Neuronske mreže često se poistovjećuju s ljudskim mozgom te se njihova sličnost najviše ogleda na konceptu neuronskih veza koje omogućuju učenje. Zbog značajne primjene u učenju razlike među njima ogledaju se u arhitekturi, načinu učenja i signalima, odnosno limiterima. Prema arhitekturi mreže se dijele na:

- *FFNN - Feedforward ANN* – mreže s vezama koje uvijek idu isključivo prema sljedećem sloju i na povratne mreže; njihov neuron može biti povezan s nizom ostalih neurona u sljedećem sloju pa nisu zatvorene
- *Recurrent NN* – mreže kod kojih se rezultat uvijek vraća na početak, radi se uvježbavanje i ponavljanje kako bi se minimizirala pogreška.

Po načinu učenja mreže mogu biti nadgledane, nenadgledane i pojačane. Kod nadgledanih mreža podatci mogu biti kontinuirani ili diskretni, a kod pojačanih se mreža podatci iz okoline interaktivno pribavljaju.

Velik broj problema sa značajnom kompleksnošću danas se rješava uz pomoć umjetnih neuronskih mreža. U programiranju se koriste kao generator za obavljanje različitih prepoznavanja i klasifikacije jer imaju sposobnost generaliziranja u odlučivanju kod nepreciznih ulaznih podataka. Prikladne su za prevođenje teksta u govor te rješavanje problema za koje ne postoji algoritamsko rješenje.

Zaključak

Umjetne neuronske mreže građene su od umjetnih neurona koji su međusobno povezani. Kako bi razvile primjerenu strategiju analize podataka koriste se strukturom ljudskoga mozga oponašajući biološke neuronske mreže. Umjetni neuron oponaša biološki neuron te pronalaze vezu među aktivno-

¹⁸ Usp. N. ŽALAC, *n. dj.*

stima neurona i promjena na sinapsama s mišljenjem, pamćenjem i percepcijom. Analitičku sposobnost omogućuju im veze među neuronima, odnosno težinama do kojih dolazi postupkom prilagodbe, odnosno učenjem iz skupa podataka. U računalnoj znanosti to je mreža izrazito povezanih elemenata koji obrađuju podatke. Umjetne neuronske mreže po strukturi, funkciji i obradi informacija slične su biološkim neuronskim mrežama. Ali, to je sustav sačinjen od više jednostavnih procesora (neurona), a svaki od njih sadržava lokalnu memoriju u kojoj čuva podatke koje obrađuje. Primjenjuju se za rješavanje problema koji se tradicionalnim pristupom teško rješavaju. Istraživanja na ovom području potaknuta su željom za izračunavanjem nalik onomu koje ljudski mozak izvodi rutinski. Uvijek imaju samo jedan izlaz i jedan ili više ulaza. Između ulaza i izlaza nalaze se jedan ili više skrivenih slojeva. Kod višeslojnih mreža slojevi su i neuroni povezani vezama kroz koje prolaze signali, a putem aktivacijske funkcije postavlja se uvjet kojim se aktiviraju veze među njima. Koriste se za rješavanje problema gdje ne postoji algoritamsko rješenje, odnosno gdje su problemi i suviše kompleksni za rješavanje konvencionalnom tehnologijom. Najbolje rezultate pokazuju pri predviđanju i modeliranju kod kompleksnih ili nejasnih sustava.

U novije se vrijeme uglavnom koriste višeslojne umjetne neuronske mreže koje pored ulaznih i izlaznih slojeva sadrže neurone na srednjim, odnosno skrivenim slojevima. Kako bi mreža mogla učiti nelinearne funkcije, nužno je neuronima na skrivenim slojevima dodati aktivacijske funkcije. Za neurone na izlaznom sloju mogu se birati aktivacijske funkcije koje odgovaraju raspodjeli ciljnih vrijednosti. Ove mreže mogu rješavati probleme za koje su osposobljene. Sukladno radu biološke neuronske mreže kod koje atrofiraju rijetko korišteni neuroni, umjetna neuronska mreža osposobljena je za rješavanje specifičnih zadataka dok one za koje nije osposobljena, generalizira nove ulazne podatke. Kako bi se umjetna neuronska mreža u kasnijoj uporabi mogla ponašati što preciznije nužno je dati što više primjera za učenje jer proces učenja dovodi do korigiranja sinaptičkih težina. Mreža se smatra osposobljenom tek kada uzorci koji se na mreži predstavljaju više ne dovode do promjene koeficijenata. Umjetne neuronske mreže vode izjednačavanju digitalne inteligencije s ljudskom nakon čega se predviđa ubrzan razvoj tehnologije i virtualne inteligencije.

=Miljenko Brekalo ♦ Anamarija Lukić ♦ Ivan Stipić=

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar: Područni centar Osijek – Osnovna škola „Bogoslav Šulek“ Slavonski Brod

miljenko.brekalo@pilar.hr – anamarija.lukic@pilar.hr – ivan.stipic4@skole.hr

UDK: 321.64-058.6

341.485

929 Gunčević J.

Pregledni članak

ZATIRANJE LJUDSKOGA DOSTOJANSTVA TIJEKOM KOMUNISTIČKE VLADAVINE NA PRIMJERU DR. JOSIPA GUNČEVIĆA

Sažetak

Dr. Josipa Gunčevića, jednog od važnijih brodskih uglednika, svećenika i pedagoga, naprasno su, bez suda, ubili partizani u Maceljskoj šumi 1945. godine. Kroz cijelo razdoblje komunističke Jugoslavije o njegovu radu i društvenome angažmanu gotovo da nema traga. Sporadičan spomen dr. Gunčevića automatizmom se ideološki negativno kontekstualizira bez znanstvenoga istraživanja i valorizacije. U radu se nastoji prikazati ukupan do sada poznat rad dr. Gunčevića na očovječenju društva u skladu s kršćanskim sustavom vrijednosti u koji je on beskompromisno vjerovao i zbog kojih je na kraju i ubijen. Autori pokazuju kako su ideje Josipa Gunčevića, nakon uspostave suvremene Republike Hrvatske, ponovno u jednom dijelu zauzele prostor zanimanja ponajprije katoličke, a onda i šire javnosti. U posljednje vrijeme podvrgnut ozbiljnoj znanstvenoj kritici Gunčevićev rad pokazuje niz vrijednosti za pedagošku znanost, povijest kulture i povijest ideja uopće. Autori, na temelju prezentiranog istraživanja, pokazuju potrebu nastavka rada na valorizaciji ostavštine Josipa Gunčevića te određivanju njegova stvarnoga doprinosa hrvatskoj znanosti i kulturi.

Ključne riječi: Josip Gunčević; komunistički totalitarizam; kršćanske vrijednosti; dehumanizacija pojedinca

SUPPRESSION OF HUMAN DIGNITY DURING THE COMMUNIST RULE ON THE EXAMPLE OF JOSIP GUNČEVIĆ

Abstract

Josip Gunčević, PhD, one of the most distinguished citizens of Brod na Savi, a cleric and a pedagogue, was brutally murdered by partisans in Macelj forest in 1945 without being trialled. Throughout the whole period of Communist Yugoslavia there is almost no trace of his work and social engagement. The sporadic mention of Gunčević is ideologically contextualized in a negative way, without any scientific research or valorisation. The paper seeks to show the overall work of Gunčević that is known so far, on the humanisation of society according to the Christian system of values in which he believed uncompromisingly and for which he was ultimately killed. The authors show that after the establishment of the contemporary Republic of Croatia, the ideas of Josip Gunčević occupied partly once again the interest of primarily the Catholic, and then of the general public. Recently, after being subjected to serious scientific criticism, Gunčević's work presents a range of values for pedagogy, history of culture and the history of ideas in general. The authors, based on the presented research, show that it is necessary to continue working on the valorisation of Josip Gunčević's legacy and to determine his real contribution to Croatian science and culture.

Keywords: Josip Gunčević; communist totalitarianism; Christian values; dehumanization of an individual

Uvodno razmatranje

Različiti politički pokreti u Europi početkom 20. stoljeća, među ostalim, rezultirali su burnim i krvavim revolucionarnim događanjima, napose u Rusiji i Mađarskoj.¹ Provođenje revolucionarnih praksi kod uspostave FNRJ² rezultiralo je sličnim ili gotovo jednako okrutnim ponašanjem jugoslavenskoga partizanskoga pokreta (progoni, nacionalizacija, masovne likvidacije stanovništva i dr.). Povijesno iskustvo koje su donijeli ti pokreti i uspostava

¹ Ta revolucionarna događanja, posebno ona u susjednoj Mađarskoj i vijesti o njima, svojom su okrutnošću i proklamiranim ciljevima „okidač“ za promišljanje i izgradnju stavova o komunizmu kod tada još mladog Gunčevića.

² Novim Ustavom 1963. godine FNRJ mijenja ime u Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ).

komunističkoga totalitarnoga sustava u Jugoslaviji³ današnjoj historiografskoj znanosti nužno nameću pitanje određenja njezina komunističko-represivnoga sustava prema pojedincu u takvoj novonastaloj južnoslavenskoj državnoj zajednici, njegovih individualnih prava, slobode i njegova dostojanstva.

Dostojanstvo osobe je unutarnji, ali istodobno i društveni zahtjev za vrjednovanjem i poštovanjem koji pripada svakomu čovjeku. Immanuel Kant kao bitnu odrednicu čovjeka, tj. „najsavršenijeg bića“, postavlja ljudsko dostojanstvo: „Što je naprotiv uzvišeno iznad svake cijene, dakle što ne dopušta ekvivalenta, to ima dostojanstvo.“⁴ Kant negira jednostavno metafizičko značenje ljudskoga dostojanstva te inzistira na njegovu bitno etičkome značenju. Ljudska moralnost je pravo mjesto isticanja čovjekova dostojanstva: „Moralnost je dakle uvjet pod kojim umno biće jedino može biti svrha sama po sebi, jer je samo s pomoću moralnosti moguće da netko bude zakonodavan član u carstvu svrha. Tako je čudorednost i čovječnost, ukoliko je ovo potonje sposobno za prvu, ono što jedino ima dostojanstva.“⁵

Dostojanstvo osobe i ljudska prava neraskidivo su povezani. Svaki član društva, tj. svaki čovjek ponaosob, bez obzira na svoju moralnost ili neku drugu kvalitetu, ima ljudsko dostojanstvo koje mu se ne može ni u kojem slučaju zaniijekati ni uskratiti. Ljudsko dostojanstvo uključuje poštovanje i kompromis među različitim ljudima svake zajednice. Pravo slobodnoga izražavanja svojega moralnoga uvjerenja i pravo na slobodu od straha pripada svakoj osobi (čovjeku): „Svakome pripadaju sva prava i slobode ... bez razlike bilo koje vrste, kao što je rasa, boja kože, spol, jezik, vjeroispovijest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili društveno podrijetlo, imovina, rođenje ili drugi status.“⁶

Pravo svake osobe završava tamo gdje dostojanstvo drugih počinje. Kako se totalitarni komunistički režim bivše Jugoslavije odnosio prema pravu na ljudsko dostojanstvo pokazuje njegovo desetljetno tjeranje cijeloga naroda u

³ Usp. Mato ARLOVIĆ, „Ustavni odgovor na nasljeđe totalitarizma u Republici Hrvatskoj“, *Identiteti – kulture – jezici*, Mostar, br. 4., 2018., str. 38.; „Deklaracija o osudi zločina počinjenih tijekom totalitarnog komunističkog poretka u Hrvatskoj 1945.-1990. godine“, *Narodne novine*, 2006., str. 76.

⁴ Immanuel KANT, *Utemeljenje metafizike čudoređa*, Zagreb, 2016., str. 171.

⁵ *Isto*, str. 171. – 172.

⁶ „Opća deklaracija o ljudskim pravima : Usvojena i proglašena od Opće skupštine Rezolucijom 217 A (III) 10. prosinca 1948.“, *Narodne novine*, 2009., str. 12., čl. 2.

ispovjedaonicu da se kaje za grijehе koje nije počinio, proglašavanje tog istog naroda genocidnim, ideologizacija njegovih ubojica i progonitelja i zatiranje intelektualnoga dijela populacije koja je rodoljubno radila na podizanju samosvijesti u društvu i na afirmaciji hrvatskoga naroda. Zatiranje do zaborava.⁷

U ovom radu, na primjeru odnosa novouspostavljenoga državnoga poretka prema Josipu Gunčeviću, jednoj od njegovih žrtava i jednom od važnijih hrvatskih katoličkih intelektualaca prve polovine 20. stoljeća, pokušat ćemo primjerom oslikati i prikazati način kako se komunistički totalitarizam u Jugoslaviji odnosio prema osobnom pravu na dostojanstvo. Analizom radova o životu i radu Josipa Gunčevića odgovorit ćemo na pitanja:

1. tko je bio Josip Gunčević i kakav je trag u hrvatskoj kulturi, sociologiji i pedagogiji ostavio
2. koje su naravi razlozi njegova mučnoga ubojstva
3. kakav je bio odnos jugoslavenske historiografije prema njegovu radu
4. gdje je Gunčevićevo mjesto unutar kulturne, crkvene i pedagoške znanosti danas.

Primjer Josipa Gunčevića odabran je radi njegove paradigmatске višedesetljetne borbe protiv komunizma kao negacije ljudskoga dostojanstva i njegova nagovještenja svega onoga što će on svojom uspostavom kroz sustav donijeti.

1. Josip Gunčević – biografske napomene

Josip Gunčević⁸ bio je svećenik, teološki pisac, publicist, pedagog i hrvatski rodoljub, jedan od važnijih brodskih uglednika prve polovine 20. stoljeća. Rođen je 15. ožujka 1895. u Grižićima (Odvorci)⁹ kod Sibinja. Nakon preseljenja

⁷ Usp. Mato ARTUKOVIĆ, „Analiza radova dr. Josipa Gunčevića o komunizmu“, *Vijesti – Muzej Brodskog Posavlja*, 2004., br. 9., str. 149.

⁸ Vidi Stjepan KR PAN, *Zavičajnici: Portreti malo spominjanih, prešućivanih i zaboravljenih*, Slavonski Brod, 1994., str. 153. – 162.; Stjepan BABIĆ, „Moji brodski profesori“, *Godišnjak 2000.*, Slavonski Brod, god. I., 2001., br. 1., str. 119. – 121.; M. ARTUKOVIĆ, *n. dj.*, str. 149. – 155.; Stanislav ŠOTA, *Josip Gunčević: život i djelo*, Đakovo, 2007., str. 13. – 23.; Miroslav AKMADŽA – Slađana JOSIPOVIĆ BATOREK, *Srđanja svećenika Đakovačke i Srijemske biskupije: 1944.-1960.*, Slavonski Brod: Đakovo, 2012., str. 223. – 224.; Ivan STIPIĆ – Mirna GRUBANOVIĆ – Darija MATAIĆ AGIČIĆ, *Leksikon brodskih pisaca*, Slavonski Brod, 2016., str. 111. – 112.; Vlatko RUKAVINA, *Zemun i Hrvati: prilog monografiji zemunske kulture*, Zemun: [„Hrid“ Subotica], 1998., str. 55. – 64.

⁹ Grižići su jedno od dvanaest sela naseljenih još u 14. stoljeću, a za vrijeme Osmanlija nazvanih zajedničkim imenom Odvoračka sela.

obitelji Gunčević u Brodu na Savi¹⁰ pohađao je osnovnu školu. Gimnaziju je pohađao u Požegi, Đakovu i Osijeku. Ispit zrelosti položio je 1914. Bogosloviju je studirao u Đakovu gdje je zaređen za svećenika 9. lipnja 1918. U Zagrebu je, nakon studijskoga usavršavanja, doktorirao 1928. godine. Svoj svećenički rad započeo je kao kapelan u Brodu (1918. – 1920.). Bio je kateheta u Zemunu (1925. – 1937.) i Slavonskom Brodu (1937. – 1939.) Godine 1939. izabran je za ravnatelja slavonskobrodske gimnazije i tu dužnost obnaša sve do svoje smrti 1945. Uz svećenički rad prepoznat je i njegov društveni aktivizam. Bio je član Hrvatskog kola, Hrvatskog radiše, Napretka, Seljačke sloge, višegodišnji predsjednik HPD-a „Tomislav” u Zemunu, HPD-a „Davor” u Slavonskom Brodu i osnivač i prvi predsjednik HKD-a Berislavić u Slavonskom Brodu. Politički je aktivist HSS-a.¹¹ Autor je 14 knjiga i brošura¹² s crkveno-teološkom, školsko-pedagoškom, povijesnom i sociološkom tematikom. S katoličkih polazišta pisao je o položaju nacija i nacionalnih kultura (napose hrvatske) u totalitarnim režimima, o pogubnosti lenjinističko-staljinističke ideologije, o orlovstvu, o reformnom pokretu pravoslavnoga klera, o katoličanstvu i prosvjeti, odnosu crkve prema socijalnim pitanjima i prema umjetnosti. Svojim se radovima javlja u periodici: u *Glasniku Biskupija bosanske i srijemske*, u *Katoličkom listu*, *Hrvatskoj prosvjeti*, *Katoličkom tjedniku*, u *Prilogima za upoznavanje Broda i okolice*, u *Posavskoj Hrvatskoj*, *Graničaru*, *Za vjeru i dom*, u *Vrhbosni*, *Franjevačkom vjesniku*, *Mislima*, *Bogoslovnoj smotri*, *Nedjelji*, *Katoliku*, *Kalendaru Hrvatski radiša*, u *Skladu*, *Kalendaru sv. Ante*, *Životu s crkvom*, *Kršćanskoj školi*, *Kalendaru Srca Isusova i Marijina*, u *Hrvatskom sjeveru* i *Katoličkoj crkvi*.¹³

2. Pio XI. i socijalni nauk Josipa Gunčevića

Životno određenje Josipa Gunčevića za aktivnu proklamaciju protiv komunizma kroz prizmu odnosa prema radništvu i radu, nacionalnosti i crkvenoj

¹⁰ Autori u tekstu vjerno prate izmjene u nazivu mjesta. Do 1934. godine ime grada je Brod na Savi, a zatim mijenja ime u Slavonski Brod.

¹¹ Usp. S. KRPAN, *n. dj.*, str. 154.; M. ARTUKOVIĆ, *n. dj.*, str. 150.; S. ŠOTA, *n. dj.*, str. 13. – 18.

¹² Dvanaest naslova njegovih djela dostupno je u digitaliziranom obliku kao elektronička knjiga u Repozitoriju zavičajne brodske baštine (Gradska knjižnica Slavonski Brod) na www.brodensia.hr.

¹³ Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“ u Zagrebu posjeduje bibliografiju J. Gunčevića na listićima od ukupno 98 radova, a Mato Artuković navodi autorstvo za 14 knjiga i brošura i više od 150 priloga u periodici.

ulozi u svijetu nimalo nije odstupalo od tadašnjega službenoga nauka Katoličke Crkve. Vjerno prihvaćajući i nasljeđujući nauk pape Pija XI., Gunčević se, gotovo identično njegovim stavovima objavljenima u enciklici *Ubi arcano Dei*¹⁴, zalagao za jačanje katoličkoga laiciteta, tj. doslovno provođenje enciklikom propagirane Katoličke akcije u okviru u Jugoslaviji već postojećeg Katoličkog pokreta s ciljem „duhovne i intelektualne izobrazbe mladih, širenje prosvjete u pučanstvu, borba za socijalnu pravdu i pravednije društvo prožeto kršćanskim vrijednotama.“¹⁵ U propagiranju potrebe jače uloge Crkve u odgoju i širenju prosvjete njegovi se stavovi malo ili gotovo nimalo ne razlikuju od nekih tadašnjih uglednijih članova crkvene zajednice u Jugoslaviji dr. Andrije Živkovića,¹⁶ bl. Ivana Merza¹⁷ i biskupa dr. Antuna Mahnića.¹⁸

U potpunosti je podupirao i propagirao i stavove pape Pija XI. protiv fašizma, nacizma i komunizma objavljene u njegovim enciklikama *Non abbiamo bisogno*,¹⁹ *Mit brennender Sorge*²⁰ i *Divini Redemptoris*.²¹ Iskustvo komunizma, koje

¹⁴ Objavljena 1922. kao utemeljiteljski akt Katoličke akcije organizacija katoličkih laika nastala radi duhovne obnove i prožimanja javnog i društvenoga života kršćanskim načelima, u suradnji s crkvenom hijerarhijom. Djeluje po župama i među pojedinim slojevima i staležima (mladi, žene, odrasli).

¹⁵ „Katolički pokret“, *Hrvatska Enciklopedija*, <<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=30905>>, (5. XI. 2018.).

¹⁶ Andrija Živković, znanstvenik, svećenik, vjerski pisac (Sikirevci, 1886. – Zagreb, 1957.) U Rimu doktorirao filozofiju (1909.) i teologiju (1913.). Za svećenika je zaređen u Rimu 1912. Duhovni je pomoćnik u Nuštru (Đakovačka biskupija), profesor na biskupskom liceju u Đakovu te biskupski tajnik. Urednik je časopisa *Glasnik biskupije bosansko srijemske* te suurednik *Bogoslovne smotre*. Na Bogoslovnom je fakultetu (1924. – 1953.) profesor moralne teologije i četiri puta njegov dekan, rektor je Sveučilišta (1938 – 1940.), a kroz deset semestara i član sveučilišnog senata.

¹⁷ Bl. Ivan Merz, hrvatski katolički djelatnik, duhovni pisac (Banja Luka, BiH, 1896 – Zagreb, 1928). Studirao je pravo i književnost u Beču, nastavio studij u Parizu; doktorirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Profesor je francuskoga jezika u Nadbiskupskoj gimnaziji u Zagrebu. Organizator je Katoličke akcije i dopredsjednik Hrvatskog orlovske saveza. Pisao je članke o književnosti, kršćanskoj duhovnosti i o katoličkim udrugama. Papa Ivan Pavao II. proglasio ga je blaženim 2003. Izabrane tekstove I. Merza uredio je Božidar Nagy (Put k suncu: odabrani tekstovi iz dnevnika i ostalih spisa, 1978., 1993).

¹⁸ Antun Mahnić, krčki je biskup (Kobdilja na goričkom Krasu, Slovenija, 1850 – Zagreb, 1920). Zaređen za svećenika 1874. Doktorirao je teologiju u Beču gdje je bio i prefekt i ravnatelj sjemeništa. 1880.–96. je profesor teologije u Gorici. 1896. imenovan je krčkim biskupom. Jedan je od inicijatora *Hrvatskoga katoličkog pokreta*. Bio je osnivač ili poticatelj mnogih svećeničkih i laičkih društava. Promicao je starocrkvenu liturgiju i osnovao Staroslavensku akademiju (Krk, 1902.). Tiskao je u vlastitoj tiskari knjige na glagoljici. 2014. je u svrhu promicanja njegova štovanja pokrenut glasnik *Mahnićevo slovo*.

¹⁹ *Nema potrebe*, objavljena 1931. godine.

²⁰ *S gorućom brigom*, objavljena 1937. godine.

²¹ *Božanski Otkupitelj*, objavljena 1937. godine.

je u središtu ovoga istraživanja, tj. komunističke strahovlade Béle Kuna u susjednoj Ugarskoj, njegova terora, protucrkvne propagande, ideje ateizacije društva, ukidanja privatnoga vlasništva, antiobiteljskoga i protusocijalnoga djelovanja, zamjene ljubavi mržnjom: „Dolje ljubav prema bližnjemu. Ono što nam treba, to je mržnja.“²², propagiranje internacionalizma umjesto nacionalizma, rušenje tradicije,²³ gušenje slobode i poništavanje individualizma (osobnosti) te propagiranje kolektivizma potaknulo je mladoga Gunčevića na objavu njegova prvoga teksta protiv komunizma, brošure *Komunizam što je? Što nosi?*²⁴ U tom je tekstu rezimirao: „Komunizam postavlja dinamit u ljudsko društvo, kršćanskim nazorima prožeto, koji će u zrak podići same komunističke kule, kad ih budu na razvalinama današnjeg ljudskog društva sagradili. Krivnju pak za tu katastrofu nosit će ne toliko zavedeno nezadovoljno društvo, nego oni koji su se brinuli oko toga, da dekristijaniziraju ljudsko društvo.“²⁵

Braneći narodni jezik, nacionalnu povijest, patriotizam i kulturu protiv komunizma, napisao je: „...ta je ljubav duboko pohranjena u nama, ona je naš sastavni duševni dio, i dok je u nama svijesti, bit će i ljubavi prema domovini, jeziku i našim narodnim osebinama, u kojima se nalazi sva naša povijest.“²⁶

Gunčević je nastavio borbu za afirmacijom drukčijih društvenih vrijednosti sve do svoje smrti, svjestan opasnosti koju ta borba nosi. Prepoznajući povijesnu svirepost nadolazećeg komunizma, naslućuje vlastitu sudbinu i cijenu koju će morati platiti za iznesene stavove. Na odlasku iz Broda 18. travnja 1945. govorio je majci: „Idem na onu stranu, gdje će i drugi stradati, da me ovdje ne razvlače.“²⁷

Kritikom komunizma Gunčević nije branio kapitalizam, nego naprotiv, ponovo pronalazeći uporište u stavovima pape Pija XI.²⁸, oštro je osudio gramzivost pojedinaca i stanje opće bijede radništva koju kapitalizam proizvodi.²⁹ Za popularnost komunističkih ideja kod mladih i radništva kao i za razvoj

²² Josip GUNČEVIĆ, *Komunizam u srednjoškolskim klupama*, Zagreb, 1939., str. 25.

²³ Vidi M. ARTUKOVIĆ, *n. dj.*, str. 151. – 153.

²⁴ Josip GUNČEVIĆ, *Komunizam što je? Što nosi?*, Osijek, 1920.

²⁵ *Isto*, str. 47.

²⁶ J. GUNČEVIĆ, *Komunizam u srednjoškolskim klupama*, str. 30.

²⁷ S. KRPAN, *n. dj.*, str. 155. – 156.

²⁸ Enciklika *Quadragesimo anno* (Četrdeseta godina) – objavljena 1931. povodom četrdesetogodišnjice enciklike *Rerum novarum* (*O novim stvarima*) pape Leona XIII.

²⁹ Usp. Josip GUNČEVIĆ, *Novi društveni poredak u Hrvatskoj*, Brod na Savi, 1942., str. 16. – 22.

izrabljivačkoga kapitalizma samokritički velik dio odgovornosti prebacuje na kršćanski kler. Pasivnost i neautentičnost u životu svećenika i kateheta glavni je razlog neprihvatanja pedagoških i socijalnih vrijednosti kršćanstva kod radništva, napose mladih: „Indiferentizam i sekularizacija pojedinih njezinih članova, Crkvu čine neautentičnom i nevjerođostojnom.“³⁰ Zdravo društveno uređenje, u čijem će središtu biti ljudsko dostojanstvo, ne vidi ni u komunizmu ni u kapitalizmu, nego, uz pomoć Crkve, u vraćanju društva idealima prve crkvene zajednice u kojoj bi najveću njegovu dobrobit iznijeli rad i socijalna empatija među ljudima. Kako je zapisao, rad je „čovjekova dužnost od časa kad ga je Bog označio... Krist je dokrajčio samovolju vladara, naučavajući [...] nije sila izvor prava, nego je zakon Božji izvor prava i dužnosti [...] svaki čovjek ima pravo na vlasništvo i od dohodaka mora izdržavati sebe i obitelj, a što mu od toga preostane, mora dieliti onima koji nemaju.“³¹

Gunčevićev odgojni rad zaogrnut je plaštem Papine enciklike *Casti Connubii*³² i ni u čemu od nje ne odstupa.³³ Kroz cjeloživotni katehetsko-pedagoški rad (Zemun, od 1925. do 1937. i Slavonski Brod, od 1937. do imenovanja ravnateljem 1939.), tj. kroz osobno odgojno iskustvo u radu s djecom i mladima, Gunčević je aktivno provodio predmetnom enciklikom proklamiran nauk o svetosti braka, roditeljstvu, odgoju, mladalačkoj čednosti i čistoći (spolnosti), o zabrani kontracepcije i pobačaja.

3. Kultura, društvenost i politika

Josip Gunčević je svoj pedagoški, sociološki i kršćanski rad afirmirao i kroz aktivan politički i kulturni angažman. U Zemunu je ostavio značajan trag kao višegodišnji kateheta, predsjednik Hrvatskog pjevačkog društva „Tomislav“, ali i kao ugledan član hrvatske narodnosne zajednice u Srijemu. Blagoslivljajući 1925. godine spomen-ploču o tisućgodišnjici hrvatskoga kraljevstva i težnjama hrvatskoga naroda izrekao je znameniti govor:

³⁰ S. ŠOTA, *n. dj.*, str. 101.

³¹ Josip GUNČEVIĆ, *Dječji pogled u stvarnost*, Sarajevo, 1943., str. 29. – 32.

³² *U braku krjepostan*, objavljena 1930. godine.

³³ Vidi. Josip GUNČEVIĆ, *Mješovite ženidbe*, Mostar, 1930.; Josip GUNČEVIĆ, *Problem zaljublivanja na srednjim školama*, Sarajevo, 1941.; J. GUNČEVIĆ, *Dječji pogled...*; Josip GUNČEVIĆ, „Dr. Merz – Božja umjetnina“, *Za vjeru i dom*, Zagreb, 1943., br. 5, str. 3. – 4.; Josip GUNČEVIĆ, *Katolička savjest i svijet*, Sarajevo, 1944.

Ponosan je danas svaki Hrvat, kada se obazre tisuću godina nazad i vidi svoju povijest, u kojoj se nema čega stidjeti, jer je svaka njezina stranica svjedok narodnog uvjerenja o poštenju, pravdi i slobodi. Nikad hrvatski narod nije bio agresivan, niti je težio za tuđim. Uvijek je branio svoje, jer ga je na to nukala svijest o pravdi i težnja za slobodom. Braneci svoje, branio je i čitav kršćanski zapad. Hrvati su bili bedem, iza kojega je mirno mogao Zapad da napreduje u kulturi i civilizaciji. I kada god bude taj zapad govorio o civilizaciji i kulturi morat će spomenuti i onaj narod, koji mu je tu kulturu omogućio svojim trajnim stražarenjem. [...] Zato i danas na krajnjoj točki hrvatskog kontinuiteta slavimo ovu hiljadugodišnjicu sa željom, da u novoj hiljadugodišnjici doživimo ostvarene ideale, koji će odgovarati našoj narodnoj duši i njenim težnjama.³⁴

Dolaskom na slavonskobrodsku gimnaziju 1937. aktivno se uključio u politički život kroz rad u HSS-u pa je 1940. izabran za predsjednika privremenoga gradskoga odbora.³⁵ Kao vodeći HSS-ovac u gradu kontinuirano vodi ideološku borbu s vlastitim članstvom kod vidljivog programskog cijepanja unutar organizacije HSS-a na desno i, vrlo jako, lijevo krilo.³⁶ Velik odjek u komunističkoj jugoslavenskoj historiografiji izazvalo je njegovo isključivanje tri cijela razreda komunistički usmjerenih đaka iz brodske gimnazije. Ista ta historiografija³⁷ iznosi neistine o Gunčeviću otpuštanju nastavnoga kadra s brodske gimnazije: „Među prvima na udaru bili su napredni i lijevo orijentirani, a zatim i svi nastavnici po nacionalnosti Srbi“³⁸. Pritom se prešućuje Gunčevićev prethodnik Lazar Čelap³⁹ i njegovo protežiranje srpskoga nastavnoga kadra i srpskih udžbenika u vrijeme njegova ravnanja ustanovom.⁴⁰ Također se šuti o Čelapovoj ulozi u osnivanju *Odbora za suzbijanje komunizma* na koji se prilikom odluke o izbacivanju đaka iz škole oslanjao Gunčević.⁴¹ Njegov učenik akademik Dubravko Jelčić govorio je o njemu na znanstvenom kolegiju u Slavenskom Brodu 1995.:

Jest, vjerojatno sam jedan od rijetkih među nama, koji su zapamtili marcijalnu figuru upravitelja brodske gimnazije od 1939. do 1945., čovjeka odlučnog i strogog, kojega su

³⁴ V. RUKAVINA, *n. dj.*, str. 70. – 71.

³⁵ Usp. M. ARTUKOVIĆ, *n. dj.*, str. 150.

³⁶ Usp. Dragiša JOVIĆ – Mile KONJEVIĆ, *Radnički pokret u Slavenskom Brodu između dva svjetska rata: (1918-1941)*, Slavenski Brod, 1974., str. 319. – 322.

³⁷ Vidi. Slavica HREČKOVSKI, *Slavenski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941-1945.*, Slavenski Brod, 1982., str. 286. – 287.; D. JOVIĆ – M. KONJEVIĆ, *n. dj.*, str. 368. – 369.

³⁸ S. HREČKOVSKI, *n. dj.*, str. 35.

³⁹ Vidi. S. BABIĆ, *n. dj.*, str. 119.: „Direktor je gimnazije bio Lazar Čelap, zvan Lazo, Srbin. Što je kralj Aleksandar bio u Beogradu, to je Lazo bio u Brodu: diktator.“

⁴⁰ Usp. Josip GUNČEVIĆ, *Kako se u školi odgajalo*, Sarajevo, 1942., str. 1. – 35.

⁴¹ Usp. Ivan MEDVED, „Udruženje Zajednica doma i škole na Državnoj realnoj gimnaziji u Slavenskom Brodu: 1938. – 1943.“, *Vijesti – Muzej Brodskog Posavlja*, 2004., br. 9., str. 146.

njegovi đaci susretali s neskrivenim strahopoštovanjem [...] Bezuvjetni, beskompromisni, netko bi rekao čak i ekstremni Hrvat i hrvatski nacionalist, kao i Starčević, ali bez Starčevićeva širokogrudnog i demokratskog liberalizma i tolerancije, a istodobno i svećenik beskrajno podložan i duboko prožet idealima vjere, gotovo do samozatajnosti, Gunčević je, rekao bih, pretjerao, ili pogriješio, samo kad je ove dvije svoje životne ideologije, razumljive i plemenite ako ih uzimamo odvojeno, svaku za sebe, povezao u nerazdvojno jedinstvo [...] Moralo je proći to nesretno vrijeme, da se to shvati. Raspuštivši, primjerice, oba osma i jedan sedmi razred brodske gimnazije, ujesen 1939, Gunčević je doduše postigao trenutni efekt izbavivši brodsku gimnaziju od komunističkog utjecaja iznutra, ali nema sumnje, da su vanjski utjecaji na brodsku sredinu postali time još moćniji. [...] Je li mogao postupati drukčije, je li mogao naći neki drugi, bolji put za rješavanje gorućih pitanja Hrvatske i hrvatstva? Bio bih gotovo spreman reći da nije. Teško je bilo u onom vremenu naći neki drugi, sigurniji i uspješniji put, osobito Hrvatima, kad ga nisu znali naći ni prvi ljudi Hrvatske ni prvi ljudi Europe ni prvi ljudi svijeta.⁴²

Bio je aktivan i u slavonskobrodskoj kulturi, kao predsjednik je HPD-a „Davor” i jedan od osnivača i prvi predsjednik HKD-a „Berislavić”.⁴³

4. Likvidacija, prozivke, zaborav i rehabilitacija

Naslucujući vlastitu smrt, Josip Gunčević se zajedno s drugim civilima i vojnicima povukao pred partizanima na zapad. Ipak, nije uspio preduhitriti sudbinu te je bio zarobljen i umoren na najokrutniji način, metkom u potiljak, u noći s 4. na 5. lipnja 1945. na lokaciji Lepa Bukva na Maclju⁴⁴, gdje je ubijeno više od dvadeset svećenika. O zadnjim trenutcima ubijenih svećenika svjedoči sačuvan zapis iz kronike franjevačkog samostana u Krapini s poimničnim popisom žrtava. Nikolaj Tolstoj, britanski povjesničar, u svojoj knjizi *Ministar i masakri* o boravku ubijenih svećenika u krapinskom samostanu piše:

[...] među onima koji su repatrirani bila je skupina od dvadeset i pet svećenika. U svibnju 1990. primio sam pismo jedne gospođe iz Zagreba, profesorice Paule Friben, čiji je brat, velečasni Stjepan Štromar, bio jedan od njih. Ona mi je napisala slijedeće: „...došao je do sela Krapina blizu Zagreba, gdje je završio prvi dio njihova ‘križnog

⁴² Usp. Dubravko JELČIĆ, „O Dr. Josipu Gunčeviću poslije pola stoljeća“, Neobjavljen tekst – predavanje na znanstvenom kolegiju o dr. Josipu Gunčeviću, održanom 22. rujna 1995. u Slavonskom Brodu, str. 1. – 4. (Rukopis u Hrvatskom institutu za povijest – Podružnici Slavonski Brod.)

⁴³ Usp. Josip GUNČEVIĆ, „Naravni narodni razvoj“, *Prilozi za upoznavanje Broda i okolice*, god. I., 1943., br. 1., str. 3. – 5.; „Pravila hrvatskog kulturnog društva Berislavić“, *Prilozi za upoznavanje Broda i okolice*, god. I., 1943., br. 1., str. 68. – 71.

⁴⁴ Usp. S. ŠOTA, *n. dj.*, str. 13. – 18.; S. KRPAN, *n. dj.*, str. 153. – 162.; M. AKMADŽA – S. JOSIPOVIĆ BATOREK, *n. dj.*, str. 223.; I. STIPIĆ – M. GRUBANOVIĆ – D. MATAIĆ AGIČIĆ, *n. dj.*, str. 111.

puta'. Ondje su zaustavljeni i smješteni u franjevački samostan što ga je OZNA koristila kao partizanski zatvor. U noći između 3. i 4. lipnja svi su odvedeni u nepoznatom pravcu....⁴⁴⁵

Antun Jarm dodaje kako su pobijeni na stratištu Lepa Bukva sami sebi morali iskopati grobnu jamu.⁴⁶ Prema pisanju Frana Živičnjaka⁴⁷, nakon što su skinuti do gola i vezani žicom, shvatili su da idu u smrt:

[...] plačući su molili za milost, jer ništa nisu krivi, nisu bili vojnici nego svećenici. Na to im je Hršak⁴⁸ opsovao ustašku majku i rekao „da će ih on sad pomilovati“. Kada su došli do jame, prvo je ubio najstarijega među njima, dr. Josipa Gunčevića, koji je inače bio ravnatelj i vjeroučitelj Gimnazije u Slavonskom Brodu, star 50 godina, vrlo cijenjen od pučanstva i učenika kao uzoran svećenik i ravnatelj.⁴⁹

Godine 2017. snimljen je dokumentarni film *Macelj – Titovo stratište* u organizaciji Hrvatske televizije u kojemu svjedoci, među ostalim, rasvjetljaju i smaknuće Josipa Gunčevića.⁵⁰

O Josipu Gunčeviću, njegovom pedagoškom radu i angažmanu na području kulture kroz cijelo razdoblje od uspostave komunističke Jugoslavije do njezina raspada ili se naprosto šuti ili ga se, selektivno tumačeći pojedine njegove poteze, radikalno i lažno optužuje kao „ustašu“⁵¹ „najzatrovanijeg ustašu“⁵² i glavnog krivca za sve negativnosti režima Nezavisne Države Hrvatske u Slavonskom Brodu.⁵³ Imenu Josipa Gunčevića obvezno se pridodaju pejorativni dodatci „ideolog“,⁵⁴ „pop“, „frankovac“...⁵⁵ Njegova se sudbina i nasilna smrt ne spominju.⁵⁶

⁴⁵ Nikolaj TOLSTOJ, *Ministar i masakri: Bleiburg, Kočevski Rog*, Zagreb, 1991., str. 133.

⁴⁶ Usp. Antun JARM, *Pribrojermni zboru mučenika*, Đakovo, str. 35.

⁴⁷ Preživjeli sudionik Križnoga puta domobran Fran Živičnjak nagovorio je Mladena Šafranka, svog spasioca i jednoga od sudionika egzekucije, partizanskoga vodnika i stražara OZN-e, da dade iskaz o likvidacijama, likvidiranim osobama i njihovim ubojicama i mjestima gdje su pokopana tijela likvidiranih Komisiji za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava Hrvatskog sabora i tako omogućio da hrvatska javnost sazna detalje partizanskih zločina iz Maceljske šume.

⁴⁸ Stjepan Hršak po svjedočenju Frana Živičnjaka prvi je čovjek krapinske OZN-e i Gunčevićev ubojica.

⁴⁹ Fran ŽIVIČNJAK, *U vječni spomen*, Zagreb, 1998., str. 29.

⁵⁰ Nada PRKAČIN – Damir BOROVIČAK, *Macelj – Titovo stratište: Dokumentarni film*, Zagreb, 2017.

⁵¹ S. HREČKOVSKI, *n. dj.*, str. 286.

⁵² Viktor NOVAK, *Magnum Crimen*, 1986., str. 897.

⁵³ Usp. D. JOVIĆ – M. KONJEVIĆ, *n. dj.*, str. 322.

⁵⁴ *Isto*, str. 35.

⁵⁵ *Isto*, str. 298.

⁵⁶ Bez zavaravanja možemo reći da „problem Gunčević“ nadilazi zanimanje za tumačenjem isključivo lokalne, slavonskobrodске povijesti. Njegov rad i njegov život na različite načine prerasta lokalni

Nakon 1990. i uspostave hrvatske samostalnosti više je autora, trgajući mu ime od potpunog zaborava, pisalo o njegovu životu, djelu i smrti.⁵⁷ Tako akademik Stjepan Babić, njegov bivši đak, u sjećanjima na svoje brodske profesore piše i o Gunčeviću: „Ne treba ni isticati da je dobar Hrvat bio i vjeroučitelj dr. Josip Gunčević. Bio je veliki znalac, pravedan kao profesor, a blag kao čovjek, kao što se od vjeroučitelja i očekuje i katoličkim je učenicima bio posebno drag. Svi su profesori bili autoriteti, a on posebno, pravi gospodin, pogotovo što je jedini od redovitih nastavnika imao titulu dr.“⁵⁸

O Gunčeviću, njegovu duhovnome i intelektualnome habitusu, piše i Stjepan Krpan, također njegov učenik:

Gunčevićevo spisateljsko, kulturno i pedagoško djelovanje čini u svojoj ukupnosti jedan istinski pothvat. On je prepoznatljivo označen dubokim katolištvom i doživljenim hrvatstvom koje je on, svojim pisanjem i svekolikim javnim nastupanjem, promicao, širio i branio. O tome se znalo u Zemunu i Brodu, taj ga je glas jamačno pratio i kada je došao u ruke svojim ubojicama. Neka sjećanja na Gunčevića predavača u razredu, sadrže elemente njegova velikog znanja koje je s katedre dolazilo u đачke klupe. Nepobitno je da je bio vrhunski katehetski stručnjak, da je prema svojim učenicima bio pravičan, da je u odgoj i naobrazbu hrvatskih intelektualaca ulagao svoje veliko znanje.⁵⁹

Muzej Brodskog Posavlja je 1995. godine organizirao izložbu koju je popratio prigodno tiskan katalog posvećenu Gunčeviću i još dvojici važnijih Brođana slične sudbine.⁶⁰ Iste godine u Slavanskom je Brodu organiziran znanstveni kolegij povodom pedesete obljetnice smrti Josipa Gunčevića.

Unatoč svemu što je napisano u njegovu obranu i dalje se o Gunčevićevu životu i radu mogu pronaći i izrazito negativno i tendenciozno napisani članci. Tako, među ostalim, brodski publicist i kroničar Stribor Uzelac u svojoj stalnoj kolumni na slavonskobrodskom internetskom portalu *SBPeriskop*, zanemarujući sve do sada istraženo i javnosti prezentirano, nakon iznošenja više

interes, što je vidljivo i iz popisa autora kojima je tema kao što su: Viktor Novak, Nikolaj Tolstoj, Stanislav Šota, Miroslav Akmadža, Slađana Josipović-Batorek, Vlatko Rukavina, Damir Borovčak i dr.

⁵⁷ Usp. S. KRPAN, *n. dj.*, str. 153. – 162.; ANTO BAKOVIĆ, *Stradanje Crkve u Hrvata u Drugom svjetskom ratu: svećenici – žrtve rata i porađa: radni materijal*, Zagreb, 1994.; S. BABIĆ, *n. dj.*, str. 119. – 121.; I. MEDVED, *n. dj.*, str. 143 – 148.; M. ARTUKOVIĆ, *n. dj.*, str. 149. – 155.; S. ŠOTA, *n. dj.*; M. AKMADŽA – S. JOSIPOVIĆ BATOREK, *n. dj.*; I. STIPIĆ – M. GRUBANOVIĆ – D. MATAIĆ AGIČIĆ, *n. dj.*, str. 111. – 112.; V. RUKAVINA, *n. dj.*

⁵⁸ S. BABIĆ, *n. dj.*, str. 121.

⁵⁹ S. KRPAN, *n. dj.*, str. 161.

⁶⁰ Usp. MATO ARTUKOVIĆ – IVANKA CAFUTA, *Zavičajnici. Malo spominjani, prešućivani i zaboravljeni: Josip Gunčević, Josip Mirković, Josip Pustaj: Katalog izložbe*, Slavonski Brod, 1995.

neistina i prešućivanja činjenica koje idu Gunčeviću u korist, rezimira: „Gunčevićev kov bio je uporno i dosljedno klerofašistički. I on je tek za vrijeme NDH tvorno iskazivao taj svoj politički mentalitet kao aktivni i pasionirani kolaborant režima.“⁶¹

Zaključak

Josip Gunčević, kateheta, ravnatelj brodske Gimnazije, hrvatski intelektualac i kulturni pregalac, kao odan član Rimokatoličke Crkve, revno je provodio propisan nauk pape Pija XI. iz njegovih okružnica (enciklika). Gunčevićeva pisana ostavština pokazuje vrlo širok spektar intelektualnoga interesa koji ga je zaokupljao. Pisao je teološke, pedagoške, katehetske i sociološke radove u kojima je vidljiva posebna svjetonazorska briga za baštinjene hrvatske tradicionalne vrijednosti kod poimanja pojedinca, obitelji, naroda, vjere i svijeta. Iz te brige Gunčević je aktivno sudjelovao u različitim oblicima kulturne djelatnosti u Zemunu i Slavonskome Brodu. Prepoznavši zlo komunističke ideologije u nadolasku, već negativno određen prema kapitalizmu i njegovoj izrabljivačkoj naravi, rješenje društvenoga opstanka vidio je kroz povratak čudorednim vrijednostima univerzalne Katoličke Crkve. Potporu za to pronalazio je u revnom provođenju nauka pape Pija XI. Zbog svojih stavova o komunizmu kao zatiraču svega ljudskoga i borbe protiv svega onoga što Gunčević misli da komunizam donosi, smrt bi ga na jednak način sustigla i u njegovu Slavonskome Brodu kao što ga je sustigla u Maceljskoj šumi. Komunisti su ga previše mrzili da bi ga poštedjeli. Negativna recepcija Gunčevića i njegova rada u okvirima jugoslavenske historiografije samo je nastavak ideološkoga rata s fizički već likvidiranim neprijateljem bez znanstvenoga utemeljenja. Pored njegova pokopana tijela, po zadatku sustava, trebalo je pokopati i njegovo dostojanstvo. Povijesne okolnosti, sačuvana građa i njegovi preživjeli učenici koji su nakon pedesetak godina digli glas u obranu svojega učitelja i njegova dostojanstva, omogućili su reinterpretaciju izvora o Gunčeviću u skladu s demokratskom znanstvenom praksom. Njegov nedvojbeno vrijedan doprinos u različitim oblicima javnoga rada već danas izaziva zanimanje, pored histo-

⁶¹ Stribor UZELAC SCHWENDEMANN, „Absurdistan-Shizofrenija: Drugi dio“, *SBPeriskop*, 1. VII. 2013., <<http://www.sbperiskop.net/kolumne/stribor-uzelac/stribor-uzelac-schwendemann-absurdistan-shizofrenija-drugi-dio>>, (7. VII. 2017.).

riografskih znanosti, i u nekim drugim znanstvenim područjima. Velik prostor koji nam ostavlja Gunčevićeva bogata ostavština stavlja nas pred nove izazove razumijevanja vremena i okolnosti u kojima je djelovao u budućnosti.

Upute za suradnju i oblikovanje priloga

Identiteti – Kulture – Jezici, godišnjak Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru objavljuje dosad neobjavljene radove, a izložene na godišnjoj fakultetskoj konferenciji istog naziva. Svi radovi prije objave podliježu dvostruko slijepom recenzentskom postupku, a konačnu odluku o objavi radova i kategorizaciji donosi uredništvo.

Opće upute

Radovi trebaju biti opsega 10 – 20 kartica. Trebaju slijediti ustaljen redoslijed: naslov, sažetak s ključnim riječima (odvojenima točkom sa zarezom), uvod, razrada teme te zaključak. Potrebno je pisati bezlično (u trećem licu jednine) te izbjegavati autoreferencijalna pozivanja. Pri navođenju izvora i literature potrebno je koristiti oxfordski sustav navođenja pozivnih bilježaka.

Primjeri

Za knjige

- Josip ŽUPANOV, *Poslije potopa*, Zagreb, 1995., str. 12.

Ako knjiga ima više autora, do tri se pišu svi, više od tri piše se samo prvi i kratica i dr. Imena autora razdvajaju se crticama. Ovo vrijedi i za druge vrste izvora.

- Max HORKHEIMER – Theodor ADORNO, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo, 1989.
- Alojz BENAC i dr., *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo, 1966.

Ako knjiga ima naslov i podnaslov, podnaslov se odvaja dvotočjem

- Ugo VLASAVLJEVIĆ, *Lepoglava i univerzitet: Ogledi iz političke epistemologije*, Sarajevo, 2003., str. 104.

Ako je riječ o uredničkoj ili priređivačkoj knjizi, to se treba naglasiti odgovarajućom kraticom iza imena i prezimena

- Jadranka ČAČIĆ KUMPES (ur.), *Kultura, etničnost, identitet*, Zagreb, 1999.

Ako je riječ o ponovljenom izdanju ili ako je knjiga višesveščana, te informacije donose se odmah iza naslova knjige

- Robert E. GOODIN – Philip PETTIT (ur.), *A companion to contemporary political philosophy*, drugo izdanje, sv 1. i 2., Oxford, 2007.

Za članke

Poglavlje/članak u knjizi

- John MCGARRY – Brendan O'LEARY, „Introduction: The macro-political regulation of ethnic conflict“, John MCGARRY - Brendan O'LEARY (ur.), *The Politics of Ethnic Regulation*, London – New York, 1993., str. 21.

Članak u časopisu

- Simone Weil, „Težina i milost“, *Europski glasnik*, Zagreb, god. VII., 2002., br. 7., str. 184.

Članak u zborniku radova

- Zoran GRIJAK, „Analiza identitetskih odrednica bosanskih i hercegovačkih Hrvata u austrougarskom razdoblju“, *Hum i Hercegovina kroz povijest: Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.*, Ivo Lučić (ur.), Zagreb, 2011., str. 89.

Za enciklopedije, leksikone, rječnike

Uredničke

- Bratoljub KLAJČIĆ, „Identitet“, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 1983., str. 565.

Bez urednika

- „Tehnologija“, *Opća i nacionalna enciklopedija u 20 knjiga*, VI. knjiga, Zagreb, Pro leksis – Večernji list, 2005.

Za arhivsku građu

- Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje ABiH), Komisija za vjerska pitanja (dalje KVP), kut. 21, sv. III, f. 11rv, (kut. = kutija, sv. = svezak, f. = folija, r = recto - prednji, v. = verso - stražnji)

Za propise i zakone

- „Zakon o radu FBiH“, *Službene novine Federacije BiH*, 2013., 43., čl. 12.

Za internetske izvore

Ako postoji autor

- Kate CONNOLLY, „Angela Merkel declares death of German multiculturalism“, *The Guardian*, 17. X. 2010., <http://www.theguardian.com/world/2010/oct/17/angela-merkel-germany-multiculturalism-failures>, (15. VII. 2014.).

Bez autora

- „Barroso: it is not the Commission’s role to express an opinion on Catalonia“, *Catalan News Agency*, 8. I. 2014., <http://www.catalannewsagency.com/politics/item/barroso-it-is-not-the-commission-s-role-to-express-an-opinion-on-catalonia>, (15. VII. 2014.).

Daljnje upute

- popis literature se ne navodi
- potrebno jasno razlikovati citiranje (navodnici u tekstu ili izdvajanje citata iz ostatka teksta), parafraziranje (kratica Usp. na početku fusnote) i komparativne napomene (oznaka Vidi na početku fusnote)
- kada se isti izvor navodi drugi i svaki sljedeći put, navodi se skraćeno
- ako se u više fusnota zaredom navodi isti izvor, ali različita stranica, piše se npr. *Isto*, str. 27.
- ako se u više fusnota zaredom navodi ista stranica u istom izvoru, navodi se samo oznaka *Isto*.
- ako se u više fusnota zaredom navodi ista internetska stranica, koristi se kratica *Nav. mj.*
- ako se u više fusnota zaredom navode različita djela istog autora, umjesto imena autora navodi se oznaka *Isti*.
- kada se neki izvor spominje drugi i svaki sljedeći put, a da nije zaredom, piše se npr. R. DOLPHINE, *n. dj.*, str. 27.

